

॥ श्रीरस्तु ॥



॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

# श्रीपात्रचरात्रागमान्तर्गता श्रीमन्नारायणसंहिता



इयं संहिता  
पूर्वमहंसैः क्षिदण्ड-  
श्रीमन्नारायण रामानुज जीयर स्वामिनां अनुजया  
मिनिस्ट्री आफ ह्यूमन रिसोर्स  
डेवलपमेंट नामक कैन्द्र प्रभुत्व संस्थायाः आधिक  
साहाय्यैन मुद्रिता

\* \* \*

वेदिक कल्चर सेन्टर (Regd)

7, इनस्टट्यूषनल एरिया

लोदी छोड

नई दिल्ली-110008

# **SRI MANNARAYANA SAMHITA**

**THE BOOK IS  
“PUBLISHED WITH THE FINANCIAL ASSISTANCE FROM  
THE MINISTRY OF HUMAN RESOURCE  
DEVELOPMENT, GOVERNMENT OF  
INDIA”**

*Copies : 1000*

**1990**

**Price : Rs. 20/-**

**Vedic Culture Centre (Regd)  
Sri Ram Mandir  
7, Institutional Area  
Lodi Road  
New Delhi-110008**

॥ श्रीरस्तु ॥  
॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

## श्रीमन्नारायणसंहितायाः प्रस्तावना ।

### १—श्रीभगवच्छास्त्रम्—

श्रीभगवच्छास्त्रं वेद इव क्रुगादिभेदतः चतुर्भागविभक्तं आगम-दिव्यतन्त्रतान्वान्तरसिद्धान्तं भेदतः । अष्टोत्तरशत संहिताः सन्ति श्री-भगवच्छास्त्रस्यैति प्रसिद्धः । तासु च कतिचनैव मुद्रिताः, कति चन पुनस्तालपत्रादिषुविलिख्य रक्षिताः, काश्रन पुनर्विलुप्तप्रायाससन्ति प्रकाशनाद्यभावात् । वेदा भगवतो निष्प्रसितरूपाः, भगवच्छास्त्र-संहिताः पुनर्दिव्यवाणीरूपाः प्रमाणतमा मताः । ‘पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नाशयणः स्वयम्’ इति वचनात् । न चैतासां विप्रलिप्सामूलत्वं शक्यश्च च म् । भक्तानुकम्पार्थमेव भगवतास्वयमुक्तत्वाच्चतुर्मुखादिभ्यः । अभिहितं च वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् सञ्चिक्षेप यथासुखम् ॥ इति । भगवज्ञानौपासनासंवितैका-न्तिक मोक्षहेतु कर्मनिरूपणश्वृतं चेदं शास्त्रम् उपादेयतमं वर्तंते भाग-वतानाम् ।

### २—श्रीमन्नारायणसंहिता—

श्रीभगवच्छास्त्रसंहितास्वान्यतमेयं श्रीमन्नारायणसंहिता साम्प्रतं मुद्राप्य प्रकाश्यते वेदिक कलचरस्त्रैन्टरतः । तस्य प्रतिष्ठापकाः परमहंसपरिव्राजकाचार्याः श्री. उः वै. त्रिदण्ड श्रीमन्नारायण रामानुज जीयर स्वामिपादा विख्यातवैभवा अनन्यसाध्यावैकमहत्तरकार्य-निर्वतंकाः । इयं च संहिता वसिष्ठब्रह्मसंवादङ्गरा । ब्रह्मणा च वसिष्ठं प्रति स्वस्मे भगवतोषदिष्ट ऐकान्तिकर्मकलाप एकान्तिभागवतानुष्ठेय उपदिश्यतेऽन्न । इय संहिता काण्डवयविभक्ता वरोवर्ति-अष्टाक्षरविद्यान जपवैभवकाण्डः द्वादशाध्यायात्मकः, अष्टाक्षरविद्यान्यज्ञवैभवकाण्डः द्वादशाध्यायात्मकः, अष्टाक्षरविद्यावैष्टिवैभवकाण्डः द्वादशाध्याय त्मक इति । मुख्यतया श्रीमद्भट्टाक्षरमहामन्त्रेणव जपयज्ञेष्टिविष्योष्टत्र निरूपिताः ।

## ३—अष्टाक्षरजपत्रैभवकाण्डः—

प्रथमे चाष्टाक्षरजपत्रैभवकाण्डे अष्टाक्षरमन्त्रोद्धारः, मन्त्रश्यामयानं पुरश्चरणविधिः, मन्त्रसिद्धिः जपसाधनविधिः इये प्रसक्तानीदोषाणां प्रायशिचत्तं चेति विषया निरूपिताः । ‘ऐहलौकिकं वैश्वर्यं स्वगर्दिं पारलोकिकम् । चैवल्यं भगवत्तं च मन्त्रोद्धर्यं साधयिष्यति ॥’ (नारदैषिष्टाक्षरकल्पे) इति हि सकलफलसाध्य उत्तमष्टाक्षर महामन्त्रस्यस्मृतम् । धर्मर्थं काममोक्षरूपततुर्विव्युत्थार्थसाधन प्रकारश्चात्र ४-५-६-७ अध्यायेषु वर्णितोऽस्ति । तृतीये चाध्याये पुरश्चरणार्थं जपादिसंख्या निर्दिष्टा ‘जपेलक्षाष्टकं मन्त्रं तदथं तिलतर्पणम् । तदब्दं जुहुयादग्नी ततः सिद्ध्यति मन्त्रशाट् ॥ ६८ ॥ इति श्लोके । मन्त्रार्थं श्वेवं वर्णितो द्वितीयेष्टयाय—नाशयणपदस्यैव प्रणवं सूक्ष्मरूपकम् । अकारेणाप्युक्तारेणमकारेण युतं स्मृतम् ॥ अकारो भगवान् विष्णुः परमात्मा जगत्प्रभुः । उकारस्त्वेवकारार्थं तस्मान्नाशयणाय वै । मकार वाच्यो जीवात्मा इति तस्यार्थनिर्णयः । नमः पदेन जीवस्य पाशतन्त्रं समीक्षितम् ॥ इत्यादिना ॥ दशमे चाध्याये आयुरारोग्य पुष्टिवाक्पाठवादिसिद्धिसाधनजपल्पा वर्णिताः । एकादशे चाध्यायै सकलपापनश्चनप्रायशिचत्तविधयोऽष्टाक्षरमन्त्रमेवप्रधानतयः वलम्बय निरूपिताः । श्रीमदष्टाक्षरमहामन्त्रो यैषामुपदेशपरम्परायां वर्तते, तेषामुपादेया अपेक्षितफल सिद्धिहेतवो दहवो विषया अत्र निरूपिताः ।

## ४—अष्टाक्षरविधान्यह्नवैभवकाण्डः—

द्वितीयो भागोऽत्र यज्ञवैभवकाण्डो वर्तते । अष्टाक्षरमन्त्रसिद्ध्यासवर्थं सिद्धिद्विरत्युक्तं पूर्वं काण्डे । तत्साधनाशक्तस्यापि वेणवायागलक्षणं मन्त्रसिद्धाचार्यद्वाराक्रियमाणं साधनं सर्वभीष्टं साधयति यजमानस्येति विष्णुयागवैभवं द्वितीयेकाण्डे प्रोच्यते । अयं वैष्णवो यज्ञो भुख्यतयाऽष्टाक्षरमहामन्त्रमेवावलम्बय प्रवर्तते । विष्णुयागश्च अञ्चधा वर्णितः—विष्णुयागः, महाविष्णुयागः, नाशयणाखणः, महानाशयणाखणः, लक्ष्मीनाशयणाखयश्चेति । एतेन यज्ञमेदेन यथाशक्तक्यविकारमनुष्टितेन सर्वरिष्टनिवृत्तिः सर्वेष्टसिद्धिश्च भवतीति विस्तरतो वर्णितम् निष्काम-

तया भगवत्प्रीत्यर्थं मनुषितेन तु वैष्णवरदावाप्तलक्षणं मोक्षफलं सिद्ध्य-  
तोत्युक्तम् ॥ यज्ञविद्यानं तु प्रायशः प्रतिष्ठाविविभ्रह्मोत्सवं विद्वान्मनु-  
सृत्य वर्णितम् । विष्णुयागे चात्र वैष्णवानामेव मुख्योधिकारः । अवै-  
ष्णवानामपि वैष्णवाचायद्वारा वैष्णवत्वं प्राप्याध्वाधिकरं वयता । वैष्ण-  
वत्बापादिका वैष्णवेष्टिश्चतृतीयकाण्डे निरूपिता । यत्र च वैष्णवत्वा-  
पादकं ‘तापः पुण्ड्रसृत्यनामनन्द्रो यागश्च पञ्चमः’ इति मंसकारपञ्चकं  
सविविनिरूपितम् (३ काण्डे ४ अध्यायै) ॥

#### ५—अष्टाक्षरर्द्विष्टः । नैष्ठव्याप्तिः—

तृतीयः काण्डश्च षट्काष्टाक्षरविष्टिः त्रिष्टिकाण्डः समाख्यातः । श्रोम-  
न्नारायणयज्ञदीक्षितैर्यं ज्ञसंरक्षणार्थं सुदर्शनैषिदिः, दीक्षा सिद्ध्यर्थं च  
दीक्षणीय वासुदेवेष्टिश्च राजणीयश्च निरूपितम् । यज्ञसमाप्तिर्यन्तं लक्ष  
( कोटि ) तुलस्यचंनविष्टिः, विष्णुसुदर्शनयन्वे तपेणविष्टिः, श्रोमहाल-  
क्षमीयन्ते हरिद्राचूर्णकुं कुमाचंनविष्टिश्चेति कर्तव्यौशा अनुशिष्टाः । कर्म-  
साद्गुण्यार्थं भूरिदक्षिणादानं तदीयाराधनं च विशेषतः कर्तव्यम् इति  
च विहितम् । अत्र च इष्टे अवैष्णवपितृ वैष्णवत्वप्रापिच्छा वैभवेष्टिः  
मुक्तफलकवैतत्तेष्टिः, सर्वसम्प्रदलक्ष्मोनारायणेष्टिः, विद्याप्रद हयग्री-  
वेष्टिः, इत्याद्याः काश्चनैष्टयो वर्णिताः । वैष्णवानामेकान्तिनां भगव-  
त्सेवालक्षणमुक्तिकलेन सह उत्तदैहिकफलकामनावता मनुग्रहेच्छया  
भगवता श्रीमन्नारायणेष्वैमे यागेष्टिकल्पाः प्रवर्तिताः । एते च यज्ञास्स-  
कलबोक्ष क्षेमार्थं मेव पूर्वैः प्रवर्तिताः अद्यत्वे च प्रवत्यन्तेमहनीयैः ।  
वैदिक यज्ञपेक्षया श्रीभगवच्छास्व प्रवर्तिताना मेतेषां दज्जानी हिंसाग-  
न्ध राहित्येन परमधर्मरूपत्वं यत्रैव प्रथमाध्याये निरूपितम् ॥

#### ६—उपसंहारः

अभिनन्दनीयैन दुलंभैतत्संहिताप्रकाशातेन महदुपकृतं श्रीमज्जी-  
यरस्वामिपादैः, आस्तिकजनतायाः कृते । आशास्महे चैतत्संहितोक्त-  
यज्ञानुरूठानादिना देशशान्तिं देशसुभिक्षं दैषकल्पाणं च ।

ते कं गोपालाचार्यं  
नदिगङ्गुपालेम

श्री म न्ना रा य ण सं हि ता याः

# विषय-सूची

## जपवैभवकाण्डे

विषय

पृष्ठांक

### प्रथमोऽध्यायः

मङ्गलम्, शास्त्रारम्भः	१
अष्टारक्षरामन्त्रमहिमा	२
श्रीविष्णुज्ञवैभवम्, पुत्रार्थिनां हविः प्राशनम्	३
यज्ञपुरुषशरीशभिवर्णनम्	४
कैवलवैदिकयज्ञ पश्चवैदिकयज्ञेषु भेदानिरूपणम्	०
पुरश्चरणात्हर्णिं यज्ञनिर्णयः	०

### द्वितीयोऽध्यायः

अष्टारक्षरमन्त्रोद्वारकमः, बीजऋषिच्छन्दादिनिर्देशः	६
प्रणवनिरुक्तिः	७
नमः पदनिरुक्तिः नाशयणपदनिर्वचनम्, सत्त्वार्थनिरूपणम्	८
मन्त्रार्थज्ञानेन महाफलनिरूपणम्	९

### तृतीयोऽध्यायः

मन्त्रश्वरणे गुरोशावश्यकता, पञ्चसंस्कारावश्यकता	११
एतमन्त्रसाधनेन सर्वमन्त्रफलप्राप्तिः, जपशार्मभस्य कालनिर्णयः	१२
पुशश्चरणसंपत्तये शुद्धिनिरूपणम् दिगादिनियमः, जपयोग्यप्रदेशाः	"
साधनकान्तियमा, जापकस्य आहारनियमाः	१३
सिद्धियोग्यतिथादयः, युगभेदेन जपावृत्तिभेदः	"
मन्त्रशब्दनिर्वचनं, मन्त्रिणो वज्रयस्तुनिर्देशः, वज्रानि पुष्पाणि	१४
वज्रानि शक्तिनिः, वर्जनोयभोजनपात्राणि	१५
मन्त्रणा छारणीयचिह्नानि, सुदर्शनचक्रवाणं तदितरचिह्नानि	"

विषय	पृष्ठांक
चक्रादिलाङ्गुलधारणे फलनिरूपणम्	१५
सिद्धिप्रतिबन्धकवेषचेष्टादीनि, ध्यानप्रकारः	१६
जपकाले भगवदाराधनादीनि, जपहोमादिसंख्या, सिद्धेनिमित्तानि	१७
तत्र सुनिमित्तानि	,
दुनिमित्तानि	१८
दुनिमित्ते शान्तिहोमः, सिद्धिप्रकाराः	१९
सिद्धिलिङ्गानां गुरुं विनाऽन्यत्र गोपनविधिः	"
<b>चतुर्थोऽध्यायः</b>	
ऋणत्रयविमुक्तिसाधनम्, कल्याणविधिः	२१
फलातिशयप्रतिपादनम्	२३
संक्रान्तिपूजाविधिः, उत्तरायणपूजाक्रमः	२४
श्रवणादिषु विशेषयजनपद्धतिः	"
जन्मनक्षत्रपूजा, पञ्चविशतिवर्षपूजा, पञ्चाशद्वर्षपूजाविधिः	२५
षष्ठिवर्षपूजा	२६
<b>पञ्चमोऽध्यायः</b>	
धनार्जन विषयविशेषाः	२८
अर्थसाधनविधिः, कुबेरादिवशीकरणम्, अन्यथाविधिः	२९
निधिदर्शनविधिः, तदितरविधानानि	३०
रसवादसिद्धिः, रत्नादिसाधनम्	३१
<b>षष्ठोऽध्यायः</b>	
नारीसाधनक्रमः, कन्यासाधनविधिः	३३
यक्षिणीसाधनम्, सुन्दरीसाधनम्, मनोहरसाधनम्	३४
कनकवतीसाधनम्, कामेश्वरोसाधनम्, रतिप्रियासाधनम्	"
पद्मिनीसाधनम्, यामिन्यादिसाधनम्, रम्भाद्यप्सरस्त्रीसाधनम्	३४
<b>सप्तमीऽध्यायांयः</b>	
तुरीयपुरुषार्थाधिक्यम्, मुमुक्षुजनकर्तव्यविधिः	३८
क्षेत्रतीमानिर्णयः, स्थानभेदेन जपसंख्याभेदः	३९
योगध्यानेन देहपरित्यागविधिः	"
ब्रह्मप्राप्तिप्रक्षमः, अपुनराच्छ्रुतिनिरूपणम्	४०
देहपातकक्रमनिरूपणे ब्रह्मप्रभः, भगवता तत्त्विरूपणम्	४१

## विषय

पृष्ठांकः

## अष्टमोऽध्यायः

परकायप्रवेशविधिः	४३
मन्त्रमाहात्म्यम्, अणिमादिसाधनम्, ग्रीष्मादिषु जपविधिः	४४
जपविधनकारणानि, स्थिरमतेः उत्तमफलनिरूपणम्, वशीकरणम्	४५
आकर्षणम्	४७
विद्वे पणम्, मारणम्	४८
मोहनम्, उच्चाटनम्	५२
स्तम्भनम्	५३

## नवमोऽध्यायः

यक्षसाधनम्	५५
सिद्धसाधनम्, विद्याधरसाधनम्, पातालसाधनम्	५६
खड्गसाधनम्	५७
सर्वसिद्धिसाधनम्	५८
महेन्द्रजालसाधनम्, वेतालसाधनम्	५९
आमयशान्तिसाधनम्	६०

## दशमोऽध्यायः

पुष्टिकामकल्पः	६३
आयुष्कामकल्पः, आरोग्यकामकल्पः	६४
अपमृत्युनिवारणकल्पः, वाक्विसद्विकल्पः, प्रतिवादिवाग्वन्धनकल्पः	६५
गोभूराष्ट्रादिकामकल्पः, शापानुग्रहकामकल्पः	६६
विषापहरणकल्पः, सुवृष्टिकामकल्पः	६७
अतिवृष्टिप्रशमनकल्पः, सुदर्शनकल्पः	"
पुररक्षाकल्पः	६८
पत्नगनिवारणकल्पः	६९
राष्ट्रक्षोभशान्तिकल्पः, प्रभ्रष्टराज्यप्राप्तिकल्पः	७०
संग्रामविजयसाधनकल्पः	७१

## एकादशमोऽध्यायः

सकलपापप्रशमनविधिः, ब्रह्महत्यापातकशमनम्	७४
पितृमातृध्रात्रादिहननपातकप्रशमनम्, स्त्रीहत्यादिपातकनिवृत्तिः	७५
नरहत्याजन्तुहत्यादिपातकप्रशमनम्	"

विषय

पृष्ठांकः	
गुरुभायगिमनादिपाप्रशमनविधिः, स्वर्णस्तेयादिपातकप्रशमनम्	८६
सुरापानादिपातकाव्योचनविधिः	८७
अभक्ष्यभक्षणादेव ब्राह्मणनिन्दनाद्युपपातकनिष्ठतिः	८८
<b>द्वादशोऽध्यायः</b>	
प्रायश्चित्तनिमित्तनिरूपणम्	८०
प्रायश्चित्तविधिः, कमनुगुणप्रायश्चित्तविधिनिरूपणम्	८१
आचार्यादिमरणे कर्तव्यविधिः	८२
विद्युत्पातमहावातादिपुशान्तिहोमः, ग्रहणे विशेषः	„
जपवभवकाण्ड परिसमाप्तिः	८३



यज्ञवैभवकाण्डे



प्रथमोऽध्यायः

विष्णुयज्ञविधाने पञ्चविभेदकथनम्	८५
प्रथमे श्रीविष्णुयज्ञे कुण्डहवनादिवसादिनिर्णयः	„
द्वितीये श्रीमहाविष्णुयज्ञे कुण्डइवनदिवसकलग्रन्थत्विगादिकनिर्णयः	„
तृतीये श्रीमन्नारायणयज्ञे कुण्डहवनादिकनिर्णयः	८६
चतुर्थे श्रीमन्महानारायणाख्ययज्ञकर्मणि उत्तममध्यमाधमभेद- निरूपणम्, तेपां कुण्डादकसंख्यानिर्णयश्च	„
अधमे श्रीमन्नारायणयज्ञे अक्षरकोटि-अष्टाक्षरहोमविधिः	८७
मध्यमे श्रीमहानारायणे यज्ञकर्मणि श्रीमन्नारायणानुवाक-	
विष्णुसूक्तादीनां होमविधिः	„
उत्तमे श्रीमन्महानारायणयज्ञकर्मणि प्रत्येकमूर्तिप्रकल्पनविधिः	„
पञ्चमे श्रीलक्ष्मीनारायणाख्ययज्ञे कुण्डकलशहवनादिकसंख्यानिर्णयः	८८

द्वितीयोऽध्यायः

यज्ञारम्भमुहूर्तविचारः	९०
आचायलक्षणम्	९२

## विषय

	पृष्ठांकः
ऋतिवर्गलक्षणम्, आचार्यवरणविधिः	६३
आचार्यप्रार्थनादीनि, आचार्यकरणम्	६४
ग्रामप्रदक्षिणम्, वलिपूर्वकं यज्ञभूमिप्रबेशः	„
यज्ञार्थं भूपरीक्षाविधिः, सुपद्मालक्षणम्, भद्रकालक्षणम्	६५
पूर्णलिक्षणम्, धूम्रालक्षणम्	„
योग्यायोग्यभूमिनिरूपणम्, खननपरीक्षा, बीजावापपरीक्षा	६६
रसपरीक्षा, वर्गपरीक्षा	„
प्रवेशबलिविधानम्	६७
वासुबलिः	६८

## कृत्तीयोऽध्यायः

कर्षणविधिः, वृषभहलादिकलक्षणानि	६९
कषणपूर्वकृत्यम्, सप्तवारं कर्षणक्रमः	१००
निमित्तपरीक्षा, दुनिमित्ते शान्तिहोमः	१०१
बीजावापनविधिः, फलाफलपरीक्षा	„
ब्रह्मणभाजनादि, खननविधिः	१०२
खातहोमविधिः, गर्भन्यासविधिः	„

## चतुर्थोऽध्यायः

यज्ञशालानिर्माणविधिः	१०६
अंगुल्यादिमानविधिः, अंगुलिभेदाः	१०७
तेषामुपयोगविधिः, तालधनुः क्रोशादिनिरूपणम्	१०८
प्रस्थादिमानविभेदाः, यज्ञशालाप्रमाणनिरूपणम्	„
यज्ञमण्डपनिर्माणारम्भः, स्तम्भसंख्यातलक्षणादीनि	१०९
मण्डपालङ्घारः, यज्ञमण्डपनिर्माणादिफलविशेषकथनम्	११०

## पञ्चमोऽध्यायः

यज्ञकुण्डादिकनिर्माणविधिः, तत्र वेदिकालक्षणम्	१११
इष्टकानिर्माणविधिः, तदर्थं शालिहोमादीनि	११२
इष्टकासु पूँस्त्रीनपुँसकभेदनिरूपणम्, इष्टकासु उत्तमादिभेदः	११३
त्याज्येष्टकानिरूपणम्	„
चतुरस्त्रकुण्डलक्षणम्, योनिकरूपनम्	११४
कुण्डानां प्रत्येकविनियोगक्रमः	११५

<b>विषय</b>	<b>पृष्ठांक</b>
आहृतिसंख्या कुण्डप्रमाणभेदनिरूपणम्	११५
अयुतादिसंख्यानिर्णयः, चतुरथकुण्डविधिः	११६
धनुः कुण्ड, वृत्तकुण्ड, त्रिकोणकुण्ड, पडब्रकुण्ड, सप्ताश्रकुण्ड— अष्टाश्रकुण्ड, दशाश्रकुण्ड, द्वादशाश्रकुण्डमाणानि	११७
पञ्चदशाश्रकुण्ड, पोडशाश्रकुण्ड, अष्टादशाश्रकुण्ड, विशत्यत्रकुण्ड चतुर्विशाश्रकुण्ड, पद्मकुण्ड, चक्रकुण्ड योनिकुण्डप्रमाणानि	११८
कवचिद्विशेषविषयाः, चतुर्ष्कण्डादिविधाः	११९
आटोत्तरवतकुण्डपद्धतिः	१२१

**षष्ठोऽध्यायः**

सूक्स्मुवलक्षणम्	१२४
सूक्स्मुवनिर्णये त्याज्यदारुनिरूपणम्	११६
मण्डपालङ्घरणद्वारालङ्घरणादीनां लक्षणम्	"
अष्टमङ्गलानां लक्षणम्, परिठलक्षणम्	१२७
ब्रह्मदण्डधवजादिलक्षणम्	१२८
पताक, प्रोक्षणपात्र, प्रणीतपात्र, आज्यपात्रलक्षणानि	१२९
चरुपात्रदर्पणपात्र इधमलक्षणानि	१३०
समिध, षरिधि, भृङ्गार, व्यजन, दर्भलक्षणानि	१३१
चरुलक्षणम्, अवनिकालक्षणम्, होमद्रव्यसम्पादनम्	१३२

**सप्तम्नोऽध्यायः**

यज्ञमण्टपप्रवेशः, कर्षणादिकसंस्काराः, विष्वक्सेनाराधनम्	१३४
स्तिपुण्याहवाचनम्, ब्रह्मणा वरणपद्धतिः	१३५
ऋत्विग्वरणविधिः, पञ्चगव्यप्राशनम्	१३६
यज्ञारम्भे वष्टनकर्म, दीक्षिताना लक्षणानि तद्विधयश्च	१३७
परिषत्पूजनम्	"
रक्षावन्धनविधिः, अंकुरार्पणावसरनिरूपणम्	१३८
पालिकादीना लक्षणानि	"
पालिकादिषु उत्तममध्यमादिसंख्यानिरूपणम्	१३९
अंकुरार्पणमण्टपनिर्णयविधिः	"
वेदिकानिर्णयम्, मृत्संग्रहणविधिः	१४०
प्राग्देशादिगमनविधिः, मृत्संग्रहणस्थलसंस्कारः	"

विषय	पृष्ठांकः
भूदेवीयज्ञवराहविग्रहलेखनं तत्पूजाविधिश्च, मृत्संग्रहणहोमः	१४१
भूखननर्तिः, बलिप्रदानम्	१४२
अंकुरार्पणपूर्वकृत्यम् भगवदनुज्ञास्वोकारः	४३
अंकुरार्पणभूमौ संप्रोक्षणादिकसंस्कारः	१४४
अष्टोत्तरशतपालिका, अष्टचत्वारिंशतपालिका, षट्त्रिंशत-	"
पालिका, चतुर्विशतिपालिका, द्वादशपालिका, षोडशपालिका-	"
स्थापनमण्डलविधयः	"
पालिकाद्यलङ्करणादीनि, पालिकादीनां स्थापनक्रमः	१४५
सोमकुण्डस्थापनम्, बीजाना निरूपणम्, बीजपात्रस्थापनविधिः	१४६
शालापूजनम्, पालिकाधिदेवतापूजा	"
अंकुरार्पणहोमः, सोममन्त्रजपविधिः, बीजावापः	१४७
बलिहरणविधिः.. अखण्डदीपस्थापनविधिः	"
ब्राह्मणपूजादिः, प्रतिनित्यं जलसंसेचनादिः	१४८
केचन विशेषविषयाः	१४९
<b>अष्टस्तोऽध्यायः</b>	
वास्तुपूरुषलेखनक्रमः	१५०
वास्तुपूजाविधिनिरूपणम्, वास्तुहोमविधिः, वास्तुबलिः	१५१
प्रकारान्तरेण वास्तुपूजाक्रमः, वेदीनिर्माणम्	१५२
ध्यानपीठप्रकल्पनम्, प्रतिमाविधिः, वास्तुजपः, कुण्डललेखनम्	"
वास्तुकुम्भस्थापनविधिः, वास्तुपूजा	१५३
सोममण्डलस्थापनम्, सोमप्रतिमाविधिः	"
द्वात्रिंशद्वेवताऽत्राहनम्, द्वात्रिंशत्कलशाराधनविधिः	१५५
पुनः अष्टकलशस्थापनम्	"
वास्तुबलिः मण्डपादिप्रोक्षणविधिः	१५६
वैततेयध्वजोत्थापनम्, ध्वजलक्षणम्, गरुडमूर्तिलक्षणम्	"
गरुडाधिवासविधिः, गरुडहोमविधिः	१५७
ध्वजोत्थापनविधिः	१५८
चतुरञ्जबलादिप्रदर्शनविधिः, त्रयस्त्रिशत्कोटिदेवतावाहनम्	१५९
भेरीताडनविधिः	"
<b>नवस्तोऽध्यायः</b>	
यज्ञारम्भविधिः, सुदर्शनस्थण्डिले यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्टिः	१६७
यज्ञारम्भदीक्षणीयवासुदेवेष्टिविधानम्	१५८

<b>विषय</b>	<b>पृष्ठांकः</b>
अयुतसंख्यातर्पणविधिः	१६६
कोटितुलसीवत्रादिपूजा, लक्ष्मीकुमार्यर्चनम्	१७०
इष्टद्वयस्य कालनिरूपणम्,	"
अष्टदिक्षु उपवेदिकासु अष्टविधचक्राब्जमण्डलरचना	"
द्वादशाक्षरचक्राब्जमण्डलम्	१७१
अष्टाक्षरमण्डललक्षणम्, भद्रकमण्डललक्षणम्	१७३
सूर्यमण्डललक्षणम्, चन्द्रमण्डललक्षणम्, वर्णरचनापद्धतिः	१७४
मण्डलाराधनपद्धतिः	१७५
<b>द्वादशोऽध्यायः</b>	
एकाशीतितिकलशस्थापनविधिः (अधमविधिः)	१७६
धान्यपीठेषु कलशस्थापनविधिः	"
कलशाभिमन्त्रणविधिः	१८०
कुम्भपूजा	१८१
अष्टचत्वारिंशत्कलशस्थापनम्, सप्तदशकलशस्थापनम्	१८२
एकोनपञ्चाशत्कलशस्थापनन् (मध्यमविधिः)	"
पूरणीयद्रव्यप्रमाणादिनिरूपणम्	"
पञ्चचत्वारिंशत्कलशस्थापनम्	१८३
कलशाभिमन्त्रणविधिः	१८४
उत्तमोत्तम उत्तममध्यम उत्तमाधमविधिः	१८५
पाद्यादिककुम्भेषु प्रक्षेपणीयद्रव्यनिरूपणम्	"
कुम्भद्रव्याणामधिदेवतानिर्जयः	१८८
अष्टोत्तरशतकुम्भस्थापनम्, कलशद्रव्यनिरूपणम्	१८९
एकोनपञ्चाशत्कुम्भस्थापनम्, पञ्चविंशतिकुम्भानां स्थापनविधिः	१९०
षोडशकुम्भस्थापनविधिः, द्वादशकुम्भ, नवकलशस्थापनविधिः	१९१
नवकलश, पञ्चकलश, एककुम्भ सहस्रकलशस्थापनविधयः	१९२
द्रव्यविन्यासक्रमः	१९३
कलशाभिमन्त्रणमन्त्राः	१९६
कलशाराधनम्, विम्बस्थापनविधिः	२०२
<b>एकादशोऽध्यायः</b>	
अग्निमन्थनविशेषः	२०४
मन्थनपात्राणां लक्षणादीनि, मन्थनपद्धतिः	२०५

## विषय

पृष्ठांकः

निमित्तपरीक्षा, अग्न्याराधनविधि.	२०६
कुण्डसंस्कारादीनि, कुण्डमध्ये वर्णचक्रलेखनादि	२०७
अग्निप्रतिष्ठापनविधिः, परिस्तरणादिकम्	२०८
होमसङ्कल्पः, अग्निजननविधिः	२०९
अग्न्यलङ्घारः अग्निध्यानविधिः, पात्रसंस्कारविधिः	२१०
इधमहोमः	२१२
चतुर्विधचरुनिरूपणम्, जिह्वाभेदेन होमफलभेदः	२१३
गर्भाधानादिसंस्कारहोमविधिः, सायंप्रातरूपासनादि	,
त्याज्यसमिधिः, होमद्रव्यपरिमाणादोनि	२१४
न्यूनाधिकहोमेन फलाफलविचारः	,
प्रथमेऽहनि कलशावाहनहोमः, नित्यहोमविधिः	२१५
नित्यबलिप्रदानविधिः, सर्वदा तृतीयादिविधिः	२१६
समाप्तिदिवसकृत्यम्, परिवारादिसर्वदेवताहोमः	२१७
स्विष्टकृद्धोमः, शेषहोमः	,
पूर्णहृतिविधिः	२१८
देवताविसर्जनविधि, यज्ञान्ते पुत्रकामेष्ट्यादिनिरूपणम्	२१९
ध्वजारोहणदिग्बन्धविमोचनादि, आचार्यदक्षिणादिकम्	,
<b>द्वादशोऽध्यायः</b>	
अवभृथनिरूपणम्, अवभृथयोग्यतिथ्यादिकार्नर्णयः	२२१
चूर्णकुम्भस्थापन, चूर्णीकरणविधी	,
चूर्णकुम्भपूजादिकम्, चूर्णस्नान, ग्रामप्रदक्षिणविधी	२२३
नदीतोरे प्रपानिर्माणविधिः, अभिषेकक्रमः	२२४
अभिषेकहोम, चक्रेण सह मज्जनविधी	२२५
अवभृथस्नानफलनिरूपणम्	,
महोत्सवपूर्वकं देवालयस्य गृहादिप्रवेशविधिः	,
यज्ञफलसमर्पणविधिः, आचार्यादिकगृहप्रवेशनविधिः	२२६
यज्ञफलश्रुतिः	२२७



विषय

पृष्ठांकः

## इष्टैवैभवकाण्डे



### प्रथमोऽध्यायः

यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्टिविधानम्, सुदर्शनस्थण्डलनिर्माणम्	२२६
सुदर्शनयन्त्रोद्भारविधिः, सुदर्शनकुम्भस्थापनम्	२३०
सुदर्शनहामविधिः, सुदर्शनमन्त्रपुरश्चरणविधिः	२३१
व्याध्यादिकशान्तये हविः प्रदानम्	"
चतुद्वारिषु चक्रयन्त्रस्थापनम्	२३२
यज्ञावसानपर्यन्तं यन्त्रसंरक्षणविधि, केचन प्रायश्चित्तविधयः	२३३
यन्त्रोद्भरणपूर्णहुत्यादिविषयाः एतदिष्टिफलनिरूपणम्	"

### द्वितीयोऽध्यायः

यत्रारम्भदीक्षणीयवासुदेवेष्टिविचारणम्, गारुडस्थण्डललक्षणम्	२३५
वासुदेवकुम्भस्थापनम्, यन्त्रनिर्माणविधिः	२३६
विष्णुसुदर्शन श्रीमहाविष्णुयन्त्रोद्भारौ	२३७
श्रीचक्रसमुद्भारविधिः, यन्त्रसस्काराः, कुम्भादाहनविधिः	२३८
यन्त्रप्रतिष्ठादीनि	२३९
गरुडत्थण्डले होमविधिः, वासुदेवमन्त्रजपविधिः	२४०
विष्णुसुदर्शनयन्त्रे यज्ञावसानपर्यन्तं तर्जणविधिः	२४१
विष्णुयन्त्रे यज्ञावसानपर्यन्तं कोटितुलसीदलाच्चनविधिः	"
श्रीचक्रे लक्षकुम्भपूजाविधिः	२४२
स्त्रीणां वासुदेवहोमशेषपायसं सन्तानार्थं प्रदानविधिः	"
पूर्णहुत्यादि, आचार्याय यन्त्रप्रदानविधिः, इष्टिफलनिरूपणम्	"

### तृतीयोऽध्यायः

यज्ञकर्तृणां श्रीवैष्णवत्वापादक वैष्णवेष्टि निरूपणम्	२४४
वैष्णवेष्ट्याः दिवसनिर्णयः	"
अनन्ताख्यस्थण्डललक्षणम्, वारुणकलशस्थापनविधिः	२४५
पुनः रक्षावधस्य अनावश्यकतादि	",
पञ्चगव्यप्राशनादि, सुदर्शनादिहोमविधिः	२४६
चक्राब्जमण्डले निवेशनकुम्भोदकप्रोक्षणादि	"

## विषय

पञ्चसंस्कारयोग्यतासिद्ध्यर्थ गोदानविधिः, तापसंस्कारः	पृष्ठा छङ्क
ऊर्ध्वपुण्ड्रसंस्कारविधिः, केशवादिहोमविधिः	२४६
ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणप्रयोगः	२४७
नामसंस्कारप्रयोगः, मन्त्रसंस्कारक्रमः	२४८
यागसंस्कारविधिः, श्रीवैष्णवधर्मप्रवचनादि	२४९

## चतुर्थोऽध्यायः

यजमानस्य पितृणां मोक्षप्राप्त्यर्थकवेभवेष्टिविधानश्वणम्	२५१
इष्टचर्य कालनिर्णयः	"
इष्टचादिपूर्वकृत्यम्, षट्कोणस्थण्डिललक्षणम्	२५२
दशसंख्याकवैष्णवनिमन्त्रणम्, विभवकुम्भस्थापनविधिः	"
चक्राब्जमण्डलपूजा, होम, पित्रादीनां पिण्डप्रदानविधी	२५३
दशसंख्याकश्रीवैष्णवार्चनक्रमः, चक्राब्जे तर्पणविधिः	२५४
ब्राह्मणभोजनादिकम्	"
एतदिष्टिफलनिरूपणम्	२५५

## पञ्चमोऽध्यायः

वैनतेयेष्टिक्रमः, इष्टिकालनिरूपणम्	२५६
इष्टेः पूर्वकृत्यम्, आचार्यप्रार्थना, पुण्याहवाचनादि:	२५७
चतुर्थोऽध्यायः	"
वैनतेयकुम्भस्थापन, कुम्भाभिमन्त्रण, गारुडहोमविधयः	"
सन्तानकांक्षिस्त्रीसंप्राक्षणादिकम्, गरुडप्रसादप्रदानविधिः	२५९
वामवाहौ रक्षाकरणम्	"
आचार्यदक्षिणादि	२६०

## षष्ठोऽध्यायः

इष्टिकालनिरूपणम्	२६१
इष्टेः पूर्वकृत्यम्, आचार्यप्रार्थनादि, पुण्याहवाचनम्	२६२
श्रीमहालक्ष्मीस्थण्डिलप्रकल्पन,	
श्रीलक्ष्मीनारायणकुम्भस्थापनविधी	"
प्रतिमालक्षणम्, प्रतिमाशोधनविधिः, कुम्भार्चनादि	२६३
होमविधिः, अष्टाक्षरादिजपविधानम्	"

विषय

प्रतिमाप्रदानविधिः, आचार्यदक्षिणादीनि  
प्रतिमायाः नित्यपूजादिकम्

पृष्ठाङ्कः

२६४

२६५

सप्तस्तोऽध्यायः

श्रीहयग्रीवेष्टिपद्धतिः, इष्टेकालनिरूपणम्  
आचायप्रार्थनादि, कुम्भस्थापनादि  
हयग्रीवप्रतिमालक्षणम्, कुम्भावाहनादिकम्  
वृत्ताकारस्थण्डिलप्रकल्पनहोमविधी, भगवत्प्रार्थना  
कुम्भोदकप्रोक्षणमन्त्रप्रदानादि  
आचार्यदक्षिणादि, प्रतिमायाः नित्यपूजा

२६६

२६७

"

२६८

"

२६९

अष्टस्तोऽध्यायः

पैशाचादीनां जन्मकारणनिरूपणम्  
श्रीनृतिहेष्टिप्रभावः, इष्टिकालनिरूपणम्, आचार्यविज्ञापनम्  
इष्टे: पूर्वकृत्यम्, स्थण्डिलनिर्माण कुम्भस्थापनविधी  
कुम्भावाहनहोमविधी, कुम्भाभिमन्त्रणम्  
कुम्भजलप्रोक्षण, ग्रहमोचनविधी  
रक्षाकरणम्  
आचार्यदक्षिणादि

२७०

२७१

२७२

२७३

"

२७४

२७५

नवस्तोऽध्यायः

इष्टिकालनिरूपणम्  
इष्टे: पूर्वकृत्यम्, त्रिकोणस्थण्डिलप्रकल्पनविधिः, कुम्भस्थापनम्  
प्रतिमालक्षणम्, कुम्भावाहनक्रमः  
होमविधिः, रोगभेदेन होमद्रव्यविभैदनिरूपणम्  
कुम्भस्याभिमन्त्रणप्रोक्षणविधी, भगवत्प्रार्थना, रक्षाकरणम्  
आचार्यदक्षिणादि, ब्राह्मणादिभोजनविधिः

२७६

२७७

"

२७८

२७९

२८०

द्वादस्तोऽध्यायः

वैयूहकेष्टिनिरूपणम्, इष्टे: पूर्वकृत्यम्, आचार्यप्रार्थनादि  
चतुरश्रस्थण्डिलकल्पम्, कुम्भस्थापनादि  
प्रतिमालक्षणम्, चतुर्व्यूहमन्त्राः  
कुम्भावाहनक्रमः, होमविधिः, होमद्रव्यभेदः

२८१

२८२

"

२८३

## विषय

पृष्ठांक

कलशाभिमन्त्रणम्, पायसबलि: कुम्भजलप्रोक्षणविधिः २८४  
आचार्यतोषणादिकविधयः २८५

## एकावृद्धोऽध्यायः

विष्वक्सेनेष्टिविधानम्, इष्टिकालनिरूपणम् २८६  
इष्टे पूर्वकृत्यम्, षट्कोणस्थपिङ्गलविधिः, कुम्भस्थापनक्रमः २८७  
प्रतिमालक्षणम्, कुम्भपूजा " "  
होमविधिः, आयुधपूजा, दजमानस्य रक्षाकरणविधिः २८८  
चतुरङ्गबलादिप्रोक्षणविधिः, आचार्यादिसम्मानविधिः २८९

## द्वावृद्धोऽध्यायः

श्रीमन्नारायणेष्टिविधानम् २९१  
इष्टे: कालनिरूपणम् आचार्यप्रार्थनादि, इष्टे: पूर्वकृत्यम् २९२  
घर्तुलाकारस्थपिङ्गलकल्पनम्, कुम्भस्थापनम् " "  
प्रतिमालक्षणम्, कुम्भावाहनविधिः, होमविधानम् २९३  
कुम्भाभिमन्त्रणम्, कुम्भजलप्रोक्षणविधिः, आचार्यदक्षिणादीनि २९४



\* श्रीरस्तु \*  
 \* शुभमस्तु \*  
 \* श्रीमते रामानुजाय नमः \*  
 \* श्रीपाञ्चरात्र दिव्यागमान्तर्गता \*

## श्रीमन्नारायणसंहिता

श्रीमदष्टाक्षरविधानजपवेभवकाण्डः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

[ अष्टाक्षरमन्त्रमहिमाभिवर्णनम् ]



[ मङ्गलम् ]

श्रीवैकुण्ठपदे दिव्ये शेषपर्यङ्कः सुस्थितम् ।  
श्रोधराश्लष्टदेहं तं श्रीमन्नारायणं भजे ॥१॥

[ शास्त्रारम्भः ]

पुरा ब्रह्मपुरे मौनिवंसिष्ठो विब्रुधर्षभः ।  
मुनिमुख्यैः सहोपेतमिदमूच्चे चतुर्मुखम् ॥२॥

[ वसिष्ठप्रश्नः ]

वसिष्ठः—

ब्रह्मन् मे कथिताः पूर्वं मन्त्रकल्पास्त्वनेकशः ।  
 तेषुत्तमोत्तमः कल्पः कः स्यात्तस्य फलं च किम् ॥३॥  
 केन कल्पेन लोकेऽस्मिन् सर्वकल्पफलं लभेत् ।  
 दुर्भिक्षादिप्रशमने दुष्टग्रहविदारणे ॥४॥  
 शत्रुसंहरणे चैव महापापनिवर्तने ।  
 केन कल्पेन संसिद्धि दुर्लभां लभते नरः ॥५॥  
 तद्विस्तारं ब्रूहि मेऽद्य लोककल्याणकारणम् ।

## [ ब्रह्मप्रतिबचनम् ]

ब्रह्म—

साधु साधु महाभाग वसिष्ठ मुनिशेखर ॥६॥  
 अहमद्य प्रवक्ष्यामि मूलमन्त्रस्य यद्विधिः ।  
 एतद्विधानं मे प्रोक्तं सृष्टुचादौ हरिणा स्वयम् ॥७॥  
 जगत्क्षेमकर नित्यं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।  
 मया पृष्ठो हृषीकेशः लोकानुग्रहकाम्यथा ॥८॥  
 अष्टाक्षरमनोः कल्पमेवमूचे दयामयः ।

[ श्रीभगवद्वाक्यम्—अष्टाक्षरमन्त्रमहिमा ]

श्रीभगवान्—

श्रुणु वत्स प्रवक्ष्यामि मन्त्राणामुत्तमं मनुम् ॥९॥  
 सर्वर्थसिद्धिदं लोके सर्वारिष्टविनाशनम् ।  
 तस्य कल्पं सविस्तारं साङ्घोपाङ्घं शुभप्रदम् ॥१०॥  
 वक्तुं वर्षशतेनापि मया चैव न शक्यते ।  
 तस्मादेतद्विधानं च फलं दिङ्मात्रमुच्यते ॥११॥  
 धर्मर्थकाममोक्षाणामिदमेकं हि साधनम् ।  
 सिद्धयो बहुधा प्रोक्ता जपस्य हवनस्य च ॥१२॥  
 मन्त्रान्तराणां या सिद्धिः कल्पे कल्पे प्रकीर्तिता ।  
 सापि प्रसिद्धेदस्यैव सकला वीयेवत्तथा ॥१३॥  
 षडङ्गानि च वेदाश्र मन्त्राश्रान्ये परशशताः ।  
 अन्यच्च वाड्मयं सर्वं मन्त्रेऽस्मिन् सुसमाहितम् ॥१४॥  
 अपुनर्भवलिप्सूनां गतिरष्टाक्षरं मतम् ।  
 जन्मन्यस्मिन्नतीते वा यदेतत् सञ्चितं महत् ॥१५॥  
 तन्मन्त्रजपमात्रेण प्रलयं याति निश्चयम् ।  
 ऋयमाणः शुचिर्भूत्वा मन्त्रमेतमुदीरयन् ॥१६॥  
 प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं दुष्प्रापमविनाशनम् ।

किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्वर्तैः ॥१७॥

[ श्रीविष्णुयज्ञवैभवम् ]

यस्यैषा वशमापन्ना विद्या सर्वार्थसाधनी ।

हवनं च मनोः प्रोक्तं वैष्णवं यज्ञमव्ययम् ॥१८॥

अष्टोत्तरशतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।

लक्षसंख्या च कोटी च दशकोटी शतं तथा ॥१९॥

होमसंख्या तु संप्रोक्ता यज्ञकर्मणि पद्मज ।

यस्मिन् देशेत्वम् यज्ञं जनाः कुर्वन्ति पत्तने ॥२०॥

ग्रामे वा तत्र दुर्भिक्ष न स्यात् कमलसम्भव ।

राज्ञो राष्ट्रस्य लोकानामभिवृद्धिः सदा भवेत् ॥२१॥

यजमानो लभेत्सर्वानिष्टार्थात् नात्र संशयः ।

युद्धे विजयलाभःस्यात् नृपाः कुर्वन्ति चेदिमम् ॥२२॥

सर्वेऽपि शत्रवः शीघ्रं पलायन्ते विनिश्चयः ।

यज्ञकाले तु ये भक्ताः वीक्षन्ते श्रद्धयान्विताः ॥२३॥

तेषामायुर्धनादीनि लभन्ते न च संशयः ।

यो ददाति धनं धान्यमाज्यादीनि स्वशक्तिः ॥२४॥

यज्ञार्थं तस्य लोकेऽस्मिन् लभन्ते सर्वसम्पदः ।

[ पुत्रार्थिनां हविः प्राशनम् ]

आचार्यं प्रार्थयित्वा तु पुत्रार्थी श्रद्धयान्वितः ॥२५॥

लब्धवा यज्ञे हविशेषं दद्यात् पत्न्ये तु तत्क्षणम् ।

सा नारी गर्भिणी भूत्वा लभेत् पुत्रं गुणाकरम् ॥२६॥

वन्ध्यादोषयुता नारी स्वयं चापि लभेद्विः ।

यज्ञेश्वरोऽस्थाः साक्षात् पुत्रत्वमनुगच्छति ॥२७॥

किमत्र बहुना ब्रह्मन् एतद्यज्ञेन कर्मणा ।

कर्ताऽचार्यो हृत्विजश्व प्रेक्षकाश्रानुमोदकाः ॥२८॥

सर्वे लभन्ते सर्वार्थात् नात्र कार्या विचारणा ।

निष्कामा यदि ते सर्वे परं धाम ममाद्ययम् ॥२६॥  
 प्राप्नुवन्ति श्रुतं ब्रह्मत् पुनरावृत्तिवर्जिताः ।  
 यज्ञरूपस्त्वहं नित्यं यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥३०॥  
 यज्ञेन सर्वभूतानि सन्तृप्यन्ति मया सह ।

[ यज्ञपुरुषशरीराभिवर्णनम् ]

पञ्च मानुषयज्ञानि मम पादावितीरिताः ॥३१॥  
 वैश्वदेवं जानुदेशं गुह्यं दर्शादिकं स्मृतम् ।  
 पशुयज्ञाः समस्तं च उदरं मम निश्चितम् ॥३२॥  
 हृदयं जपयज्ञं स्यात् मुखं मे चाश्वमेधकम् ।  
 परमं वैदिकं यज्ञं वैष्णवं मे शिरः स्मृतम् ॥३२॥  
 यथा १सर्वशरीरस्य प्रधानं शिर उच्यते ।  
 तथा सर्वेषु यज्ञोषु २उत्तमं वैष्णवं भवेत् ॥३४॥

[ केवलवैदिकयज्ञ—परमवैदिकयज्ञयोः भेदनिरूपणम् ]

केवला वैदिका यज्ञाः पुनरावृत्तिकारणाः ।  
 सर्वग्रासौख्यप्रदाशचैव पशुहिंसादि ३समिताः ॥३५॥  
 तस्मात्तात् वर्जयेद् ज्ञानी महाभागवतोत्तमः ।  
 तद्वर्जनादस्य लोके पातकं नास्ति ४किञ्चन ॥३६॥  
 एकेन विष्णुयज्ञेन मदभक्तस्य महात्मनः ।  
 पाञ्चरात्रोक्तविधिना त्वैहिकं परमेव च ॥३७॥  
 महत् सौख्यं लभेत् सत्यमिदं शास्त्रार्थसम्मतम् ।  
 निष्कामदेशिकेन्द्रेश्च मुनिश्रेष्ठैश्च सर्वदा ॥३८॥  
 लोकक्षेमार्थमन्यैश्च भूततृप्तयै ममान्तिके ।  
 कानने पत्तने वापि कर्तव्योऽयं महाक्रतुः ॥३९॥

[ पुरुचरणानर्हाणां यज्ञनिर्णयः ]

मन्त्रजापे त्वशक्ताश्च अनर्हाश्च द्विजेतराः ।

१ यथा सर्वेषु चाङ्गेषु २ वैष्णवं यज्ञमुत्तमम् ३ विधानाः ४ किञ्चन

आचार्यहस्तमागेण यज्ञमेतच्च कारयेत् ॥४०॥  
 तेन चैषां फलं सर्वं जपकल्पोत्तमद्वज्ज ।  
 लभ्यते सर्वसंसिद्धिरिह चैव परत्र च ॥४१॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे अष्टाक्षरमन्त्रमहिमाभिवर्णनं  
 नाम प्रथमोऽध्याय ॥



॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

[ अष्टाक्षरमन्त्रोद्धारमन्त्रार्थादिनिरूपणम् ]

—★—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मा—

देवदेव दयासिन्धो वाञ्छितार्थफलप्रद ।  
तवाष्टाक्षरमन्त्रस्य उद्धारक्रममद्य मे ॥१॥  
ब्रूहि तस्य च ऋष्यादिन्यासद्यानादिकं च यत् ।  
यस्य श्रवणमात्रेण नरः स्याद्वीतकलमषः ॥२॥  
[ भगवत्प्रतिवचनम्—अष्टाक्षरमन्त्रोद्धारक्रमः ]

श्रीभगवान्—

अथ वक्ष्ये शृणु ब्रह्मन् तवानुग्रहकास्यथा ।  
उद्धारक्रमसत्रास्य मन्त्रराजस्य मे मनोः ॥३॥  
१शुचौ देशे विविक्ते च विजने दोषवर्जिते ।  
वर्णचक्रं समालिख्य भूमावधर्यादिकैश्वरै तम् ॥४॥  
समभ्यर्च्य यथाशास्त्रं तस्माद्वर्णात् समुद्धरेत् ।  
उद्गीथमादौ तदनु विघ्नेशस्तदनन्तरम् ॥५॥  
ब्रह्मसाधनसंयुक्तो मन्दरः स्याद्वनन्तरम् ।  
आदिदेवो व्रतो भद्रबाहुः पश्चादुदीरितः ॥६॥  
वह्निर्गोपनसंवीतः श्वसनो विष्णुशीर्यकः ।  
वनमाली ततो योज्यः मधुसूदनसंयुतः ॥७॥

[ बीजऋषिच्छन्दादिनिर्देशः ]

प्रणवादि शिरो वायुरिति वर्णक्रमोदितः ।

१—शुचौ विविक्ते विजने सर्वदोषविर्जिते      २—साधनैः

बीजं विष्णुरनुस्वारः सामर्थ्यं कथितं तथा ॥८॥  
 अङ्गानि षड्द्विषट्कस्य मन्त्रस्येव विद्वुर्बुधाः ।  
 छन्दस्तु देवो गायत्री अन्तर्यामी ऋषिःस्मृतः ॥९॥  
 नारायणः स्वयं देवो दैवतं क्षेत्रमीरितम् ।  
 परमव्योम बुद्धिः स्यात्तत्वं वर्णः सितस्तथा ॥१०॥  
 प्रत्यक्षरमृषिर्ब्रह्मन् गौतमः प्रथमो मतः ।  
 भारद्वाजो विश्वामित्रः जमदग्निस्तथैव च ॥११॥  
 वसिष्ठःकाश्यपश्चात्रिः तत्पश्चात् कुम्भसम्भवः ।  
 १छन्दांसि गायत्र्यादीनि विराङ्गवसितानि च ॥१२॥  
 धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चग्निर्जलाधिपः ।  
 प्रत्यूषश्च प्रभातश्च देवाः प्रत्यक्षरं स्मृताः ॥१३॥  
 आकाशं परमं क्षेत्रं अक्षरस्यावसानतः ।  
 सत्यादिलोकाः सप्त स्युः प्रातिलोम्येन भूमयः ॥१४॥  
 अक्षराणां पृथिव्यन्ताः सप्तानां सप्त पद्मज ।  
 अग्निर्भूर्वायुराकाशं सूर्यो द्यौरथ चन्द्रमाः ॥१५॥  
 नक्षत्राणि तथा राशिरेते तत्त्वान्यनुक्रमात् ।

[ प्रणवनिरुक्तिः ]

मन्त्रस्यास्य निरुक्तं च कथयाम्यब्जसम्भव ॥१६॥  
 २आपिःकिवबन्तो व्याप्त्यर्थं स्मर्यते कर्तुं साधनः ।  
 ॐकारवर्णव्यत्यासः स्यादकारस्य पद्मज ॥१७॥  
 ३मकारवर्णव्यत्यासो वकारस्याप्ययं तिवदम् ।  
 अन्तर्वहिश्च यत्सर्वं व्याप्तोति तदुदीर्यते ॥१८॥  
 अथवा तं तु सन्तानं वृत्तेर्वाथ भविष्यति ।

१—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पक्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगती चेति विराङ्गिति तथैव च ॥ (अधिकपाठः)

२—आपः कविश्च तौ व्याप्ता ३—मकारमस्मिन् व्यत्यासः पकारं

टेश्च लोपो वकारस्य प्रसारणमतः परम् ॥१६॥  
 पूर्वत्वं चोपसर्गेण स्यादन्तश्चादगुणः कृतः ।  
 यस्मिन्नोत्तमिदं सर्वं तदेवमभिधोयते ॥२०॥  
 अवते रक्षणार्थत्वा १८ठिलोपे च वर्तते ।  
 वकारस्योपधायाश्च द्वयो रूढागमः स्मृतः ॥२१॥  
 गुणे च रूपं यत्सर्वं त्रायते तत् परं पदम् ।  
 अभिधेयमिति प्रोक्ता निरुक्तिः प्रणवस्य सा ॥२२॥

[ नमःपदनिरुक्तिः—नारायणपदनिर्वचनम् ]

३नम्यते देव एवंकः तेषामेकं परायणम् ।  
 नरो देवः परः सृष्टौ सर्गदौ साधनं तथा ॥२३॥  
 तस्मान्नाराणि पाथांसि तान्येवायनमुच्यते ।  
 देवस्य हेतोश्चामुष्मान्नारायणसमाह्रयः ॥२४॥  
 नाराण्ययनमावासः पुरुषस्य मधुद्विषः ।  
 अङ्गप्रत्ययः प्रकृत्यर्थं ततो नारसमाह्रयः ॥२५॥  
 एवं भन्त्रमिमं लब्धवा सम्यग्गुरुमुखात्ततः ।  
 मन्त्रार्थं तु सदा सम्यक् हृदये मननं चरेत् ॥२६॥  
 नारायणपदस्यैव प्रणवं सूक्ष्मरूपकम् ।  
 अकारेणाप्युक्तारेण अकारेण युतं स्मृतम् ॥२७॥

[ मन्त्रार्थनिरूपणम् ]

अकारो भगवान् विष्णुः परमात्मा जगत्प्रभुः ।  
 उकारस्त्वेवकारार्थं तस्मान्नारायणाय वै ॥२८॥  
 मकारवाच्यो जीवात्मा इति तस्यार्थनिर्णयः ।  
 नमः पदेन जीवस्य पारतन्त्र्यं समीरितम् ॥२९॥  
 नारास्तु ह्यात्मनां संघाःतेषां गातरसौ पुमान् ।  
 तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥३०॥

सर्वं हि चिदचिद्रुतुं श्रूयते दृश्यते कवचित् ।  
 योऽसौ व्याप्त्य स्थितो नित्यः सबै नारायणःस्मृतः ॥३१॥  
 नारो नराणां संघातः तस्यायमयनं गतिः ।  
 तेनास्मि मुनिभिर्नित्यं नारायण इतीरितः ॥३२॥  
 प्रभवन्ति यतो लोका महाब्धौ पृथुकेनवत् ।  
 पुनर्यस्मिन् प्रलोयन्ते तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥३३॥  
 यो वै नित्यपदे त्वस्मिन् नित्यमुक्तकभोगवान् ।  
 ईशः सर्वस्य जगतः स वै नारायणः स्मृतः ॥३४॥  
 नारायणः परं ब्रह्मा तत्त्वं नारायणः परः ।  
 नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः ॥३५॥  
 नारायणपरो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ।  
 यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि च ॥३६॥  
 अन्तर्बहुश्च तत्सर्वं व्याप्त्य नारायणः स्थितः ।  
 देव एकः सदा नित्यो हरिनरायणोऽच्युतः ॥३७॥  
 यत्र द्रष्टा च द्रष्टुद्यं श्रोता श्रोतव्यमेव च ।  
 स्प्रष्टा च स्पर्शितव्यं च ध्याता ध्यातव्यमेव च ॥३८॥  
 वक्ता च वाच्यं ज्ञाता च ज्ञातव्यं चिदचिज्जगत् ।  
 तत्र सर्वं हरिः श्रीशो नारायण उदाहृतः ॥३९॥  
 सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।  
 स लोकांसर्वतो व्याप्त्य हृत्यतिष्ठृशांगुलम् ॥४०॥  
 यद्भूतं यज्ञं भव्यं तत् सर्वं नारायणो हरिः ।

[ मन्त्रार्थज्ञानेन महाफलनिरूपणम् ]

एवमर्थं तु सकलं ज्ञात्वा तस्मै समर्पयेत् ॥४१॥  
 स्वात्मानं तेन संसारभयं नश्यति तत्क्षणात् ।  
 हृषेनाद्यवसायेन ध्यायेदर्थं मनोस्तु यः ॥४२॥  
 तस्य मन्त्रास्समस्ताश्च सिद्ध्यन्त्यत्र न संशयः ।

तत्करामलकाः सर्वाः शक्तयः स्युः सदा भुवि ॥४३॥  
 तं हृष्टा द्वरतो यान्ति भूतपैशाचिकग्रहाः ।  
 तस्यात्र च परत्रापि दुर्लभं नास्ति किञ्चन ॥४४॥  
 तस्य दर्शनमात्रेण धूतपापो नरो भवेत् ।  
 इह लोके स भगवानेवात् न च संशयः ॥४५॥  
 यस्तु मन्त्रां तु संगृह्य न जानात्यर्थमीटशम् ।  
 तस्य मन्त्रजपः सर्वो व्यर्थं एव न संशयः ॥४६॥  
 तस्मात् सर्वप्रथत्नेन मन्त्रां मन्त्रार्थमादरात् ।  
 लभेद् गुरुमुखादेव अन्यथा दोषकृद् भवेत् ॥४७॥

इति श्रीपाञ्चरात्रै श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रोद्धार  
 मन्त्रार्थादिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥



॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

( अष्टाक्षरमन्त्रपुरश्चरणविधिः )

—६३—

( ब्रह्मप्रश्नः )

ब्रह्माउचाव—

स्वामिन् सर्वजगन्नाथं अच्युतानन्तं केशवं ।  
अद्य मे वद त्वन्मन्त्रपुरश्चरणपद्धतिम् ॥१॥

( भगवत्प्रतिवचनम् )

श्रीभगवानुवाच—

साधु पृष्ठस्त्वया ब्रह्मन् मन्त्रस्यास्य जपक्रमः ।  
साधकस्य च लोकस्य सदा क्षेमकरो हि यः ॥२॥  
सावधानमना भूत्वा शृणु सर्वं यथाविधि ।  
( मन्त्रश्रवणे गुरौः आवश्यकता )  
सर्वे मन्त्राः सर्वफला गुरुवक्त्राद्यदि श्रुताः ॥३॥  
यद्वच्छया श्रुतो मन्त्राः छन्नेनाथं चछलेन वा ।  
पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात् प्रत्युतानर्थदायकः ॥४॥  
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मन्त्रमेतच्चतुर्मुख ।  
आचार्यसन्निधावेव संग्रहेन्नान्यवर्त्मना ॥५॥

( पञ्चसंस्कारावश्यकता )

पञ्चसंस्कारसंपन्नो महाभागवताग्रणीः ।  
मन्त्रासंग्रहणेत्वर्ह इति शास्त्रविनिश्चयः ॥६॥  
अन्यथा मन्त्रसंसिद्धिः न स्यात् तस्य कदापि च ।  
प्रत्युतानर्थदो भूयात्तस्य वंशक्षयः समृतः ॥७॥

( एतन्मन्त्रसाधनेन सर्वमन्त्रफलप्राप्तिः )

यदि स्यात् साधितो मन्त्रो जपहोमादितर्पणैः ।  
स साधकस्य सर्वर्थान् प्रसूते नात्र संशयः ॥८॥  
सम्यक् सिद्धैकमन्त्रास्य नासाध्यमिह किञ्चन ।  
किं पुनर्बहवो यस्य सर्वथा हरिरेव सः ॥९॥

( जपारम्भस्य कालनिर्णयः )

आरम्भः कर्मणां मासि मागशीष्टेऽथ शोभने ।  
चैत्रे मासि सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ॥१०॥  
चक्राब्जमण्डले वापि प्रतिमायामथापि वा ।  
कूर्चे वा स्थण्डिले वापि यथाभिरुचिते पदे ॥११॥  
द्वादश्यां होमपर्यन्तमर्चयित्वा जनार्दनम् ।  
पुष्पैः पत्रौः ब्रह्मचर्यनिरतो देशकालवित् ॥१२॥  
सङ्कल्प्य कालनियतिं जपारम्भणमाचरेत् ।  
कमरिम्भे तु शुद्धचर्थमादौ चन्द्रायणं चरेत् ॥१३॥

( पुरश्चरणसंपत्तये शुद्धिनिरूपणम् )

पादोदकं पञ्चगदयं ब्रह्मकूर्चजलं तथा ।  
पीत्वा कायविशुद्धयर्थं पुरश्चरणमारभेत् ॥१४॥

( दिगादिनियमः )

कुशेषु कृष्णत्वचि वा ब्रुस्यामेकान्तभूमिषु ।  
प्रागादिदिङ्मुखो भूत्वा न तु याम्यमुख क्वचित् ॥१५॥  
उपविष्टो जपेन्मन्त्रं स पवित्रकरः शुचिः ।  
धृतोर्धर्वपुण्ड्ररचनो नान्यां वाचमुदोरयन् ॥१६॥  
गुरुं प्रणम्य प्रथमं ततः कुर्यज्जिपं बुधः ।

( जपयोग्यप्रदेशाः )

देवतायतने नद्यां शैले सागररोधसि ॥१७॥  
वने वा तीर्थदेशे वा न्यग्रोधाश्वतथसन्निधौ ।

अन्यत्र वा शुचौ देशे कुटीं कृत्वा जपेन्मनुम् ॥१६॥

[ साधनकालनियमः ]

नित्यं त्रिष्वणस्नानमधशयनमेव च ।

शयनं वा कुशे पर्णे मृगचर्मणि वाढजज ॥१७॥

सङ्कल्प्य माषं तैलं च क्षारं लवणमेव च ।

कीलालं भोजनं कांस्ये दिवास्वापादि वजयेत् ॥२०॥

देहशुद्धि पुरा कृत्वा मन्त्रजापोऽक्षमालया ।

आद्यन्तयोर्बीजयुतं तथा प्रणवसंयुतम् ॥२१॥

जपकाले जपेन्मन्त्रं न द्रतं न विलम्बितम् ।

लक्षीकृत्याच्युतं ध्यायेत्तद्यीनमनोगतिः ॥२२॥

[ जापकस्य आहारनियमः ]

अनशनन् वायुभक्षो वा यद्वादभक्षो जलाप्लुतः ।

जीर्णपणशिनः शाकभोजनो वा फलाशनः ॥२३॥

पववानि मूलान्यथवा भुज्ञानो लवणं विना ।

यवोषिणकालाजदुर्धभिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥२४॥

पूर्वं पूर्वं प्रशस्तं स्यात् दर्शनीयं विशोधनम् ।

[ सिद्धियोग्यतिथ्यादयः ]

मन्त्रस्य देवतातारतिथिवारेषु साधकैः ॥२५॥

द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा ग्रहणे कर्म शस्यते ।

विशेषयजनं कुर्वन् चक्राढ्जे जपमाचरेत् ॥२६॥

शिखो वा जटिलो वा पि वल्कलाजिनकर्पटः ।

त्रिसन्ध्यं स्नाननियतः तैलाभ्यङ्गविवर्जितः ॥२७॥

[ युगमेदेन जपावृत्तिभेदः ]

यावदुक्तं कृतयुगे मन्त्राभ्यसनमिध्यते ।

त्रेताऽदषु लिषु प्रोक्तं द्विगुणं तिगुणं क्रमात् ॥२८॥

क्षतुर्गुणं परं वा पि ततो मन्त्रफलेच्छया ।

सर्वसिद्धिकरो मन्त्रः सिद्धिः सिद्ध्येत् क्रियावशात् ॥ २६ ॥  
क्रियाधिगम्यते ज्ञास्त्रात् शास्त्रां देशिकसत्तमात् ।

[ मन्त्रशब्दनिर्वचनम् ]

मननं सर्वसत्त्वानां त्राणं संसारसागरात् ॥ ३० ॥  
मननत्राणसंयोगान्मन्त्र इत्युच्यते बुधैः ।  
अथवा गोपनीयत्वाद्वेतोर्मन्त्रयते परम् ॥ ३१ ॥  
रप्रत्ययान्तः पुलिङ्गः तथायं लोकवेदयोः ।  
मन्त्रेण स्थाप्यते देवो मन्त्रेणैव विसृज्यते ॥ ३२ ॥  
ज्ञानानां तत्परं ज्ञानं मन्त्रज्ञानं विदुबुद्धाः ।  
ऐहिकामुष्मिकं सर्वं मन्त्रेणैव प्रसिद्ध्यति ॥ ३३ ॥

[ मन्त्रिणो वर्ज्यवस्तुनिर्देशः ]

विधाय यागयोग्यानि पुष्पमूलफलानि च ।  
शाकादीनि च वर्ज्यानि वर्जयेदितराणि तु ॥ ३४ ॥

[ वर्ज्यानि पुष्पाणि ]

गृह्णीयाद्यानि वर्ज्यानि तानि वक्ष्यामि पद्मज ।  
उग्रगन्धान्यगन्धानि दुर्गन्धानि परित्यजेत् ॥ ३५ ॥  
वस्त्रार्कपर्णस्पृष्टानि पुष्पाण्याराधने हरेः ।  
उन्मत्तशालमलीबीजपूरधत्तूरकाजपाः ॥ ३६ ॥  
बन्धूकसितकोरण्ड द्रोणकन्या पराजिताः ।  
बृहत्यगस्त्यकूशमाण्डपटोल्यारवधैः समाः ॥ ३७ ॥  
निर्गुण्डो दमयन्ती च किंशुकं पारिभद्रकम् ।  
कोशातकी प्रियालुश्च तपस्वी गिरिमल्लिका ॥ ३८ ॥  
निम्बव्याघ्रीकरञ्जधी षण्डपाषण्डपट्टिकाः ।  
विभीतकिङ्गिण्यङ्गोललाङ्गली शङ्खपुष्मिणी ॥ ३९ ॥  
नारञ्जननिदिकावर्तवल्लिकाक्षीरिकादिषु ।  
पुष्पाणि वर्जनीयानि शाकान्यपि तथा शृणु ॥ ४० ॥

[ वज्यानि शाकादीनि ]

शृङ्गां ग्रन्थं शिग्रूनालिकासु निषण्णकम् ।  
सौभाज्ञं रक्तबाष्पं ग्रामबाष्पं त्रिकण्टकम् ॥४१ ।  
द्रोणपत्रं तिलिङ्गं च तण्डुलीयं तपस्त्वनी ।  
कोशातकी च वज्यानि सूतेषु त्याज्यमुच्यते ॥४१॥  
छत्राकं लशुनं तालफलसूते पटीलिका ।  
बिम्बकुम्भाण्डनारङ्गफलानि परिवर्जयेत् ॥४३॥

[ वर्जनीय भोजनपात्राणि ]

बिल्वोदुम्बरबोध्यकर्वटपत्रेषु भोजनम् ।  
वर्जयेत् साधको यत्नादालस्यं दीर्घचिन्तनम् ॥४४॥  
विवादनिद्रानिर्वेदनिप्रहानुग्रहात् त्यजेत् ।

[ मन्त्रिणा घारणीयचिह्नानि ]

पद्माक्षमालां ग्रीवायां लम्बयेत् साधकः शुचिः ॥४५॥

[ सुवर्णचक्रधारणं तदितरचिह्नानि ]

धारयेद्रैमयं चक्रं सर्वविद्धोपशान्तये ।  
जपकालेऽथवा चक्रं शङ्खाकृति यथा तथा ॥४६॥  
शङ्खःखङ्गदाकारं लाङ्छनं लाङ्छयेत् सुधीः ।  
शरीरावयवे बाह्वोर्वक्षो भुवि चतुर्मुख ॥४७॥

[ चक्रादिलाङ्छनधारणे फलनिरूपणम् ]

चक्रादिपञ्चभिर्दिव्यैर्लाङ्छिताङ्गं तु साधकम् ।  
दृष्टा तं दूरतो वापि भूताद्या भयविह्वलाः ॥४८॥  
दिव्रवन्ति तथा घोरा पापिष्ठाः क्षणमात्रतः ।  
विनश्यन्ति तथा पुण्यपुञ्जानि प्रविशन्ति च ॥४९॥  
प्रणमन्ति तथा देवा देवषि प्रवरास्तथा ।  
अकृत्यमपि कुर्वण्णो भुञ्जानो वा यतस्ततः ॥५०॥  
पापैर्न लिप्यते देही चक्राद्यायुधलाङ्छित ।

पञ्चाङ्गं भूषणैर्यस्य लाज्जिष्ठतं चकलाञ्छनैः ॥५१॥

[ सिद्धिप्रतिबन्धकवेषचेष्टादीनि ]

अविधाय शिखावन्धमकुत्त्वा चोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।  
अधारयंस्ततो दर्भात् सूत्रैरनुपवोतयन् ॥५२॥  
कुर्वन् कमणि न फलं प्राप्नुयात्पुरुषाधमः ।  
नग्नो मुक्तशिखावन्धो वाससा नावकुण्ठितः ॥५३॥  
गच्छत् शयान् प्रलपन् न जपात् फलमश्नुते ।  
जपेन्मौनं समाप्त्याय सह सम्भाषणादिकम् ॥५४॥  
प्रतिलोमादिभिर्नीचैः न कुर्यान्मन्त्रवित्तमः ।  
व्याहरेदपि कार्यर्थं नित्यं तद्गतमानसः ॥५५॥

[ ध्यानप्रकारः ]

ध्यानमद्य प्रवक्ष्यामि जपकाले तु साधकः ।  
अनेनैव तु ध्यानेन मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥५६॥  
ध्यानहीनस्य मन्त्रस्तु न कदापि च सिध्यति ।  
तस्मादेतत् शृणु ब्रह्मन् सावधानेन चेतसा ॥५७॥  
स्तु भूर्जमुदाराङ्गं सर्वलक्षणलक्षितम् ।  
शुद्धस्फटिकवर्णभिमयुतेन्दुसमप्रभम् ॥५८॥  
चारुहासं सुताम्रोष्ठं कर्णन्तायतलोचनम् ।  
निर्धृतपद्मरागाभं दन्तच्छब्दिसुशोभितम् ॥५९॥  
महोरस्कं महाबाहुं प्रसन्नेन्दुनिभाननम् ।  
सुच्छूललाटं सुमुखं पीतनिर्मलवाससम् ॥६०॥  
पाणिपादतलाम्बोजं पुण्डरीकायतेक्षणम् ।  
श्रीवत्साङ्गं किरीटादिदिव्याभरणभूषितम् ॥६१॥  
पद्मचक्रगदाशङ्खधारिणं कौस्तुभोरसम् ।  
दिव्यगन्धविलिपाङ्गं दिव्यमालाविभूषितम् ॥६२॥  
धृतोर्ध्वपुण्ड्रतिलकं श्रीभूनीलादिसंयुतम् ।

मणिमण्डपमध्ये तु शेषासनसुसंस्थितम् ॥६३॥  
एवं ध्यायेद्वृष्टिकेशं सर्वविघ्नोपशान्तये ।  
तथा च मन्त्रसंसिद्धिर्च सत्वरं साधकद्विजः ॥६४॥

[ जपकाले भगवदाराधनादीनि ]

ध्यात्वैव हरिमादौ तु ततो मन्त्रं जपेन्मुतिः ।  
सुखासीनो यथाकालं स्वस्तिकाद्यासने बुधः ॥६५॥  
जपेन्मन्त्रं यथाशक्ति नित्यमाराधयन् हरिम् ।  
कुम्भमेकं तु संस्थाप्य तस्मिन्नावाह्य चाच्युतम् ॥६६॥  
मन्त्रसंसिद्धिपर्यन्तं यथाविधि समर्चयेत् ।  
चक्राब्जमण्डले चैव शौरिमाराधयेत्तथा ॥६७॥

[ जपहोमादिसंख्या ]

जपेल्लक्षाष्टकं मन्त्रं तदर्थं तिलतर्पणम् ।  
तदर्थं जुहुयादग्नौ ततः सिध्यति मन्त्रराट् ॥६८॥  
आरम्भदिवसे त्वर्ग्निं प्रतिष्ठाप्य यथाविधि ।  
कुण्डे वा स्थण्डले वापि जुहुयात्तत्र नित्यशः ॥६९॥  
आहोमकालपर्यन्तं रक्षेदग्निमतन्द्रितः ।  
न दहेत् परिधीन् दर्भानुपस्तीणानुपक्रमे ॥७०॥

[ सिद्धेन्मित्तानि ]

एवमुक्तेन मार्गेण जपतो मन्त्रमुक्तमम् ।  
साधकस्य पुनः स्वप्नाः सम्भवन्त्यविचारिताः ॥७१॥  
मन्त्रसिद्धिमसिद्धिं च सूचयन्तः शुभाशुभम् ।

[ तत्र सुनिमित्तानि ]

आचार्यं प्रतिमां देवं पूजोपकरणानि च ॥७२॥  
सिंहासनमपां कुम्भं पूर्णं कन्धां वधूजनम् ।  
दीपं शंखं तथा यानं श्रीब्रत्स पादुकां तथा ॥७३॥  
श्वेतं वस्त्रं च माल्यं च चन्दनं भूषणानि च ।

रत्नानि काहलादीनि पायसं दधि पालिकाः ॥७४॥  
 ताम्बूलं पुस्तकं घण्टां तण्डुलानवगाहनम् ।  
 समुद्रतरणं शैलारोहणं द्रुपरोहणम् ॥७५॥  
 भूमिलाभं सृदां लाभं तटकूपादिदर्शनम् ।  
 प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि यात्रां कुर्वन् स्वयं यदि ॥७६॥  
 विमानदर्शनं विष्णोदर्दीक्षौ च शशिभास्करौ ।  
 नक्षत्राणि ग्रहादीनि ज्योत्स्नां च ध्रुवमण्डलम् ॥७७॥  
 दीप्तमग्निं वेदघोषं सिद्धविद्याधरादिकम् ।  
 देवतासमितिं चैव पुष्पसूलफलानि च ॥७८॥  
 अपूर्पादीनि भक्षयाणि कुशयर्ष्टि कमण्डलुम् ।  
 यज्ञोपवीतं पात्राणि सृक्षृवादीनि लोकयन् ॥७९॥  
 अक्षमालामेवभाद्यैः शुभैः स्वर्णविनिदिशेत् ।  
 मन्त्रसिद्धि सदा ब्रह्मन् सुनिमित्तेरनेकधा ॥८०॥

[ दुर्निमित्तानि ]

तथैव दुर्निमित्तानि बहुधा कीर्तितानि च ।  
 कथ्यन्ते तानि सम्भाषा मुण्डितैः सह वर्तनम् ॥८१॥  
 स्वयं मुण्डश्च विभ्राणो जीर्ण नोलं तथाम्बरम् ।  
 कंथां रक्तां तथां नीलां पुष्पमालां च मूर्धनि ॥८२॥  
 गर्दभारोहणं भग्नयानाधिष्ठानमञ्जज ।  
 छिन्नचत्रधरोवापि महिषारोहणं तथा ॥८३॥  
 दक्षिणाभिमुखो गच्छन् उष्ट्रवाहादिरोहणम् ।  
 दृष्टश्च कपिभिर्गेहे शृगालैर्वा वृक्षस्तथा ॥८४॥  
 नववस्त्रधरः पोडा भट्टैः पाशेन बन्धनम् ।  
 विधवालिङ्गनं नीचैः पषण्डैरनुलोमजैः ॥८५॥  
 वर्तनं गोपुरादीनां पतनं शाखिनामपि ।  
 तुरगारोहणं शुक्तिः बौद्धाद्यालयसेवनम् ॥८६॥

मदिरापायिभिः पायरोगिभिः कितवैः सह ।  
 वर्तनं दीपनिवर्णं देवानामुत्सवं तथा ॥८७॥  
 ग्रामादिदाहोऽभक्षयाणां फलादीनां च भक्षणम् ।  
 मधूचिछष्टं प्रतिच्छाया यात्रा युद्धोद्यमो भट्टः ॥८८॥  
 अस्यज्ञस्तेललाभश्च मरिचं लब्धेण तथा ।

[ दुनिमित्ते शान्तिहोमः ]

लोकयन्नेवमादीनि स्वप्ने शान्तिं समाचरेत् ॥८९॥

[ सिद्धि प्रकाराः ]

अपहेमादिभिर्विद्वान् जाग्रतः प्रत्ययांस्तथा ।  
 वक्ष्यामि साधकस्थाये जातानभ्युदयावहान् ॥९०॥  
 व्योम्निं देवगणान्नेमिघोषं दुन्दुभिनिस्त्वनम् ।  
 सिद्धैः सम्भाषणं चापि विमानानां च दर्शनम् ॥९१॥  
 भूतप्रैतपिशाचादिदर्शनं भूतले तथा ।  
 होमकाले च सप्तार्चिः त्रिशिखः परिदृश्यते ॥९२॥  
 शुद्धस्फटिकसंकाशो दक्षिणावर्तशोभितः ।  
 दिव्यगन्धोपलब्धश्च छत्रबिम्बद्वजादिकम् ॥९३॥  
 शङ्खंदुन्दुभिवीणादिवेदघोषश्रुतं पुनः ।  
 शुणाहुतिविधौ सिद्धिलिङ्गान्येतानि लोकयेत् ॥९४॥  
 [ सिद्धिलिङ्गानां गुरुं विनाऽन्यत्र गोपनविधिः ]  
 साधकस्तानि लिङ्गानि कथयेन्न गुरुं विना ।  
 होमान्ते भोजयेद्विद्वान् वैष्णवान् द्वादशावरान् ॥९५॥  
 गुरवे दक्षिणां दद्यात् यावच्छक्ति यथावसु ।  
 एवं सुसाधिते मन्त्रे स्वप्ने जगरणेऽपि वा ॥९६॥  
 साधकस्साधयेद्वर्ति परार्थं स्वार्थमेव वा ।  
 यो गर्विष्ठो भवेन्मन्त्रात् बाधयेत् भूतसञ्चयम् ॥९७॥  
 निर्लक्ष्यं कुरुते यस्तु स्वाचार्यं सिद्धिकारणात् ।

तस्य मन्त्रप्रभावस्तु सर्वो नश्यति तत्क्षणात् ॥६८॥  
 पुनस्तस्य महाघोरं नरकं च भवेदध्युवम् ।  
 तस्मात्परोपकाराय लोकक्षेमार्थमेव च ॥६९॥  
 मन्त्रशक्तिर्योजनोया इति शास्त्रविनिश्चयः ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे श्रीमद्भूक्षरमन्त्रपुरश्चरण-  
 विधिनामि तृतीयोऽध्यायः ॥



॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

[ सकलधर्मसाधनविधानम् ]

—४३—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मा उवाच—

भगवन् सर्वलोकेश भक्ताभीष्टफलप्रद ।  
दुष्टराक्षससंहार देवदेव कृपाकर ॥१॥  
यस्य सिध्यति ते मन्त्रः लेन धर्मादिसाधनम् ।  
केन मार्गेण साध्यं स्यात्तन्मे॑ ब्रूहि रश्यःपते ॥२॥

[ भगवत् प्रतिवचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

त्वया पृष्ठं तु यद्ब्रह्मन् धर्मसाधनपद्धतौ ।  
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि शृणु तत्सर्वं मञ्जज ॥३॥

[ ऋणत्रयविमुक्तिसाधनम् ]

अथ मन्त्रवराद्वर्मसाधनं योऽभिवाञ्छति ।  
ऋणत्रयाद्विनिर्मुक्तिस्तस्यादौ वाञ्छिता भवेत् ॥४॥  
तद्विधानमनायाससाध्यं ततच्छृणु पद्मज ।  
स उपोष्य शुचिर्भूत्वा यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि च ॥५॥

[ कल्याणविधिः ]

देवमावाह्य चाराध्य कुम्भे चक्राब्जमण्डले ।  
गोहिरण्यादिभिर्द्रव्यैस्तिलैश्चैव कुशोदकः ॥६॥  
दत्तमन्त्रजपैर्युक्तः प्रापयेल्लोकमक्षयम् ।

---

१—तस्य

२—सविस्तरम्

३—शृणु प्रवक्ष्यते

पितृन् मन्त्रप्रसादेन नरकस्थानपि क्षणात् ॥७॥  
 अतोऽन्यल्लुप्तपिण्डानां पितृणां तृप्तिकारणम् ।  
 विधि वक्ष्यामि कल्याणं चतुर्वर्कव्रयथातथम् ॥८॥  
 उपोष्य देशिकस्त्वादौ पूर्वेद्युविधिपूर्वकम् ।  
 माघमासे तु पञ्चम्यां शुक्ले चक्राब्जमण्डलम् ॥९॥  
 पूजयित्वा तु तन्मध्ये देवदेवं जनार्दनम् ।  
 आवाह्य कृत्सरात्रेन ज्ञुह्यात्तदनन्तरम् ॥१०॥  
 तिलैराजयेन समिधैः मन्त्रेणाष्टोत्तरं शतम् ।  
 पित्रादिनामसंयुक्तं तारयेत्युच्चरेत् तदा ॥११॥  
 प्राचीनावीतिना मन्त्री होमान्ते याम्यदिङ्मुखः ।  
 भूमौ कुशान् दक्षिणाग्रान् आस्तीर्य ध्यानमानसः ॥१२॥  
 देवं नारायणं ध्यात्वा तर्पयेत्तु तिलोदकः ।  
 तज्जलं त्वक्षयं भूत्वा पितृन् तर्पयति क्षणात् ॥१३॥  
 तर्पणानन्तरं विप्रः महाभागवतान् द्विजान् ।  
 भोजयेत् षड्गोपेतं शद्धया द्वादशावरान् ॥१४॥  
 तेभ्यो दद्यात् तिलान् वस्त्रगोहिरण्यादिकं ततः ।  
 ततः सव्यभुजे न्यस्य ब्रह्मसूत्रं तु देशिकः ॥१५॥  
 देवस्य पुरतो दर्भान् दक्षिणाग्रान् न्यसेदुवि ।  
 ततस्तु साधको भूत्वा सत्वरं दक्षिणामुखः ॥१६॥  
 प्रातस्थं दधि चान्नं च तिलांश्च बदरीफलम् ।  
 कबलीकृत्य पिण्डांस्तान् समान् मन्त्रमुदीरयेत् ॥१७॥  
 मधुवातेति तदनु तान् बहिष्ठि च निक्षिपेत् ।  
 पितृनाम च गोत्रं च सेचयेत्तु तदा जलैः ॥१८॥  
 पिण्डान् पितृभ्यो भ्रातृभ्यः मातृभ्यो गुरवेऽपि च ।  
 तथाचार्यायि चान्येभ्यो बन्धुभ्यो ध्यानमास्थितः ॥१९॥  
 अवसेचनपूर्वं तु मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

पिण्डान् दद्याद्वर्हि ध्यायन् हृदये भक्तिभावतः ॥२०॥  
 आसेचनं ततः कुर्याति पुनरेव द्विजोत्तमः ।  
 एवं विधिविधानेन कृत्वा मुक्तो ऋणाङ्गुवेत् ॥२१॥  
 तत्क्षणं तस्य पितरः नरके संस्थिता अपि ।  
 विमानं दिव्यमारुह्य यान्ति वैकुण्ठमव्ययम् ॥२२॥

[ फलातिशयप्रतिपादनम् ]

उपवासाननेकांश्चेत् अक्षमः कर्तुमञ्जसा ।  
 वक्ष्यमाणेन विधिना साधयेत्तत्फलादिकम् ॥२३॥  
 चक्राबज्ञमण्डले देवमादौ त्वद्यर्थादिभियंजेत् ।  
 तदानेन तु मन्त्रेण नैवेद्यैस्तु चतुर्विधैः ॥२४॥  
 सन्तप्य देवं देवेशं कुण्डे वा स्थण्डलेऽपि वा ।  
 हुत्वा रघृतेन ज्वलने समिधाष्टोत्तरं शतम् ॥२५॥  
 तन्मयान् भोजयेद्विप्रान् तेषां दद्याच्च दक्षिणाम् ।  
 यथा विभवविस्तारं समाप्यैतत्त्वतुमुख ॥२६॥  
 ध्यायेद्वेषं विशेषेण व्रतस्थो नियतेन्द्रियः ।  
 चान्द्रायणं पराकं च कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ॥२७॥  
 संवत्सरोपवासं च तथैकादश्युपोषितम् ।  
 कृष्णाष्टम्यां श्रावणे च जयन्त्यादिषु चाब्जज ॥२८॥  
 यदुक्तं फलमन्यत्र शास्त्रेषु मुनिभिः पुरा ।  
 तत्तच्छतगुणं लब्धवा कर्ता मोदेत निश्चयम् ॥२९॥  
 यज्ञधर्मफलाकाङ्क्षी तत्फलं समवाप्नुयात् ।  
 तीर्थाभिगमनस्यापि फलं सप्ताहपूजनात् ॥३०॥  
 पवित्रारोपणे वापि व्रतादिपरिपूरणे ।  
 सनपने चोत्सवे पञ्चकालाभिगमने तथा ॥३१॥  
 गोपुरालयसालादिनिर्मणे प्रतिमासु च ।

क्षेत्रारामतटाकादि प्रदाने च चतुर्मुख ॥३२॥  
 धृतर्दःप्रदाने च यत्फलं तत्सहस्रधा ।  
 फलत्याराधनाद्विष्णोरेतद्विधिविधानतः ॥३३॥  
 सर्वभूतान्तरात्मानं सर्वलोकनिवासिनस् ।  
 यदि सन्तर्पयेन्मौनो सर्वं तृप्यति यत्क्षणात् ॥३४॥

[ संक्रान्तिपूजाविधिः ]

संक्रान्तौ मण्डले कुण्डे कुम्भे च मधुविद्विषम् ।  
 समाराध्यार्चयेद्विष्रः परमान्नैश्चतुर्विधैः ॥३६॥  
 ज्ञुह्यान्मनुनानेन ज्वलनेऽष्टोत्तरं शतस् ।  
 भोजयेत्तान्मयात् विप्रात् दद्यात्तेभ्यस्तुदक्षिणाः ॥३६॥  
 यस्य यस्य च धर्मस्य यद्यत्फलमुदीरितस् ।  
 तस्य तस्य फलं तत्तान्मन्त्राच्छतगुणं भवेत् ॥३७॥

[ उत्तरायणपूजाक्रमः ]

उत्तरे त्वयने विप्रः कुम्भे चाग्नौ च मण्डले ।  
 समावाह्य जगन्नाथं उपवासव्रतशशुचिः ॥३८॥  
 यजेत् पूर्ववद्घोमं कर्तव्यं विप्रतोषणम् ।  
 अनेन देशिकेन्द्रस्तु महाफलमवाप्नुयात् ॥३९॥

[ श्रवणकर्णादिषु विशेषयजनपद्धतिः ]

श्रवणर्षे त्वमायां च पौर्णमास्यामथापि च ।  
 तदन्येषु च प्रवेषु वैष्णवेषु चतुर्मुख ॥४०॥  
 एकादश्यां च द्वादश्यां जयन्त्यादिव्रतेषु च ।  
 साधकस्तु शुचिर्भूत्वां कुम्भं संस्थाप्य पूर्ववत् ॥४१॥  
 चक्राब्जं वर्तयित्वा तु कुण्डे वा स्थण्डलेऽपि वा ।  
 प्रतिष्ठाप्य ततो वह्नि यजेद्वेवं मधुविद्विषम् ॥४२॥  
 पूर्वोक्तेन विधानेन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ।  
 अनेन विधिना यस्तु तोषयेज्जगदीश्वरस् ॥४३॥

तस्य तत्तद्वतेषुक्तं फलं शतगुणं भवेत् ।

[ जन्मनक्षत्रपूजा ]

साधकस्य तु जन्मक्षेत्रमासि मासि च वत्सरे ॥४४॥

चक्राब्जमण्डले कुम्भे कुण्डे बिम्बे यजेद्वरिम् ।

स विशेषविधानेन यथाशक्ति यथावसु ॥४५॥

चतुर्स्थानार्चनं कृत्वा पायसादीन्निवेदयेत् ।

वैष्णवान् भोजयित्वा च हिरण्याद्यस्तु तोषयेत् ॥४६॥

एवं यः कुरुते मन्त्री वर्षे वर्षे च मासि वा ।

तस्यायुर्वर्धते दीर्घं तस्यारोग्य सदा भवेत् ॥४७॥

निरामयस्तु जीयात्सः धनधान्यादिभिर्युतः ।

[ पञ्चविंशतिवर्षपूजा ]

पञ्चविंशतिवर्षाणि गतानि यदि पद्मज ॥४८॥

तदा तु भगवत्प्रीत्यै विशेषयजनं चरेत् ।

कुम्भे च मण्डले वह्नौ देवमावाह्य पूजयेत् ॥४९॥

सहस्रसंख्या हवनं मन्त्रेणानेन कारयेत् ।

चतुर्विधानभक्ष्याणि देवाय विनिवेद्य च ॥५०॥

वैष्णवान् तन्मयान् मन्त्री भोजयेत् यथावसु ।

तेषां दद्याद्वस्त्रमाल्यचन्दनानि धनानि च ॥५१॥

दशदानानि कुर्वीत वैष्णवेभ्यो हरिप्रियम् ।

एतस्मात् प्राप्नुयाद्विप्रः दीर्घमायुश्च सम्पदः ॥५२॥

[ पञ्चाशद्वर्षपूजाविधिः ]

एवमेव विधानेन पञ्चाशद्वत्सरे गते ।

भगवद्यजनं कुर्याद्विशेषविधिपूर्वकम् ॥५३॥

शोभने दिवसे लग्ने यथाभिलषितेऽपि वा ।

प्रातरुथाय च स्नात्वा सम्यगशङ्खपूर्वकम् ॥५४॥

चक्राब्जमण्डले देवमावाह्य विधिवत्तथा ।

कुम्भमेकं च संस्थाप्य तस्मिन् मां विधिवद्यजेत् ॥५५॥  
 ग्रामोत्सवं प्रकुर्वीत मम बिम्बस्य देशिकः ।  
 शङ्खतूर्यमृदङ्घादिवेदघोषपुरस्सरम् ॥५६॥  
 महाभिषेकपूर्वं तु कुर्यात् स्नपनमब्जज ।  
 चतुर्विधान्नमक्षयाणि अपूपादि निवेदयेत् ॥५७॥  
 भक्तेभ्यो वैष्णवेभ्यश्च महादानानि षोडश ।  
 कृत्वा तान् भोजयेद्गृह्यत्वा दद्यात्तेभ्यस्तु दक्षिणाः ॥५८॥  
 समिधाज्यतिलैश्चैव चरुणा जुहुयात्तथा ।  
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥५९॥  
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।  
 आचार्यदक्षिणां दद्यात् शतनिष्ठं यथावसु ॥६०॥  
 गोभूहिरण्यधान्याद्यैः वस्त्राद्यैस्तर्पयेच्च तसु ।  
 एव यः कुरुते भूमौ विधिनानेन मन्त्रवित् ॥६१॥  
 दीर्घमायुर्धनं धान्यं महाकोत्तिमवाप्नुयात् ।  
 तं हृष्टा तु जनाः सर्वे पूजयन्ति यथा हरिम् ॥६२॥  
 दुष्टग्रहपिशाचाद्याः सुदूर यान्ति विह्वलाः ।  
 तथैव षष्ठिवर्षाणि गतानि यदि मन्त्रिणः ॥६३॥

### [ षष्ठिवर्षपूजा ]

तथा सहस्रं मासाश्च गताश्च यदि चेदुवि ।  
 षूर्वोक्तेन विधानेन सविशेषं हर्हि यजेत् ॥६४॥  
 कुम्भे च मण्डले कुण्डे बिम्बे च हरिमर्चयेत् ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेत्तद्वद्विक्षिणाद्यैश्च तोषयेत् । ६५॥  
 स्वशरीरसमं भारं तुलयित्वा च रैमयम् ।  
 रजतं वापि ताञ्चं वा धान्यं वस्तुचयं तु वा ॥६६॥  
 बस्त्राणि वा शक्तिलोपे फलपुष्पादिकं तु वा ।

सर्वं श्रीवैष्णवेभ्यस्तु १६द्यान्मत्प्रीतयेऽब्जज ॥६७॥  
 अयुतं वा सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।  
 अष्टाक्षरेण जुहुश्चाद्वह्नौ साधकसत्तमः ॥६८॥  
 तेनैव विधिना सर्वपातकेभ्यः प्रमुच्यते ।  
 जीवाच्छत सदारोग्य भाग्यमोगादिभिर्युर्तः ॥६९॥  
 किमत्र बहुना ब्रह्मन् विधिनानेन मन्त्रवित् ।  
 सर्वानि कामानवाप्याथ मोदते दिवि देववत् ॥७०॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे सकलवर्मसाधनविधानो नाम  
 चतुर्थोऽध्यायः ॥



॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

[ अर्थसाधनपद्धतिविवरणम् ]

—६३—

[ श्रीभगवद्वाक्यम्—धनार्जनविषयविशेषाः ]

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मन् शृणु प्रवक्ष्यामि अर्थसाधनपद्धतिम् ।  
धर्मार्थिकाममोक्षेषु द्वितीयं पुरुषार्थकम् ॥१॥  
येन मन्त्री विशेषेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ।  
कलौ मुख्यतमस्त्वर्थः धनमूलं भवेजगत् ॥२॥  
तस्मात् केनापि विधिना द्रव्यमार्जयते नरः ।  
तत्प्रयत्ने तु न्यायेन मार्गेणार्जयेद्धनम् ॥३॥  
अन्यायेनार्जितं यत्तु तत्समूलं विनश्यति ।  
तस्माद्वर्ममतिक्रम्य नेषदप्यार्जयेद्धनम् ॥४॥  
न्यायार्जितधनेनैव भगवत्कर्म चाचरेत् ।  
अन्यायेनार्जितं वित्तं दानार्थं नोपयुज्यते ॥५॥  
स्वभोगार्थं च तद्द्रव्यमयोग्यमिति भावयेत् ।  
धर्मोऽग्निस्तस्करो भूपश्रत्वारो ध्रातरः स्मृताः ॥६॥  
ज्येष्ठुध्रात्रा समानेन त्रयः स्युः समभागिनः ।  
तस्मादर्थं तु सम्पाद्य १योजयेत् तत् सुकर्मसु ॥७॥  
रआदौ मन्त्रार्थविद्विप्रः सर्वमेतद्विचारयेत् ।  
सज्जनस्य तु हस्तस्थं धनं लोकहितप्रदम् ॥८॥

१—धर्मकार्येषु योजयेत्

२—आदौ तु मन्त्रविद् ब्रह्मन्

तथा दुर्जनहस्तस्थं लोकोपद्रवकारणम् ।  
तस्मान्मन्त्री धनं प्राप्य अर्थसाधनकर्मणा ॥६॥  
तत्सर्वं लोकशान्त्यर्थं विनियुज्याद्विप्रियम् ।  
प्रसङ्गादद्य वक्ष्यामि अर्थसाधनपद्धतिम् ॥१०॥

[ अर्थसाधनविधि. ]

यद्यर्थसाधनं मन्त्री त्वभिवाञ्छति भूतले ।  
भद्रकं मण्डलं कृत्वा तत्र मापर्चयेत् क्रमात् ॥११॥

[ कुबेरादिवशीकरणम् ]

बिल्वस्तिलैरम्बुजैश्च निम्बपुष्पैश्च तण्डुलैः ।  
मल्लिकाभिश्चमपकैश्च मालत्या करवीरजैः ॥१२॥  
नन्द्यावत्तैर्यूथिकाभिः प्रत्येकं शतसंख्यया ।  
जुहुयात्तेन मन्त्रेण सप्ताहं चतुरानन् ॥१३॥  
धनमक्षयमाप्नोति एतन्मन्त्रप्रभावतः ।  
कुड्कुमं चन्दनं कोष्टं रोचनं लक्ककं तथा ॥१४॥  
धनसारं मृगमदं पिष्ठा तत्क्षोदवारिणा ।  
धनदं विलिखेइभूमौ सप्तरात्रमन्यधीः ॥१५॥  
जितेन्द्रियो व्रती भूत्वा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।  
अर्घ्यादैः पूजयित्वा तु विनिवेद्य गुडोदकम् ॥१६॥  
पादेनाक्रम्य हृदयं धनदस्य जपेन्मनुम् ।  
अपुतं नियुतं वापि मन्त्रराजं तु मन्त्रवित् ॥१७॥  
नारायणं ततो ध्यात्वा तदन्ते मन्त्रवित्तमः ।  
साक्षात्करोति धनदं अक्षयं धनसञ्चयम् ॥१८॥  
प्रयच्छति धनाध्यक्षेः आनीतं स्वाज्ञया द्रुतम् ।

[ अन्यथाविधि: ]

माणिभद्रादिभिर्मन्त्रप्रभावैश्च चतुर्मुख ॥१९॥

सप्ताहमध्यवा यागं कृत्वा पूर्वोक्तवर्त्मना ।  
 त्र्यहं वापि च तद्यागं कुर्याद्ब्रह्मकमण्डले ॥२०॥  
 हुत्वाऽऽहुतीः सहस्र वा जपसंख्यार्थमेव वा ।  
 अष्टोत्तरशतं वापि यज्ञवत्सध्यति रैमयम् ॥२१॥  
 तदनु ब्राह्मणान् मन्त्री भोजयेत् यथावसु ।  
 तदा नारायणं ध्यात्वा स्वात्मानं साधकद्विजः ॥२२॥  
 पश्यन् महोतलं शुद्धमग्नहाराद्विहः स्थितम् ।

[ निधिदर्शनविधिः ]

लभेत तत्र स निधीन् प्रत्यक्षान् सुबहुंत्तथा ॥२३॥  
 अञ्जनाश्चितनेत्रो वा मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।  
 निधीन् पश्यति दुष्प्राप्यान् अभीष्टान् तत्क्षणादिद्वजः ॥२४॥

[ तदितरविधानानि ]

मण्डले भद्रके त्वादौ देवमिष्ठा जनार्दनम् ।  
 वृषस्कन्धे यज्ञदारुं बद्धवा तत्र हलं पुनः ॥२५॥  
 भूतलं कर्षयेन्मन्त्री सितासु मणिकाश्चनम् ।  
 महत् प्राप्नोत्यभिप्रेतं निश्रयं कमलासन ॥२६॥  
 विधिमन्यं प्रवक्ष्यामि तमपि शृणु पद्मज ।  
 वल्मीकस्य तथाऽश्यर्णे कृत्वा भद्रकमण्डलम् ॥२७॥  
 पूर्ववत् पूजयेद्वेवं हरिमच्युतमव्ययम् ।  
 मन्त्रराजेन वल्मीके अर्घ्यपाद्यादिसाधनेः ॥२८॥  
 चतुरन्नं निवेद्याथ ततो नागर्बलि क्षिपेत् ।  
 नालिकेरज्जलैः सार्धं पिष्टं संयोज्य मन्त्रवित् ॥२९॥  
 पश्चात् खात्वा तु वल्मोकं तत्र पश्येन्महद्वनम् ।  
 तद्विधानं प्रवक्ष्यामि शृणु ब्रह्मात् यथाविधि ॥३०॥  
 क्षालयित्वा खनित्रं तु मन्त्रराजेन देशिकः ।

अधिवास्य च तं रात्रौ देवदेवं समर्चयेत् ॥३१॥  
 मण्डले स्वस्तिके देवमिष्ठा हृत्वा तथाऽहुतीः ।  
 अष्टोत्तरशतं प्रातरुत्थाय विजितेन्द्रियः ॥३२॥  
 शुचौ खनेत् खनित्रेण लभते सुमहद्धनम् ।

[ रसवादसिद्धिः ]

साधितं पारदं मन्त्रो हस्ते धृत्वा जपेन्मनुग् ॥३३॥  
 नियुतं प्रयुतं वापि यथाशक्ति समाहितः ।  
 तद्रसस्पर्शमात्रेण सर्वं काञ्चनतामियात् ॥३४॥  
 पाषाणं लोष्टमथवा अग्नितप्तं न संशयः ।  
 औषधादीनि सर्वाणि रसयुक्तानि पद्मज ॥३५॥  
 लोहसंस्पर्शयुक्तानि सुबते कनकं महत् ।  
 इत्थं धनवतां कामः समुद्रान्तः प्रवर्तते ॥३६॥  
 तत्प्राप्ये विधायाब्जचक्रमण्डलमादरात् ।  
 तत्र मन्त्रेश्वरं श्रीशमश्यच्युच्युर्यथाविधि ॥३७॥  
 ततस्तु जुहुयात् पूर्वमुक्तेनैव तु वर्तमना ।  
 सप्ताहं वापि पञ्चाहं त्र्यहं त्वेकाहमेव वा ॥३८॥  
 यावल्लभ्येत् संसिद्धिः तावत्पर्यन्तमब्जज ।

[ रत्नादिसाधनम् ]

यदीच्छति ब्रुधो रत्नान्यमूल्यानि तदा तु सः ॥३९॥  
 सागरस्य तटे स्थित्वा सूर्यमण्डलमध्यगम् ।  
 मामुद्दिश्य जपेन्मन्त्रमष्टाक्षरमतन्द्रितः ॥४०॥  
 दशाहं वापि सप्ताहं पञ्चाहं त्र्यहमेव वा ।  
 यावत् पश्येत्स रत्नानि स्वपादाग्रतलेऽब्जज ॥४१॥  
 एवं सम्पाद्य मन्त्री तु महद्धनचयं ततः ।  
 महाबैभवसंयुक्तः सत्कार्याणि सदा चरेत् ॥४२॥

यदि पश्चादर्थलाभात् पूर्वोक्तविधिना द्विजः ।  
 महागवित् चेतस्को यदि दुर्मार्गवर्तनः ॥४२॥  
 तस्य बंशक्षयो भूयाद्बुनं नश्यति तत्क्षणात् ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 जपवैभवकाण्डे अर्थसाधनपद्धतिविवरण नाम  
 पञ्चमोऽध्यायः ॥



॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

[ कामसाधनक्रमनिरूपणम् ]



श्रोभगवानुवाच—

अथ वक्ष्ये विशेषेण कामसाधनपद्धतिम् ।  
पुरुषार्थचतुष्के तु तृतीयः काम एव हि ॥१॥

[ नारीसाधनक्रमः ]

तस्मात्तच्छृणु वाणीश सावधानेन चेतसा ।  
पञ्चरागरुचं देवं स्मृत्वा चावाह्य मण्डले ॥२॥  
तस्मिन् कुम्भे च संस्थाप्य देवं नारायणं यजेत् ।  
कुण्डे वा स्थण्डले वापि हृत्वा पूर्वोक्तमार्गतः ॥३॥  
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य जपं कुर्याद्यथाविधि ।  
यस्या भोगं समिच्छेत दुर्लभं मन्त्रवित्तमः ॥४॥  
तत्फलं चिन्तयित्वा तु कर्म सर्वं समापयेत् ।  
अभीष्टसाधिकाः सर्वाः प्रार्थयन्ते स्वयं स्त्रियः ॥५॥  
यावज्जीवं न त्यजन्ति कामार्ता मन्त्रवित्तम् ।  
एतद्विधिविधानेन परस्तीर्णे न कदापि च ॥६॥  
वाञ्छयेत् साधकस्तस्मात् सिद्धिं नाप्नोति कुत्सित् ।  
मन्त्री तु सर्वदा लोके परनार्णे स्वमातृवत् ॥७॥

[ कन्यासाधनविधिः ]

मत्वा सुसिद्धिमाप्नोति मन्त्रजापेन दुर्लभम् ।  
कन्याकामः फलैः पक्वैः पुष्पैलज्जिः दिने दिने ॥८॥  
सहस्रं जुहुयादग्नौ देवमावाह्य पूर्ववत् ।  
लभते कन्यकामिष्टां तदन्ते न विचारणा ॥९॥

तथा चन्द्रमुखो चैव ललिता कुमुदापि च ।  
 मित्रविन्दा स्नेहलता माधुरो माधवी तथा ॥३१॥  
 विलासिनी मदवती वनमाली च नन्दिनी ।  
 चित्रसेनाद्यप्सरसां साधनं शृणु पद्मज ॥३२॥  
 पूर्वं प्रणवमुच्चार्यं तत्त्वाम् समुच्चरेत् ।  
 चतुर्थ्यन्तं च तदनु वल्लिजायायुतं द्विजः ॥३३॥  
 चक्राद्भग्नडले त्वादौ देवं सम्पूज्य यत्नतः ।  
 अष्टाक्षरविधानेन समिधाज्यचरून् तिलान् ॥३४॥  
 चर्हं च पद्मबीजानि दशसाहस्रमब्जज ।  
 सहस्रमथवा मन्त्रो त्रष्णोत्तरशतं तु वा ॥३५॥  
 सावधानमना ब्रह्मन् जुहुयाद्विजितेन्द्रियः ।  
 ब्राह्मणान् भक्तिभावेन भोजयित्वा यथा वसु ॥३६॥  
 कुर्यादिवं तु पञ्चाहं सप्ताहं वा त्र्याहं तु वा ।  
 तदन्ते कुम्भतोयेन चाभिषिच्य जनार्दनसु ॥३७॥  
 तदा यां वाऽछल्येन्मन्त्रो तस्या मन्त्रेण केवलम् ।  
 विजने तु शुभे स्वस्य गेहे पर्यङ्कसुस्थितः ॥३८॥  
 जपं कुर्यात् सुगन्धादीन् धृत्वा भूषणमालिकाः ।  
 तत्काले सापि कामार्ता, यामिच्छति स्त्रियं द्विजः ॥३९॥  
 प्रविशेत्सा द्रुतं गेहं साधकस्य न संशयः ।  
 सन्तर्ययेत्त्र सा सर्वैरिष्टार्थं मन्त्रिणं प्रियसु ॥४०॥  
 यथाश्वसेधयागादियाजकं रमते तथा ।  
 मन्त्रिणं चापि रमते यावज्जीवं धरातले ॥४१॥  
 किं त्वेतन्मन्त्रिणा सिद्धिर्गोपनीया सदापि च ।  
 प्रकाशनीयो नो यत्र कुत्रापि कमलासन ॥४२॥  
 यज्ञेश्वरः स्वयं साक्षाद्विरेव हि भूतले ।  
 तस्मादहं यदा तृप्तः किं पञ्चाद्यज्ञसाधनैः ॥४३॥

अहमेव ददाम्यस्मै मन्त्रिणे सर्ववाङ्मिथतम् ।  
स्वर्गभोगं समस्तं च इहैव वसुधातले ॥४४॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
विधानजपवैभवकाण्डे कामसाधनक्रमनिरूपणं  
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥



॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

[ मोक्षप्राप्तिविधिनिरूपणम् ]

—३५—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मा उवाच—

हे मुकुन्द परद्वज्ञन् केनोपायेन मन्त्रवित् ।  
एतं लोकं परित्यज्य दुःखालयमशक्तस् ॥१॥  
स्वगार्दिसौख्यविभवात् क्षयभावांश्च संत्यजन् ।  
दुर्लभं परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितस् ॥२॥  
लभेत तद्वद् स्वामिन् विद्यते चेत् कृपा मयि ।

[ भगवत्प्रतिवचनम् ]

[ तुरीयपुरुषार्थाधिक्यम् ]

श्रीभगवानुवाच—

शृणु ब्रह्मन्नद्य वक्ष्ये श्रीवैकुण्ठस्य साधनम् ॥३॥  
वाऽच्छनीयं तु सर्वेश्च ब्रह्मानन्दप्रदायकम् ।  
देवर्षिदुर्लभं चैव मत्सान्निध्यं च केवलम् ॥४॥  
नित्यमुक्तादिभिः सेव्यमप्राकृतमनामयम् ।

[ मुमुक्षुजनकर्तव्यविधिः ]

तत्साधने तु प्रथमं मन्त्रिणा सिद्धिमिच्छता ॥५॥  
कामोपभोगवैमुख्यं कार्यं स्यात् कमलोद्भव ।  
मोक्षैकफलदं पश्चाद्विक्षिणाभिमुखं पदम् ॥६॥  
सिद्धायतनमासाद्य तत्र देवं चतुर्विधम् ।  
मानुषं दैवतं चार्षं स्वयं व्यक्तं तु वाचंयेत् ॥७॥  
सालोक्यादिचतुर्भेदां मुक्तिमाप्नोत्यसंशयम् ।

सालोक्यं मानुषादार्षति सामीप्यं देवनिर्मितात् ॥८॥  
सारूप्यं स्यात् स्वयंव्यक्तात्साप्युज्यं कमलासन ।

[ क्षेत्रसीमानिर्णयः ]

प्रासादद्वारपाश्वे तु शंखे भूयात् महाध्वनिः ॥९॥  
तद्वाम वैष्णवं विद्धि सुमुक्षणां सुदावहम् ।

[ स्थानभेदेन जपसंख्याभेदः ]

द्विगुणं मानुषादार्षं त्रिगुणं दैवनिर्मिते ॥१०॥  
चतुर्गुणं स्वयंव्यक्ते जपसंख्याविधिर्भवेत् ।  
ब्रह्मचर्यव्रती भूत्वा कुशशायो जितेन्द्रियः ॥११॥  
सुमुक्षमाणस्तन्मन्त्रं जपेलक्षं बुधाग्रणीः ।

[ योगध्यानेन देहपरित्यागविधिः ]

युज्ञीत योगविधिना देवं हृत्पद्मपीठके ॥१२॥  
सुखांसीनं कणिकायां सफटिकाभं सुशोभतम् ।  
चतुर्भुजमुदाराङ्गं ज्योतिर्मण्डलमध्यगम् ॥१३॥  
अंगुष्ठमात्रं पुरुषं दिव्यलाङ्घनलाङ्घितम् ।  
देवदेवं श्रियापुक्तं ध्यात्वा भोगैर्यथाक्रमम् ॥१४॥  
अभ्यर्चयेन्निर्मलेन चेतसा सुसमाहितः ।  
योगाभ्यासबलेनैव गुणोत्कर्षः प्रजायते ॥१५॥  
चन्द्रसूर्यग्निरूपं तु रविमण्डलसन्निभम् ।  
ततस्सूक्ष्मतरं बिम्बं राजमुद्गसमप्रभम् ॥१६॥  
तं सर्वमन्त्रानाक्रम्य स्थितं ध्यायेद्विचक्षणः ।  
ततस्तु राजकाबीजसमरूपं विचिन्तयेत् ॥१७॥  
उत्पादकमथान्याभिर्यस्यान्ते नाद आश्रितः ।  
विलीय तं समुत्पद्मश्ववालप्रमाणकम् ॥१८॥  
यस्य गच्छति ते व्योम्नि व्योम चागच्छते हृदि ।  
ततो विचिन्तयेत् सूक्ष्मामश्ववालप्रमाणकाम् ॥१९॥

ब्रह्मनाडीमनेनैव पश्यति ध्यानसेवनात् ।  
 ततोऽङ्गरोममात्रं तु बीजनालं समन्ततः ॥२०॥  
 ध्यायेन्नियममास्थाय ब्रह्मनाडीप्रकाशकम् ।  
 एवं ध्यायन्निमं पिण्डं परिपववं परित्यजेत् ॥२१॥  
 परिज्ञाय पुरा पिण्डं पाकलक्षणमुत्तमम् ।  
 निरुद्धसन्धिमात्रं च कृत्वा देहसमीरणम् ॥२२॥  
 मुक्त्वा तद्ब्रह्मरन्ध्रेण उत्क्रान्तिकरणेन च ।  
 ध्यात्वा परित्यजेद्देहं नित्याभ्यासरतो ब्रुधः ॥२३॥

] ब्रह्मप्राप्तिप्रकारः ]

स ब्रह्म परमाप्नोति वासुदेवाख्यमव्ययम् ।  
 चिदचिद्रूपमखिलं जड़मस्थावरात्मकम् ॥२४॥  
 ब्रह्माण्डानि च भूतानि सूर्यचन्द्राग्नितारकाः ।  
 ब्रह्मेन्द्रशिवमुख्याश्रे सर्वे देवा मुनोश्वराः ॥२५॥  
 पिपीलिकाद्यास्सर्वेऽपि चेतनाचेतनात्मकाः ।  
 प्रभवन्ति च जीवन्ति यस्माद्यान्ति च नाशनम् ॥२६॥  
 तद्ब्रह्म परमं प्राप्य तेनैव सह मोदते ।

[ अपुनरावृत्तिनिरूपणम् ]

तैले तैलं धृते सर्पिः क्षीरे क्षीरं जले जलम् ॥२७॥  
 यद्वदैक्यं भवेत्तात्र न स्यादभेदस्तु कश्चन ।  
 अग्निदग्धानि बीजानि नारोहन्ति यथा यथा ॥२८॥  
 तप्तलोहे यथा तोयं लीनं नैव प्रजायते ।  
 तद्वन्न जायते भूयो जीवात्मात्र कदापि च ॥२९॥  
 सारूप्यं भगवद्रूपप्राप्तिरित्यभिधीयते ।  
 सामीप्यं सन्निधौ सेवा देवस्य परिचर्यया ॥३०॥  
 सालोक्यं तु समाख्यातं वैकुण्ठनगरे स्थितिः ।  
 तस्मिन् वै नित्यवासश्च पुनरावृत्तिवर्जिते ॥३१॥

[ देहपातकमनिरूपणे ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मा उवाच—

श्रोतुमिच्छामि देवेश देहपातस्य लक्षणम् ।

ब्रूहि संक्षेपतः सर्वं वायोर्गतिनिरोधनम् ॥३२॥

श्रीभगवानुवाच—

[ भगवता तन्निरूपणम् ]

युक्ताहारविहारस्य क्रियासक्तस्य पद्मज ।

स्वप्नावबोधयुक्तस्य योगयुक्तस्य मन्त्रिणः ॥३३॥

विवर्तते सदा शब्दो हृदगतो दुन्दुभिस्वनः ।

स्पर्शं न शीतं नात्युष्णं विजानाति त्वगिन्द्रियम् ॥३४॥

भ्रुवोर्मध्ये यथा ज्योतिःद्वादशान्ते व्यवस्थितम् ।

प्रत्यस्तमेति वै शीत्रं न चोदयति तत्पुनः ॥३५॥

न जानाति समाधिस्थो हर्दभृतं यदान्तरे ।

परिशुष्यति गात्रस्थं शोणितं इलेष्मलक्षणम् ॥३६॥

न वेत्ति पाथिवं गन्धं न बाह्याभ्यन्तरे यदा ।

पिण्डस्तदा प्रबोद्धव्यः काले नैव चिरेण तु ॥३७॥

पृथिव्यां संस्थितं चैव धारणायां समाहितः ।

न वेत्ति शब्दं प्रागुक्तं पञ्चमात्पञ्चमे क्षणे ॥३८॥

बाह्ये स्थितस्समेधा तु शीतोष्णादि न विन्दति ।

पतेहिनचतुष्केण पिण्डस्तत्कलिते क्षणे ॥३९॥

रूपध्यानं समाप्ताद्य पूर्वोक्तविधिना यदि ।

न भाति हृदयाकाशे बहिर्वा ज्योतिषां पतिः ॥४०॥

पिण्डपातस्त्ववश्यं स्यात् ज्ञात्वारिष्टःपुरोदितैः ।

तृतीयेऽह्लिं चतुर्वक्त्रं सर्वमेतत्तदा क्षणे ॥४१॥

समाधौ यदि वायव्ये योगी सम्यक् प्रवर्तते ।

न वेत्ति परमाह्लादं तृष्णितः परिकम्पते ॥४२॥

दिनदूयेन पिण्डस्य पातोऽस्य द्वितयक्षणे ।  
 स्थितो गगनभागेन प्रागुक्तविधिना यदि ॥४३॥  
 न वेत्ति विधिना गन्ध तद्वाह्ये तु शुभाशुभम् ।  
 तत्रैवैकदिने ब्रह्मन् लक्षणे प्रथमे क्षणे ॥४४॥  
 द्यात्वैव विधिना सम्यग्योगी ध्यानैकमानसः ।  
 मध्यप्रपितमना मन्त्री व्याहरन् मन्त्रमुत्तमम् ॥४५॥  
 स्वयमुत्क्रमते पिण्डाद्याद्यागतलं बुधः ।  
 शेषासने सुखासीनं वैकुण्ठे मणिमण्डपे ॥४६॥  
 चतुर्बाहुं विशालाक्षं शाङ्खचक्रगदाधरम् ।  
 श्रीभूतीलादिसहितं सर्वाभरणभूषितम् ॥४७॥  
 पीतवस्त्रं किरीटादिविघ्नात्तद्विनाशकम् ।  
 तिष्ठन्ति परितः पश्चाच्छङ्खाद्यायुधधारिणः ॥४८॥  
 सेवन्ते पुरुषास्तस्माद्विस्तिष्ठन्ति सूर्तयः ।  
 चतुर्विशतिसंख्याकास्ततो मित्रादिसूर्तयः ॥४९॥  
 पक्षीन्द्रविष्वक्सेनाभ्यां कुमुदादिगणैस्तथा ।  
 महाभागवतैस्सार्थमष्टाक्षरपरायणः ॥५०॥  
 सेवन्ते मण्डपे नित्यं पुनर्जन्मविवर्जिता ।  
 इह यत्कर्म कुर्वणा विष्णोराराधनात्मकम् ॥५१॥  
 मुच्यन्ते योगमास्थाय पुरुषाः परमं पदम् ।  
 प्राप्यापि तत्तत कुर्वणाः सेवन्ते पुरुषोत्तमम् ॥५२॥  
 ब्रह्मेन्द्राद्यैः वन्दनीयाः ते भवन्ति चतुर्मुख ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 जपवैभवकाण्डे मोक्षप्राप्तिनिरूपणं नाम  
 सम्मोऽध्यायः ॥



## ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

[ परकायप्रवेशवशीकरणादिविधानकथनम् ]

~८४३४३४३४~

[ श्रीभगवद्वाक्यम् ]

**श्रीभगवानुवाच—**

परकायप्रवेशादिसाधनं शृणु साम्प्रतम् ।  
त्वयि प्रीत्यैव वक्षन्ते अणिमाद्याश्च सिद्धयः ॥१॥

[ परकायप्रवेशविधिः ]

पूर्वोक्तविधिना पिण्डपतनं ज्ञायते यदा ।  
निमित्तदैहिकं भोगैः सृजन्तः पृथिवीक्षितः ॥२॥  
पिण्डान्तरमुपायेन प्रविशन्ति चतुर्मुख ।  
यत्साधनेन तदहं कथयाम्यद्य सादरम् ॥३॥  
पिण्डमेकं नवं शुद्धं पापरोगबहिष्कृतम् ।  
सर्वेश्च लक्षणैर्युक्तं मध्यमे वयसि स्थितम् ॥४॥  
विप्रोक्तम् शरीरं वा यद्वा तद्वाहुजस्य वा ।  
दीर्घपादं चोर्ध्ववक्त्रमेकान्ते शाययेच्छवम् ॥५॥  
तत्पादपाश्वे शयीत मन्त्री योगासनस्थितः ।  
एकाग्रस्त्वभ्यसेद्योगं यथापूर्वं जितेन्द्रियः ॥६॥  
सजीवं नाभिचक्रान्ते भ्रमन्तं भास्करद्युतिम् ।  
हंसाकारं वलक्ष्मभिमिडया पिङ्गलेन वा ॥७॥  
हंसरूपेण तन्मार्गान्निर्गतं नासिकापुटात् ।  
खगवद्गगनं याति सार्धं प्राणसमीरणः ॥८॥  
तालं हस्तावर्धिं दण्डं कोशं योजनमेव वा ।  
गत्वा गत्वा निवर्तन्ते योजनानि चतुर्दश ॥९॥

नासिकापुटरन्ध्रेण नाभिचकं प्रवेशयेत् ।  
 अध्यस्य नित्यमनिशं योगी योगमतन्द्रितः ॥१०॥  
 निर्गमय श्वकाहृष्टासिकारन्ध्रवर्तमना ।  
 आत्मानं परकीयेन नासिकाबिलमार्गतः ॥११॥  
 परपिण्डं श्वदेहस्य विनिपाते प्रवेशयेत् ।  
 नाभिचकं प्रविश्याथ नाडीषु विचरेत् सुखम् ॥१२॥  
 सर्वत योगी तत्वस्थो युज्ञानः पूर्ववत् सदा ।  
 द्रढिम्ने तत्र वपुषः तत्र स्थित्वा चिरं सुखम् ॥१३॥  
 तस्यापि पातमालोक्य पिण्डेऽन्यत्र निवेशयेत् ।  
 इत्येतत् कथितं ब्रह्मन् परकायप्रवेशनम् ॥१४॥

[ मन्त्रमाहात्म्यम्—अणिमादिसाधनम् ]

सिद्धयो मूलमन्त्रस्य समासात् कथितास्तव ।  
 मूलमन्त्र इति प्रोक्तः साक्षात्तरायणस्य वै ॥१५॥  
 प्रसूयते मन्त्रलता प्रसूतिमणिमादिकाम् ।  
 किं पुनर्धर्मकामार्थीं सिद्धं विन्दति तत्क्षणम् ॥१६॥  
 नासाध्यमस्ति मन्त्रेण अनेनाष्टाक्षरात्मना ।  
 सर्वलोकेषु सर्वत्र सत्यमेतच्चतुर्मुख ॥१७॥  
 नास्मात्परतरो मन्त्रो विद्यते सर्वकामदः ।  
 रहस्यमेतद् ज्ञातव्यं मन्त्रमाहात्म्यमब्जज ॥१८॥

[ ग्रीष्मादिषु जपविधिः ]

ग्रीष्मे मन्त्री स्थितो भूम्यां पादाङ्गुष्ठेन पद्मज ।  
 पादमन्यं समुद्धृत्य बाहू चौतिक्षण्य निश्चलम् । १८॥  
 वर्षासु पर्णशालायां बहिश्शरदि शैशिरे ।  
 हेमन्ते त्रिषु चत्रेषु वसन्तेऽग्निषु पञ्चमु ॥२०॥  
 मध्यस्थो मन्त्रजापःस्यादित्थं स्यात्प्रतिवत्सरम् ।  
 उपांशु प्रवरो व्यक्तान्मानसः प्रवरस्ततः ॥२१॥

## [ जपविद्वनकारणानि ]

विद्वनन्ति देवतास्तस्य तपः कर्मसु दुश्चरम् ।  
 पदहार्ति समाशङ्कुच गन्धर्वप्रमुखैस्तथा ॥२२॥  
 अप्सरोभिविलोऽयैवं नृत्तवादित्रगीतिभिः ।  
 तस्मात् स्थिरमतिर्भूत्वा पुरश्चरणमारभेत् ॥२३॥

## [ स्थिरमतेरुत्तमफलनिरूपणम् ]

तेन सर्वं समाप्नोति संसिद्धिं देशिकाग्रणीः ।  
 अन्यथाऽप्नौ किमप्येकः सिद्धिं चापि न विन्दति ॥२४॥  
 ब्रह्मत्वं चापि चान्यं वा यत्पदं कामयेदिद्वजः ।  
 तदाऽप्नोत्यविलम्बेन यदि स्थिरमतिर्भवेत् ॥२५॥  
 यन्मूर्तीनां पदं मन्त्री वाञ्छते तन्महत्पदम् ।  
 लभेत मत्प्रसादेन ध्यायन् तन्मूर्तिमब्जज ॥२६॥  
 रुद्रत्वं चापि चेन्द्रत्वं देवत्वं सकलं त्वपि ।  
 यस्य भूयाद्वशे मन्त्रः तस्य वै सुलभं भवेत् ॥२७॥

## [ वशीकरणम् ]

यन्त्रं वश्यकरं वक्ष्ये श्रूयतां तद्यथाविधि ।  
 भूर्जपत्रे लिखेन्नक्रमष्टारं लोचनादिकैः ॥२८॥  
 चन्दनद्वयकाशमीर शशिकस्तूरिकान्वितैः ।  
 हेमसूच्या लिखेइतैर्गन्धद्रव्यैस्तथा परैः ॥२९॥  
 नाभिनेमियुतं चक्रमष्टारं ज्वालयान्वितम् ।  
 अष्टस्वरेषु विलिखेदक्षराण्यष्ट पद्मज ॥३०॥  
 प्रादक्षिण्येन सुस्पष्टं हीँकारं मध्यमे पदे ।  
 सार्थनामापि तत्रैव चोंकारं स्तदनन्तरम् ॥३१॥  
 हीँकारं नाभिवलये दिक्षवष्टासु समर्चयेत् ।  
 हीँकारं नेमिभागे च वशीकरणमक्षरम् ॥३२॥  
 तथैवाशासु सर्वासु वशं कुरु पदान्वितम् ।

तस्मिन्नावाह्य देवेशं इद्वा मन्त्रं जपेद्ब्रुधः ॥३३॥  
 अष्टोत्तरसहस्रं तु जुहुयादाहुतीस्तथा ।  
 गुलिकां बिभ्रतस्तस्य वशं सर्वमनन्तरम् ॥३४॥  
 आदाय पुरुषाकारं स्त्रीरूपं वा यथेष्पिसतम् ।  
 कृत्वा प्रतिकृति तस्मिन् न्यस्यात्मानं स्मरेद्वरिषु ॥३५॥  
 ताडयेन्सूलमन्त्रेण रक्तेस्तु हयवालजैः ।  
 प्रत्यहं मन्त्रजापः स्यादष्टोत्तर सहस्रकम् ॥३६॥  
 वश्या नारी पुमान् वापि सप्ताहं तज्जपाद्धवेत् ।  
 यावज्जीवं धनाद्यैश्च आप्नोतीमं यथेष्पिसतम् ॥३७॥  
 तिलैश्च तण्डुलैर्दूर्वैः अयुतं जुहुयादिद्वजः ।  
 तेन विप्राः क्षत्रियाश्च वैश्याः स्युः तद्वशोऽस्थिताः ॥३८॥  
 अपामार्गसमिद्धिश्च तात् वर्णात् वशमानयेत् ।  
 औदुम्बरैः पलाशैर्वा समिद्धिर्मन्त्रवित्तमः ॥३९॥  
 हुत्वा विप्रांश्च रवैश्यांश्च वशीकुर्याद्विचक्षणः ।  
 तिभिर्मधुरसैः सिक्तैः अपामार्गसमिच्छतैः ॥४०॥  
 दशभिर्हृषयेद्विद्वात् राजवशं भवेद् ध्रुवम् ।  
 अश्वत्थैः खादिरैर्वापि वशीकरणमीरितम् ॥४१॥  
 वटवृक्षसमितसंघैः वैश्यास्सर्वे वशीकृताः ।  
 शूद्रास्तु प्लक्षसमिधैराहुतीभिर्वशीकृताः ॥४२॥  
 गन्धद्रव्यसमायुक्तमृदा तु तिलकं दधत् ।  
 दृष्टमात्रेण ते लोकः नीयते तत्क्षणं वशम् ॥४३॥  
 द्यात्वा हस्ततले चब्रं तन्मध्ये मां सुसंस्थितम् ।  
 कर्णिकायां पुण्डरीके त्वासीनं सिहविष्टरे ॥४४॥  
 संस्मरन् तत्करस्पर्शैः सर्वं चापि वशं नयेत् ।  
 भोज्यं भक्ष्यं च पेयं वा फलं कुसुममेव वा ॥४५॥

स्पृष्टाऽयुतजपस्यांते तद्वा सर्वं वशं नयेत् ।

[ आकर्षणम् ]

आकर्षणविद्धि ब्रह्मन्नद्य वक्ष्यामि श्रूयताम् ॥४६॥

भूर्जपत्रे तु पूर्वोक्तं लिखेच्चक्रं चतुर्मुखं ।

गन्धद्रव्यैस्तत्र मन्त्रं हेमसूच्या लिखेत्ततः ॥४७॥

अभिमन्त्र्य तदा यन्त्रं वेष्टयेत् सूत्रवर्तमना ।

शिखिचञ्चुपुटे न्यस्तं भावयित्वा जपेन्मनुम् ॥४८॥

अभीष्टनाम संयोज्य अन्ते त्वाकर्षयेति च ।

युक्तं सहस्रं सप्ताहं जपं कुर्याद्विने दिने ॥४९॥

आत्मानं गहडारूढं सायुधाष्टभुजं हरिम् ।

बन्धूकपुष्पसहस्रं भावयित्वा जितेन्द्रियः ॥५०॥

वासोत्सङ्घे हरेदेवीं निषणां कामविह्वलाम् ।

पाशाङ्कुशकरां लक्ष्मीं ध्यात्वा च तदनन्तरम् ॥५१॥

नृपं बध्वा गले पाशैस्ताङ्गयित्वा यथाङ्कुशैः ।

ततस्तु पृष्ठतो मन्त्रं माकर्षय पदान्वितम् ॥५२॥

जपेत् सप्तदिनं मन्त्री अयुतं नियुतं तु वा ।

तदानयत्याशु भूपं योजनानां शते स्थितम् ॥५३॥

मन्त्रस्यास्य प्रभावेण महाधनचर्यैर्युतम् ।

आगत्य देशिकेन्द्रस्य वशमायाति शीघ्रतः ॥५४॥

एवमेव हि विप्राद्याः वशे तिष्ठन्ति सर्वदा ।

आकर्षणे तु नारीणां कर्म सर्वं समाप्य च ॥५५॥

ध्यायेत् सुषीडितां नारीं पञ्चबाणस्य सायकैः ।

पाशबद्धां पदा त्वन्यै रायुधैर्बाधितामपि ॥५६॥

तद्रूपां त्वानयेत् क्षिप्रं सत्पाहाच्छरवेगवत् ।

दूरे स्थितां वा भूपस्य महिषीमपि वाबज्ज ॥५७॥

सा कामार्ता सन्निधत्ते मदविह्वललोचना ।

सम्बन्धादात्मनश्चापि धनैर्वापि यथेष्टिते ॥५८॥  
 साधकं तोषयत्येषा मन्त्रजापाद्यथोदितात् ।  
 मृतनारो कपालेन रोचनादिकवस्तुभिः ॥५९॥  
 पूर्ववच्चक्रमालिख्य तन्मध्येऽभीष्टयोषितः ।  
 नामधेयं लिखित्वा तु कपालं ज्वलने ततः ॥६०॥  
 तापयित्वा जपेन्मन्त्रं सप्ताहं पूर्ववद् द्विजः ।  
 ततः सिद्ध्यति सा नारो द्वारस्थापि यथेष्टिता ॥६१॥

[ विद्वेषणम् ]

ततो विद्वेषणं वक्ष्ये सावधानेन तच्छृणु ।  
 निष्कारणं तु ये भूमौ मन्त्रिणं बाधयन्ति तान् ॥६२॥  
 विद्वेषणविधानेन इण्डयेन्मन्त्रवित्तमः ।  
 तद्विधानं च विज्ञेयं मन्त्रिणा सौख्यमिच्छता ॥६३॥  
 शुचौ देशे लिखेच्चक्रमष्टारं रोचनादिभिः ।  
 कर्णिकायामष्टवर्णान् लिखेद्यद्वाप्यरेषु तान् ॥६४॥  
 लिखित्वा तच्चक्रमध्ये मन्त्रमूर्ति चतुर्भुजम् ।  
 सर्वायुधधरं तीक्ष्णं द्यायेद्विष्णुमनामयम् ॥६५॥  
 स्वशत्रुरूपं पिष्टेन मृण्मयेनापि कारयेत् ।  
 मन्त्रेण जुहुयादग्नौ शत्रुनामयुतेन च ॥६६॥  
 विद्वेषयेति चोच्चार्यं सहस्रमयुतं द्विजः ।  
 तद्वज्जपेन्मनुं चैव पूर्वोक्तेन विधानतः ॥६७॥  
 ततः सन्ताङ्गेच्छत्रुरूपं दर्भग्रिसञ्चयैः ।  
 बलवानपि राजापि देवो वाप्यन्य एव वा ॥६८॥  
 विद्वेषणेनानेनैव लभते स पराभवम् ।  
 किमहो बहुनोक्तेन मन्त्री सौख्यमवाप्नुयात् ॥६९॥

[ मारणम् ]

अथ मारणमेतर्हि कर्म शृणु चतुर्मुख ।

एतत्कूरं महाघोरं त्याज्यमेव हि मन्त्रिणा ॥७०॥  
 ये जना राक्षसगणा लोकोपद्रवकारकाः ।  
 तेषामेव प्रयोक्तव्यमेतल्लोकस्य शान्तये ॥७१॥  
 न कदा प्यन्यथा ब्रह्मन् साधनीयं भवेद्गुच्छ ।  
 तद्विधानं प्रवक्ष्यामि विविक्ते यत्र कुत्र वा ॥७२॥  
 होमशालां प्रकल्प्याथ मन्त्री विधिविधानतः ।  
 तन्मध्ये कल्पयेत् कुण्डमाचार्यो दक्षिणामुखस् ॥७३॥  
 गृहीत्वाक्षस्य फलकां हस्तद्वयसमायताम् ।  
 तदर्धविस्तृतां चैव धनं तु चतुरड्गुलस् ॥७४॥  
 इस्यां लिखेच्छत्रुरूपं गन्धसम्मधवारिणा ।  
 नक्षत्रे प्रतिकूले च रिपोरष्टमराशिषु ॥७५॥  
 कृष्णपक्षे विशेषेण साधयेन्मारणक्रियाम् ।  
 कुण्डस्यास्य तु प्रारभागे अष्टारं चक्रमालिखेत् ॥७६॥  
 सूत्रः कृष्णैरलङ्घकृत्य तच्चक्रे सुप्रतिष्ठिषु ।  
 कृष्णगन्धैः कृष्णपुष्पैः पूजयेत् कृष्णवारिभिः ॥७७॥  
 शमशानान्मृदमाहृत्य वल्मीकाद्वा यथारूचि ।  
 तां रिपोः पादधूलीभिः संमिश्य च बुधोक्तमः ॥७८॥  
 उन्मत्तरसमिश्रेण खरसूत्रेण पेषयेत् ।  
 विषया वा मृदा वापि द्वेष्यस्य प्रतियातनाम् ॥७९॥  
 तस्यां प्राणान् प्रतिष्ठाप्य मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।  
 उद्गोथमप्रमेयं च मन्दरं भुवनं तथा ॥८०॥  
 क्रोधानिलौ पश्चिमांशं हुताशं मधुसूदनस् ।  
 प्रचण्डगोपनौ रामं भास्करं पश्चिमाननस् ॥८१॥  
 समध्यं गोपनद्वन्द्वमसुष्येति पदं पुनः ।  
 जीवा इह स्थिता शब्दं विष्णुदक्षोदयांस्तथा ॥८२॥  
 क्रोधरूपं तपस्यन्तं सर्वशब्दमनन्तरम् ।

विक्रमं विघ्नराजातिवत्तिबन्धु च गोपनम् ॥द३॥  
 वनमालाधरं रामं वाङ्मनः काय इत्यपि ।  
 अथ माया तृतीयान्तं लोडन्तं यानि यन्मुखम् ॥द४॥  
 स्वाहावसानमुद्भूत्य प्रणवान्तादिकं मनुम् ।  
 तां च प्राणवतीं कुण्डे खन्यादुत्तानशायिनीम् ॥द५॥  
 फलकस्थितमाकारं अनुलिप्य पितामह ।  
 पूर्वोक्तया मृदा पश्चात्त्राणिनं प्राणविद्यया ॥द६॥  
 पादेनाक्रान्तहृदयो रोषलोहितलोचनः ।  
 सहस्रकृत्वश्चक्रस्य जपेन्मन्त्रं तु मन्त्रवित् ॥द७॥  
 अक्षवृक्षप्ररूढेन शड्कुना नेत्रयोर्हृदि ।  
 हस्तयोः पादयोर्गुर्हृषे श्रोत्रयोर्नासिकोदरे ॥द८॥  
 तदन्येष्वपि चाङ्गेषु वधं कुर्याद्विचक्षणः ।  
 तथा कृते रिपोस्तत्तदगात्रं हीनं भविष्यति ॥द९॥  
 अथ कुण्डे इमशानांगिन प्रजवाल्य विधिनाबजज ।  
 दर्भनि परिस्तरेद्वेद्यां दक्षिणान् पश्चिमोन्मुखान् ॥द१०॥  
 परिधिं तद्वदाकीर्यं कृत्वा रक्षां तथात्मनः ।  
 ऋत्विग्निभः षोडशैविप्रेः द्वारेष्वध्ययने कृते ॥द११॥  
 ब्राह्मणेष्यो धनं दत्त्वा हेतिराजं तु संस्मरत् ।  
 अक्षकाष्ठप्रकल्पाभ्यां स्तुवत्वाभ्यां यथाविधि ॥द१२॥  
 कृष्णपञ्चराजीलकृष्णो तु क्षतजोक्षितैः ।  
 मरीचैस्सर्षपैयुक्ता नष्टधान्याष्टधान्वितान्(?) ॥द१३॥  
 अक्षवृक्षसमिच्चैव सहस्रं जुहुयात् स्वयम् ।  
 रिपुनक्षत्रवृक्षाणां समिधश्चापि मन्त्रवित् ॥द१४॥  
 मन्त्रान्ते शत्रुनामानं मारयेति समुच्चरेत् ।  
 होतव्यं चावमानेन हुत्वा त्वेवं दिने दिने ॥द१५॥  
 यावद्भूवति कृत्याया दर्शनं जातवेदसि ।

क्रमेण तावज्जुहुयाद्वासरानेकविशतिम् ॥६६॥  
 वेदिस्थितां तु फलकां होमधूमेन धूपयेत् ।  
 अगरं गुगुलुं चापि धूमार्थमनले दहेत् ॥६७॥  
 अथ सप्तष्वतीतेषु दिवसेषु तथाद्वज्ज ।  
 सप्तस्वहस्तु मध्ये च यथाक्रमममो ज्वराः ॥६८॥  
 आक्रोशो वेदना तीव्रा गात्राणामविधेयता ।  
 हिक्का निश्चिवासविच्छेदा जिह्वाहानिस्तथा रिपो ॥६९॥  
 भवन्ति मन्त्रमूर्तेश्च मन्त्रस्थास्य बलेन तु ।  
 एवं द्विसप्तकेऽतीते दिवसेऽनन्तरे पुनः ॥१००॥  
 कृते होमे त्वर्धरात्रे कृत्या तस्माद्विभावसोः ।  
 त्रिशूलभीषणैर्हस्तैः सप्तभिस्त्रभिरङ्ग्निभिः ॥१०१॥  
 जिह्वया रक्तवर्षिण्या लेलिहाना निजं मुखम् ।  
 उदिगरन्ती स्वनेत्राभ्यामाज्यसित्कं हविर्भुजम् ॥१०२॥  
 नरास्थिमालां बिभ्राणा पुरोत्तकृतमेखला ।  
 कपालकुण्डलोपेता प्रहसन्ती भयानकम् ॥१०३॥  
 शूर्पं घण्टां च गण्डं च मार्जनीं पाशमङ्ग्कुशम् ।  
 खड्गं त्रिशूलं कुन्तं च शरं चापं च बिभ्रती ॥१०४॥  
 हस्ताभ्यां लम्बमानाभ्यां मुक्तकेशैर्युर्ता द्रुतम् ।  
 अधिरूढा परस्कन्धमन्धकारनिभाकृतिः ॥१०५॥  
 स्फुलिङ्गमण्डलस्थेन विमुक्ताटोपभीषणा ।  
 उत्थाय प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमीति भाषते ॥१०६॥  
 अभिदद्याद्यथाचार्यः प्राणान् हरं रिपोरिति ।  
 आदिष्टा सा तथेत्युक्त्वा रिपुं तस्य महात्मनः ॥१०७॥  
 हृत्वा दूरस्थितं चापि गुरुं पुनरूपैति सा ।  
 त्रयः पूणहुतिं कुर्यात् होतृभिः सह मन्त्रवित् ॥१०८॥  
 द्वाविशे दिवसे लक्षमष्टाक्षरमनुं जपेत् ।

तथापराजितं मन्त्रं नारसिंहमनुं तथा ॥१०६॥  
 वृत्तादिपूरितैः कुम्भैः पञ्चविंशतिभिस्तथा ।  
 आत्मानमभिषिङ्गच्च मन्त्रैरष्टाक्षरादिभिः ॥११०॥  
 तस्माच्छान्तिर्भवेदस्य न भवेत् पातकं पुनः ।  
 ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यति न संशयः ॥१११॥

### [ मोहनम् ]

अथ मोहनसंसिद्धिसाधनं वक्ष्यते ऽधुना ।  
 अक्षपादपकाष्ठेन स्तिर्ग्धगोराकृती द्वयोः ॥११२॥  
 कृत्वा तयोर्लिङ्गभेदं नामधेयं तयोरपि ।  
 मोहयेति पदोपेतं मन्त्रं जप्त्वाऽप्यनन्यधीः ॥११३॥  
 कुण्डे तु होमं कुर्वीत समिद्धिः पूर्वमीरितैः ।  
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥११४॥  
 इत्थं दशस्वतीतेषु दिवसेषु च दम्पती ।  
 अन्योन्यं मोहयित्वा तु लभेयातां च वाञ्छितम् ॥११५॥

### [ उच्चाटनम् ]

उच्चाटनं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वं चतुर्मुख ।  
 निम्बधुत्तूरपत्राणां शमशानाङ्गार मिश्रितैः ॥११६॥  
 रसैरक्षस्य काष्ठेन द्विहस्ते प्रेतवानपि ।  
 मण्डले त्वष्टुकोणे तु क्रमशो विलिखेत्तथा ॥११७॥  
 नामधेयं रिपोरन्ते प्राच्ये याम्येऽथ पश्चिमे ।  
 यकारं भुवनं ब्रह्मन् ज्ञकारं भुवनं पुनः ॥११८॥  
 शिष्टेषु कोणदेशेषु तथाष्टे मण्डले द्विजः ।  
 तथारूढं रिपुं मत्वा कुण्डे चापाकृतौ स्वयम् ॥११९॥  
 समिद्धिर्निम्बवृक्षस्य तथा च विषभूरुहः ।  
 जुहुयादभितो वह्नावसृतं प्लोषयन् रिपुम् ॥१२०॥

यत्र द्वजं तं बघ्नीयादुच्छ्रुते चैत्यपादपे ।  
 अहोमिरेकविंशत्या रिपुस्तस्य महानपि ॥१२१॥  
 अधिष्ठानं निजं त्यक्त्वा भार्यापुत्रादिभिर्युतः ।  
 पलायते दिगन्तेषु न क्वचिलभते स्थितिम् ॥१२२॥  
 अनेन युद्धे विजयं चापि साध्यं भवेद्ध्रुवम् ।  
 एतद्विधिविधानेन रिपोरुच्चाटनं भवेत् ॥१२३॥

## [ स्तम्भनम् ]

अथाभिधीयते ब्रह्मन् स्तम्भनस्य विधिः शृणु ।  
 शिलातले लिखित्वा च चतुष्कोणचतुष्टयम् ॥१२४॥  
 तेषु प्रत्येकमालिख्य शलाकाद्यैर्यथाक्रमम् ।  
 गृहं वामनमन्त्रं च इन्दुकान्तचतुष्टयम् ॥१२५॥  
 वज्ञाङ्गमपि तत्प्रश्नात् पूजयेत् कुसुमैः सितैः ।  
 स्थणिडले स्थापयित्वा तत् मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥१२६॥  
 स्तम्भयेति पदं चापि जुहुयादर्कखण्डकाः ।  
 स्तम्भनं स्यात् ज्ञडित्येवं विवाहे गर्भलाभके ॥१२७॥  
 वादजल्पवितण्डासु कथास्वपि च वादिनाम् ।  
 वक्ष्यामि स्खलनं ब्रह्मन् लिखित्वा प्रतियातनम् ॥१२८॥  
 द्वेष्यस्य गृहवैस्तल्यादगोमयाङ्गार मिश्रितैः ।  
 तदञ्जेषु लिखेन्मन्त्र बीजप्रणवसंयुतम् ॥१२९॥  
 ततः स्याच्छक्तिहीनं तु मयि द्वेष्यस्य देहिनः ।  
 अथ ते ताडनं वक्ष्ये धुत्तूरहयमारयोः ॥१३०॥  
 अर्कस्य च रसे ब्रह्मन् शमशानाङ्गारमिश्रितैः ।  
 लिखेत् प्रतिकृति बिल्वकाष्ठे प्रेतस्य वा नसि ॥१३१॥  
 शङ्खकीलमथादाय चतुरङ्गगुलसम्मितम् ।  
 अङ्गानि ताडयेदस्य तेन कीलेन मन्त्रवित् ॥१३२॥

अष्टाक्षरजपं नित्यं कुर्वीत विजितेन्द्रियः ।  
धनहानिर्भवेत्तास्य रिपोर्तेवात्र संशयः ॥१३३॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
विधानजपवैभवकाण्डे परकायप्रवेशवशीकरणादि-  
विधानकथनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥



## ॥ नवमोऽध्यायः ॥

[ यक्षसिद्धविद्याधरादिसाधनविधिः ]

ओभगवानुवाच—

[ यक्षसाधनम् ]

ब्रह्मत् मन्त्रविदां प्रीत्ये यक्षविद्याधरादिकाः ।  
 महावैभववाक्यार्थाः दीयन्ते निश्चयं भुवि ॥१॥  
 तेषां साधनमार्गस्तु सन्त्यनेकेऽथ तात् शृणु ।  
 यक्षाणामपि यक्षोणां साधनं कथयाम्यथ ॥२॥  
 वटमूले कुटीं कृत्वा लिखेन्नक्राबजमण्डलम् ।  
 तस्मिन्नाराध्य देवेशं मन्त्रमूर्ति यथाविधि ॥३॥  
 ततस्तु जुहुयादग्नौ समिद्धिर्वटवृक्षजैः ।  
 दशभिः प्रत्यहं मन्त्री दशाहे परिनिष्ठिते ॥४॥  
 पूर्वमेव वटे यक्षं यक्षिणीं कुड़कुमादिभिः ।  
 लिखित्वा सकलं कर्म कुर्यादिभिसुखे स्थितः ॥५॥  
 सप्तमे दिवसे रात्रौ वटः कम्पेत भीतवत् ।  
 गुरगुलं घृतसम्मशं धूपयेत्तु तथा द्विजः ॥६॥  
 वटाभिभुखमुत्थाय यक्षिणीं यक्षमेव वा ।  
 साक्षात्करोति तं तां वा याचेताभीष्टमुत्तमम् ॥७॥  
 मातृत्वं वा स्वसृत्वं वा पितृत्वं वा यथाविधि ।  
 भ्रातृत्वं वाथ भार्यत्वं सर्वमिष्टं समाप्नुयात् ॥८॥  
 प्रयच्छति यथायोगं यक्षी यक्षश्च मन्त्रिणे ।  
 माता चेन्मातृवद् रक्षेत् पिता चेत् पितृवत्तथा ॥९॥  
 एवं भ्रात्रादयोऽप्यन्ये यथा स्वत्राणतत्पराः ।

## [ सिद्धसाधनम् ]

सिद्धान् साध्यांश्च विप्रेन्द्रः साधयेच्छास्त्रवर्त्मना ॥ १० ॥  
 पूर्वोक्तेनैव विधिना तत्त्वाम् समुच्चरत् ।  
 तेन ते वशमागत्य मन्त्रिणं सर्वसिद्धिभिः ॥ ११ ॥  
 यावज्जीवं तोषयन्ति मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ।  
 विद्याधरवशोकारे विधानमपरं शृणु ॥ १२ ॥

## [ विद्याधरसाधनम् ]

अशोकवृक्षामूलोव्यर्था कुर्यात् पूजादि पूर्ववत् ।  
 विद्याधरैस्तु यच्छक्यं कर्तुं मस्यापि तद्द्वेत् ॥ १३ ॥  
 अन्येषां देवयोनीनां एवं कुर्याद्यथाविधि ।  
 ते ते सर्वं प्रयच्छन्ति तेषामस्ति वशे हि यत् ॥ १४ ॥

## [ पातालसाधनम् ]

पातालसाधनं चापि शृणु गुह्यं चतुर्मुखं ।  
 होमावसानं सकलं कृत्वा कर्म यथाविधि ॥ १५ ॥  
 बिलद्वारसमीपोव्यर्था लक्षमष्टाकारं जपेत् ।  
 क्षीरवृक्षाशमीदूर्वातिलादीनाममन्यधीः ॥ १६ ॥  
 प्रत्येकमयुतं होमं कुर्यात् साधकसत्तामः ।  
 निर्गच्छति बिलात्तास्मात्कामार्ता कन्यकास्वयम् ॥ १७ ॥  
 सहस्रपरिवारेण सार्धमस्तु जलोचना ।  
 गृहीत्वा मन्त्रिणं स्वोयमन्दिरेषु यथासुखम् ॥ १८ ॥  
 रमते दिव्यभोगैः सा विचित्रैरतिमानुषैः ।  
 पातालद्वारपाश्वे तु कारयेद्यागमण्डपम् ॥ १९ ॥  
 ध्वजतोरणसंयुक्तं द्वारकुम्भोपसेवितम् ।  
 वर्तयित्वाऽत्र चक्राब्जं तस्मिन् ध्यायेद्रमाविभुम् ॥ २० ॥  
 पूर्ववत् पूजयित्वा तं होमं कुर्याच्च पूर्ववत् ।  
 अष्टलक्षां जपेन्मौनी मन्त्रमष्टाकारात्मकम् ॥ २१ ॥

नर्क्षणादेव नागेन्द्रकन्यका मलिङ्गः पुरः ।  
 कामात्मा सुस्थिता युक्ताः सहस्रपरिचारकैः ॥२२॥  
 आत्मनुल्याभिरन्याभिः कन्यकाभिर्युता तथा ।  
 मन्त्रिण च गृहीत्वा सा नागालयपुरोत्तमे ॥२३॥  
 प्रविश्य विविधैर्भोगं ससन्तर्पयति सा स्वयम् ।  
 रसायनं ततः पीत्वा यावदाभूतसंप्लवम् ॥२४॥  
 रमते मन्त्रमाहात्म्यात्मन वै मन्त्रवित्तमः ।  
 दिवि देवपतिर्यद्वत् तद्वदाप्नोति वैभवम् ॥२५॥

## [ खज्जसाधनम् ]

खज्जसाधनमाश्र्य तच्छृणु त्वं चतुर्मुख ।  
 लोहितं देहजं मन्त्री शमशानाङ्गारमिश्रितम् ॥२६॥  
 पेषयित्वा लिखेत् खज्जं चतुस्तालायतं शुभम् ।  
 शमशानदेशे तन्मूलं स्पृष्टा मन्त्रं जपेत् सुधीः ॥२७॥  
 निशीथे निर्जने तावद्यावज्जवालां विमुञ्चति ।  
 उवालाभिरस्य शोभन्ते दिशो दश चतुर्मुख ॥२८॥  
 नानाविधानि भूतानि भवन्ति भप्तहेतवः ।  
 अभीतो निश्चलो मन्त्रं जपेद्वेवं समाह्रितः ॥२९॥  
 स्फुरन्तं पाणिना खज्जं गृहीत्वा दृढमुष्टिना ।  
 मन्त्रं जपन् नभो याति यत्र विद्याधरादयः ॥३०॥  
 विद्यामहिम्ना तेषां तु प्रभुर्भवति मन्त्रवित् ।  
 यक्षराक्षसदैत्यानां जेता मर्त्येषु किं पुनः ॥३१॥  
 खज्जहस्तस्सदा मन्त्रं जपन्याति त्रिविष्टपम् ।  
 तत्रापि चातुलं भोग लभते चाप्तरोगणैः ॥३२॥  
 खज्जं वायसमादाय पर्णैः पिष्पलसम्भवैः ।  
 अन्तर्हितं विद्यायाशु नियुतं जपमाचरेत् ॥३३॥  
 समिधाज्यैस्तथा बीजैर्जुहुयादयुताहृतीः ।

तस्मन्नावाह्य देवेशं अभ्यर्थ्य च यथाविधि ॥३४॥  
 तथा पूर्वोक्तविधिना खङ्गं स्पृष्टा जपेन्मनुम् ।  
 अष्टोत्तरसहस्रं तु पश्चात्तापादिसम्भवः ॥३५॥  
 तापे स्यादधमा सिद्धिः मध्यमा धूमदर्शने ।  
 उत्तमा ज्वलने हृष्टे पश्चात् खङ्गधरो भवेत् ॥३६॥  
 चरेदभीष्मितान् लोकान् यत्र कुत्र च स्वेच्छया ।  
 प्राप्नोति चाखिलान् भोगान् विभवानपि पुष्कलान् ॥३७॥

[ सर्वसिद्धिसाधनम् ]

शत्रुशुक्तचुदके यन्त्रं लिखेदगोरोचनादिभिः ।  
 जपेन्मन्त्रवरं स्पृष्टा यावज्ज्वालावलोकनम् ॥३८॥  
 समुत्थिता च तन्मध्ये कन्या सर्वफलप्रदा ।  
 तिलकं चाक्षमालां च गुलिकाङ्गनपादुकाः ॥३९॥  
 दिव्यौषधं रसेन्द्रं च कपालस्थं रसाङ्गनम् ।  
 ददाति कन्या सर्वं सा मन्त्रिणे मन्त्रवैभवात् ॥४०॥  
 तिलकं बिभ्रतस्तस्य परनारीमृगादिकम् ।  
 स्मृतिमात्रेण पुरतो हृष्टं भवति तदधुवम् ॥४१॥  
 तथा क्षमालया जपः पुरश्चरणवर्जितः ।  
 मन्त्रो यथेष्मितान् कामान् तस्मै शीघ्रं प्रयच्छति ॥४२॥  
 निधाय गुलिकामास्ये निर्भयस्सन् त्रिविष्टपे ।  
 यथाकामं चरत्येषः दीर्घमायुश्च विन्दति ॥४३॥  
 अङ्गनेनाक्तनयनः स्यादहश्यः सुरासुरैः ।  
 पादुकास्पर्शमात्रेण चरिष्यति जलेऽनले ॥४४॥  
 दूरं वा गमयेच्छीघ्रं यं यं देशमभीष्मति ।  
 दिव्यौषधेन भुक्तेन दुर्व्याधिर्नश्यति क्रमात् ॥४५॥  
 अचिकित्स्योऽपि कुष्ठादिनाति कार्या विचारणा ।  
 पाषाणादिरसेन्द्रेण स्पृष्टमग्नौ प्रतापितम् ॥४६॥

हिरण्यं भवति ब्रह्मन् पीत्वा चापि रसायनम् ।  
बलवानपि तेजस्वी सदारोग्यशरोरवान् ॥४७॥

## [ महेन्द्रजालसाधनम् ]

यदीच्छेदिन्द्रजालस्य साधनं मन्त्रवित्तमः ।  
कृष्णां चतुर्भुजां सौम्यां मायादेवीं लिखेद्गुवि ॥४८॥  
सर्वाङ्गंसुन्दरं चैव सर्वाभरणसंयुताम् ।  
ततस्सम्पूज्य तां मन्त्री जपेदष्टाक्षरं मनुम् ॥४९॥  
अयुतं नियुतं वापि पूर्वोक्तविधिनाऽब्जज ।  
जपान्ते हश्यते देवी चतुरङ्गंबलैर्युता ॥५०॥  
भूमौ व्योम्नि बलं सर्वमुद्यतायुधमद्गुतम् ।  
मन्त्रणे दर्शयत्याशु मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ॥५१॥  
त्रैलोक्यमपि सर्वं सा प्रदशयति तोषिता ।  
गुलिकायास्त्वथ ब्रह्मन् मायानिर्मणमुच्यते ॥५२॥  
कुष्ठं मनश्शलां चैव कुड्कुमं हरितालकम् ।  
गोरोचनं च चक्राङ्गं सर्वं पिष्टा मधु त्रिकैः ॥५३॥  
गुलिकां तत्प्रकुर्वीत चक्राब्जे मण्डले न्यसेत् ।  
एकादश्यामधंरात्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥५४॥  
द्वादश्यामपि सम्पूज्य जपेन्मन्त्रं च पूर्ववत् ।  
कुण्डेत्तु होमं कुर्वीत स्थण्डले वा यथारुचि ॥५५॥  
समिधाज्यस्तिलैर्मन्त्री सहस्रं पूर्ववत् क्रमात् ।  
गुलिका सिद्ध्यति ब्रह्मन् सर्वेष्टार्थसुसाधनी ॥५६॥

## [ वेतालसाधनम् ]

वेतालसाधनं त्वद्य वक्ष्यते शृणु पद्मज ।  
ब्रह्माणं क्षत्रियं वापि युवानं निर्बणं मृतम् ॥५७॥  
सगृह्य तत्क्षणान्मन्त्री निवेश्य विजने गृहे ।  
मंल सर्वं क्षालयित्वा चक्राब्जे तं निवेशयेत् ॥५८॥

आक्रम्य हृदयं त्वस्य पादेन ध्यानमानसः ।  
जपेन्मन्त्रमहोरात्रं रात्रौ कम्पेत तच्छवः ॥५८॥  
ततस्तु निर्भयो मन्त्री देहं तत्ताडयेदद्रुतम् ।  
अभिमन्त्रितसिद्धार्थः कम्पमानं मुहुर्मुहः ॥५९॥  
तच्छरीरं समुत्थाय स्वाग्रे समवतिष्ठते ।  
किं करोमीत्युच्यते तत् मन्त्रिणं सम्पुटाङ्गलि । ६१॥  
अभीष्टार्थं ततो मन्त्री तस्मै सर्वं निवेदयेत् ।  
खङ्गमुष्टि तदा दिव्यमौषधं गुलिकां तथा ॥६२॥  
रसायनं पादुके च सिद्धं रसमथाङ्गलम् ।  
पादलेपं चाक्षसूत्रं तदन्यददुर्लभं च यत् ॥६३॥  
सर्वं ददाति तत्समै मन्त्रराजस्य वैभवात् ।  
पादलेपेन गमनमाकाशादिषु सिद्धचति ॥६४॥  
खङ्गेन शत्रुसंत्यानां वधः केसरिणामयि ।  
दिव्यमौषधादिसर्वेषां फलं यद्वत्पुरोदितम् ॥६५॥  
सम्पूर्णं लभते मन्त्री संशयो नास्ति कश्चन ।

### [ आमयशान्तिसाधनम् ]

अपस्माराद्यामयानां सर्वेषां शान्तिपद्धतिम् ॥६६॥  
अद्य वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् यथा तदवधारय ।  
भूमौ शल्यादिहीनायां कृत्वा चक्राब्जमण्डलम् ॥६७॥  
कलशात् लक्षणोपेतात् निर्वणात् पञ्चविंशतिम् ।  
द्रोणमात्रं सर्पिराद्यैः पूरितात् शास्त्रवर्त्मना ॥६८॥  
सकूचनि सपिधानांश्च ससूत्रांश्च सवस्त्रकात् ।  
विन्यस्य विधिवद् ब्रह्मन् द्वारयां समाचरेत् ॥६९॥  
द्वारकुम्भात् चतुर्दिक्षु कल्पयेत् तोरणानि च ।  
प्रत्येकं कलशात् सर्वात् अष्टार्णेनाभिमन्त्रयेत् ॥७०॥  
अष्टोत्तरसहस्रं वा यद्वा चाष्टोत्तरं शतम् ।

संख्या स्यादस्य मन्त्रस्य अभिमन्त्रणकर्मणि ॥७१॥  
 निशाचूर्णेन गन्धेन श्वेतद्वार्ड्धकुरैस्तथा ।  
 मूर्जपत्रे लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥७२॥  
 नाभिनेमियुतं चक्रमष्टारं तद्वहिलिखेत् ।  
 प्रणवं साध्यनामापि कणिकामध्यतो न्यसेत् ॥७३॥  
 दलेष्वष्टुमु चाष्टारं नाभौ स्पर्शक्षिरं लिखेत् ।  
 नेमिभागे यकारादीनष्टारेषु स्वरात् पुनः ॥७४॥  
 महामायाग्निसंयुक्तं भास्करं दण्डशेखरम् ।  
 नेमिदेशे चतुर्दिक्षु विदिक्षु कमलासन ॥७५॥  
 एवं कृत्वा तु संम्बेष्ट्य श्वेतसूत्रेण देशिकः ।  
 तण्डुलद्रोणमध्यस्थकलशे गुलिकां न्यसेत् ॥७६॥  
 ततस्तु हृदयादेवमावाह्यादिमन् यथाविधि ।  
 अर्घ्यादिसाधनैः सर्वैः धूपदीपादिभिर्युतैः ॥७७॥  
 चन्दनाद्यैः सितैर्वस्त्रैः पुष्पैरन्यैश्च तादृशैः ।  
 शाल्योदनाद्यैर्देवेशं यजेत् विधिपूर्वकम् ॥७८॥  
 पूर्वेन्दुमण्डलान्तस्थमुद्दिगरन्तमथामृतम् ।  
 शशाङ्कोटिसंकाशं ध्यायेन्नारायणं हरिम् ॥७९॥  
 शान्तिं प्रयच्छ महतोमित्यन्ते प्रार्थयेद्दत्तम् ।  
 गुग्गुलुः क्षौद्रबीजानि सप्ताहं जुहुयादिद्वजः ॥८०॥  
 पूर्वोक्तैः स्थापितैः कुम्भैः स्नापयेदामयान्वितम् ।  
 यद्वा तं प्रोक्षयेद्ब्रह्मन् ध्यायेन्नारायणं तथा ॥८१॥  
 पूर्णेन्दुशतसङ्काशं स्यन्दमानं सुधारसम् ।  
 तदीयपादकमलात् सर्वतो व्याधिपीडितम् ॥८२॥  
 प्रविश्य ब्रह्मरन्ध्रेण प्लावयन्तमनन्यधीः ।  
 ध्यात्वा मन्त्रं जपेन्मौनो ततस्तु व्याधिपीडितम् ॥८३॥  
 उत्थाप्य चाथ तन्मूर्धिन विन्यसेदगुलिकां स्वयम् ।

ततश्शास्यन्ति तेनैव अपस्मारादयोऽबजज ॥८४॥  
 मृत्पात्रं वा पैत्तालं वा अथादाय च काष्ठजस् ।  
 पीयूषं तत्र निक्षिप्य दधिसर्पिस्समन्वितस् ॥८५॥  
 ओदनं चैत्यवृक्षादिसूले भूतबर्लि क्षिपेत् ।  
 ब्राह्मणात् भोजयेत् पश्चाद्यथाशक्ति चतुर्मुख ॥८६॥  
 तेभ्यस्तु दक्षिणां दत्त्वा आचार्यं तोषयेद्धनैः ।  
 एतदारभ्य तं हृष्टा द्रवन्ति स्वयमामयाः ॥८७ ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे यक्षसिद्धविद्याधरादिसाधन-  
 विधिनर्मि नवमोऽध्यायः ॥



॥ दशमोऽध्यायः ॥

[ सकलकाम्यफलसाधनकल्पनिर्णयः ]

३५८

ब्रह्मोवाच—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

परमात्मन् हृषीकेश अष्टाक्षरमनोस्तव्या ।

अत्यद्धुताः प्रभावस्तु प्रजीता ये कृपावशात् ॥१॥

ताव सर्वान् शृण्वतःश्रीपन् मे प्रीतिरभिवर्धते ।

इतोऽधिक वैभवानि धोतुं लोकस्य शान्तये ॥२॥

तस्माद्वद् स्वयं देव अशेषं मन्त्रवैभवम् ।

मधि वात्सल्यसद्भावात् लोकक्षेमार्थमेव च ॥३॥

श्रीभगवानुवाच—

## [ भगवत्प्रतिवचनम् ]

अस्य मन्त्रस्य महिमविस्तारस्त्वसमोऽबजज ।

तस्मात् साधनकल्पेषु शृणु मुख्यानि कानिचित्॥४॥

**किमत्र बहुनोक्तेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।**

कल्पोक्त्तसर्वमन्त्राणां फलान्याम्बोति निश्चयम् ॥५॥

एतन्मन्त्रसुसाध्यानां लोककल्याणहेतवे ।

उत्तमं पौष्टिकं विद्धि एतल्लोके शुभप्रदम् ॥६॥

[ पुष्टिकामकल्पः ]

**तदर्थं मण्डपं कुर्दति सर्वलक्षणसंयुतम् ।**

तोरणष्टवज्कुम्भाद्यैरलड्कृत्य च तत्पुरा ॥७॥

भूर्जपत्रे लिखेद्यन्तं प्राग्वत् प्रद्यादिभिर्युतम् ।

श्रीभूमिमन्त्रं च लिखेत् केसरेषु दलेष्वपि ॥८॥

गुलिकां रक्तसूत्रैरावृतां मधुघटे न्यसेत् ।  
 अन्त्रेश्वरं विद्रुमाभं समावाह्य च सर्वतः ॥८॥  
 उत्तरे पद्मकुण्डं च प्रकल्प्य जुहुयाद्वचिः ।  
 अष्टाक्षरेण विधिना पौरुषं सूक्तमुच्चरत् ॥९०॥  
 बलिकर्म प्रवक्तव्यं कर्मन्ते पञ्चमेऽहनि ।  
 सहतो पुष्टिरेवं स्थात् कृते कर्मणि पौष्टिके ॥९१॥

[ आयुष्कामकल्पः ]

आयुष्कामस्तु दूर्बाभिर्वृताक्ताभिर्यथोच्चितम् ।  
 जुहुयात्मण्टपादीनि कृत्वा पूर्वोक्तवत्तर्मना ॥९२॥  
 नीलंस्तु कलशैः स्नानं कर्मन्ते साधकश्चरेत् ।  
 यथाविधि कृते त्वेवं आयुर्विन्दति पुष्कलम् ॥९३॥

[ आरोग्यकामकल्पः ]

आरोग्यकामः सावित्रे मण्डले मां समर्चयेत् ।  
 रक्तमाभं रक्तमकेशं च रक्तमनेत्रं चतुर्भुजम् ॥९४॥  
 अर्ध्यादिसाधनैः पूर्वमुक्तेनेव तु वत्तर्मना ।  
 पूर्ववज्जपहोमादि सर्वं कुर्याद्यथाविधि ॥९५॥  
 अष्टाक्षरविधानेन गुगुल्वाद्यैर्यजेत च ।  
 जपान्ते सूर्यपुरतः प्रातरेव द्विजाग्रणीः ॥९६॥  
 साष्टाङ्गं प्रणमेदभूमौ अष्टवार चतुर्मुख ।  
 उत्थाप च पुनर्धयेत्सूर्यनारायणं हृदि ॥९७॥  
 प्रतिवत्सरमेकं तु पञ्चाह कर्म कारयेत् ।  
 यावदायुषमारोग्यं लभते मन्त्रवित्तमः ॥९८॥  
 ज्वरितस्य भवेचछान्तिः चूतपल्लवपुञ्जकैः ।  
 सम्प्रोक्षणान्मन्त्रपूतजलैः पूर्वोक्तमार्गतः ॥९९॥  
 चन्दनादिद्रुमैर्लोहैर्यद्वा प्रतिकृतिः कृता ।  
 पूजिता पूर्ववत् सर्वाति कामाशु प्रयच्छति ॥२०॥

कर्मणोऽनुगुणं द्रव्यैः होमः स्यात् कमलोऽद्भुव ।

[ अपमृत्युनिवारणकल्पः ]

मन्दवारेषु चाश्वत्थं स्पृष्टा दक्षिणपाणिना ॥२१॥

जपतो नापमृत्युः स्यात् पूर्वमीरितसंख्यया ।

घृतमिश्रं वचाचूर्णं यद्वा ब्राह्मीं घृताप्तुताम् ॥२२॥

[ वाक्सिद्धिकल्पः ]

ज्योतिष्मतीरसं वापि स्पृष्टा लक्षं जपन् पिबेत् ।

मुहूर्ते शोभने प्राप्ते वाक्सिद्धिस्तस्य निश्चिता ॥२३॥

औदुम्बरेऽथवा पात्रे कपिलाज्यं चतुष्फलम् ।

मिश्रं श्वेतवचाचूर्णं यद्वा चन्द्रे मधायुते ॥२४॥

पुण्ये सारस्वते योगे श्वेतवर्णं चतुर्भुजम् ।

चन्द्रमण्डलमध्ये तु श्वेतपद्मे सुसंस्थितम् ॥२५॥

देवमिष्टा गोघृतेन जुहुयाच्छतमब्जज ।

अष्टाक्षरमनोर्मूर्ति ध्यात्वा स्वहृदयाम्बुजे ॥२६॥

पिबन् स संश्रवं पश्चाल्लभते वाचमुत्तमाम् ।

निग्रहानुग्रहवचः फलत्यस्य तु तत्क्षणम् ॥२७॥

[ प्रतिवादिवार्गवन्धनकल्पः ]

अष्टबाहुं चन्द्रनिभमात्मानं शेषविष्टुरे ।

ध्यात्वा मन्त्री सुखासीनं ततस्तु प्रतिवादिनम् ॥२८॥

पिधाय जिह्वां हृदयं मुसलेनापि चाङ्गकुशैः ।

ताङ्गेत गदया पृष्ठं पाशवैर्बद्धवा कलेवरम् ॥२९॥

तस्यैव जिह्वामध्ये तु माहेन्द्रं दण्डशेखरम् ।

विन्यस्य स्तम्भयेद्वाचमेवं ध्यायन् विचक्षणः ॥३०॥

आत्मनो वादिनश्चैव मध्ये यवनिका भवेत् ।

मन्त्रं शतगुणं जपत्वा वादी वाचं समुत्सृजेत् ॥३१॥

सद्यः परस्यापजयो विजयश्चात्मनो भवेत् ।

## [ गोभूराष्ट्रादिकामकल्पः ]

गोकामो गोमयैः क्षीरस्तदीयैर्होममाचरेत् ॥३२॥  
 लभते धेनुकां सद्यो मन्त्रविन्मन्त्रवैभवात् ।  
 भूमिकामो मृदा होमाद्वुर्लभां लभते धराम् ॥३३॥  
 फलैर्बिल्वसमुद्भूतैर्होमाद्राष्ट्रसमुद्भवेः ।  
 वस्त्रकामस्सुमनसां कालजानां चतुर्मुख ॥३४॥  
 सितासितादिवर्णनां होमान्नियुतसंख्यया ।  
 नानाविधानि वस्त्राणि लभते नात्र संशयः ॥३५॥  
 यद्यत् कामयते मन्त्री धान्यजातमनेकधा ।  
 तत्तद्वोमेन तत्सर्वं लभते मन्त्रवैभवात् ॥३६॥  
 मन्त्रादिमन्त्रितं बीजयुक्तं बहुफलप्रदम् ।  
 पुत्रकामो हविर्भुक्तवा समाराध्य जगद्गुरुम् ॥३७॥  
 चक्राब्जमण्डले कुम्भस्थापनादीन् विधाय च ।  
 यथापूर्वं पायसान्नं होमान्ते स्थापितर्घटैः ॥३८॥  
 अभिषिद्य तदम्भस्तु पाययेत् स्त्रियमागताम् ।  
 सा पुत्रान् लभते त्विष्टान् बहून् विद्याविचक्षणात् ॥३९॥  
 इष्टा देवं जगन्नाथं चक्राब्जे प्रोक्तवर्तमना ।  
 अनुग्रहे निग्रहे च सर्वेषां शक्तिमान् भवेत् ॥४०॥  
 कम्पने वसुधादीनां पर्वतानां च भेदने ।  
 शोषणे च समुद्राणां सर्वेषां स्तम्भनेऽपि च ॥४१॥

## [ शापानुग्रहकामकल्पः ]

सर्ग स्थिति विनाशानामपि कर्ता यथा हरिः ।  
 धान्याद्यैः देवदेवस्य जपान्मन्त्रस्य वै क्षणात् ॥४२॥  
 निग्रहेऽनुग्रहे चैव शक्तिमान् सर्वदा भवेत् ।  
 भूतवेतालपैशाचभूतजालं विनश्यति ॥४३॥  
 दुष्टसत्त्वानि चान्यानि मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ।

## [ विषापहरणकल्पः ]

विषदष्टमवस्थाप्य चक्राब्जे गरुडद्वजम् ॥४४॥  
 ध्यात्वा मन्त्रं समुच्चार्य तीक्ष्णतुण्डेन ताडयेत् ।  
 गरुडस्य तु पक्षाभ्यां विषदष्टस्य मूर्धनि ॥४५॥  
 एवं ध्यात्वा विषं सर्वं व्यपोह्योत्थापयेत्तु तम् ।  
 भुक्तं विषेण सस्पृष्टमन्नं बीजं फलादिकम् ॥४६॥  
 जरयेद्विद्ययानेन सर्वो दोषोऽपि नश्यति ।  
 अक्षयश्चाभिवृद्धिश्च धनस्य यदि कांक्ष्यते ॥४७॥  
 संस्पृश्य मनुना सर्वं निक्षिपेत् बहुगोपितम् ।  
 बन्धूककुसुमप्रख्यमात्मानं भगवन्मयम् ॥४८॥  
 ध्यायन् यायात् सभां तत्र भूपःक्रुद्धोऽपि शाम्यति ।  
 अनुक्ताःसिद्धयःसर्वाःसिद्धचन्त्यस्य विनिश्चयः ॥४९॥  
 मन्त्री मन्त्रप्रभावेण देवभूयं प्रपद्यते ।  
 वृष्टिकामो बहिशशालां पूर्वोक्तविधिना कृताम् ॥५०॥

## [ सुवृष्टिकामकल्पः ]

चक्राब्जमण्डलादीनि सर्वाण्यासाद्य पूर्ववत् ।  
 सप्ताहमाज्यसित्काभिः समिद्धिर्जुहुयात् सुधीः ॥५१॥  
 वैतसीभिः प्रतिदिनं नियुतायुतसंख्यया ।  
 वृष्टिर्भवति तद्राष्ट्रे तदग्रामे वा दिनत्रये ॥५२॥

## [ अतिवृष्टिप्रशमनकल्पः ]

मरीचिक्षुण्णसम्मश्रसर्षपै राजसर्षपैः ।  
 पूर्वोक्तसंख्यया होमादतिवृष्टिः प्रशाम्यति ॥५३॥  
 देवतादिपदं प्रेष्टुः विद्यया लोकमीप्सितम् ।

## [ सुदर्शनकल्पः ]

स्वर्गद्विभीष्टलोकस्य महिमानुगुणंजपैः । ५४॥  
 लभते तत्तदाश्र्वर्यफलं नैवात्र संशयः ।

चिन्तारत्नं तथैवान्यमणिमादिगुणं परम् ॥५५॥  
लिप्सुर्मन्त्रजपेःकोटिसंख्यैः प्राप्नोति मन्त्रवित् ।

[ पुररक्षाकल्पः ]

पुररक्षाविधिं ब्रह्मन् अद्य वक्ष्यामि सादरम् ॥५६॥  
स्तम्भैः घोडशभिर्युक्तं कारयेन्मण्डपं तदा ।  
द्वारतोरणकुम्भाद्यैरलङ्घकृत्य च मण्टपम् ॥५७॥  
पुरमध्ये प्रकल्प्यैवं कुण्डं कृत्वा यजेत च ।  
पालाशसमिधा चाज्यैदिनान्येकोनविंशतिम् ॥५८॥  
दिक्षवष्टासु तथामध्ये पुरस्य कमलासन ।  
खन्यात् सौदर्शनं यन्त्रं यद्वा वै चक्रपञ्चजम् ॥५९॥  
कुम्भमेकं तु संस्थाप्य तस्मन्नावाह्य चाच्युतम् ।  
अष्टाक्षरविधानेन अभिमन्त्रणमाचरेत् ॥६०॥  
कुम्भोदकैः पुरं सर्वं प्रोक्षयेन्मन्त्रमुच्चरन् ।  
शङ्खतूर्यादिवाद्यानि घोषयेयुश्च सर्वतः ॥६१॥  
ऋग्भिश्च पावमानीभिः प्रोक्षयेद्देशिकोत्तमः ।  
पुरद्वारेषु सौधेषु मण्डपेषु महीभृताम् ॥६२॥  
सर्वतः निखनेच्चक्रं जुहुयात् समिदादिभिः ।  
मरणव्याधिदुभिक्षज्वरादिव्याधयः पुनः ॥६३॥  
नश्यन्ति बलवन्तश्च भवन्ति पुरवासिनः ।  
ग्राममध्ये तथा दिक्षु विदिक्षु चतुरानन् ॥६४॥  
शृङ्गाटकेषु सर्वेषु निखनेदायुधाधिपम् ।  
ग्रहवेतालरक्षांसि ज्वराद्या व्याधयस्ततः ॥६५॥  
न बाधन्ते पुरं ग्राममपस्मारादयस्तथा ।  
न तस्करभयं भूयादकालमरणं तथा ॥६६॥  
पुरुषायुषवन्तः स्युः सदा धान्यसमन्विताः ।  
सौभाग्यं शान्तिरारोग्यं तथा वंशाभिवृद्धयः ॥६७॥

विप्राणां ब्रह्मतेजश्च भवन्त्यत्र न संशयः ।  
पयस्विन्यो भविष्यन्ति गावः पीनप्रयोधराः ॥६८॥  
तस्मिन् राष्ट्रे जनानां तु भद्रमेव सदा भवेत् ।

[ पञ्चगनिवारण कल्पः ]

अथ वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् पञ्चगादिनिवारणम् ॥६९॥  
देवालये नदीतोरे उद्याने पर्वतेऽपि च ।  
चतुस्तंभसमायुक्ताँ चतुस्तोरणभूषिताम् ॥७०॥  
सर्वतो दर्भमालाभिर्युतां कुर्यात् प्रपां ब्रुधः ।  
तस्यां संस्थाप्य नवकं कलशानां चतुर्मुख ॥७१॥  
कुण्डं प्रकल्पयेत् पूर्वे वेदिकायां यथाविधि ।  
कलशेषु नवा मूर्तीः यजेताधर्यादिसाधनैः ॥७२॥  
निवेद्य पायसं ताभ्यः वर्तयित्वा च मण्डलम् ।  
तदाराध्य यथापूर्वं पश्चात् कुण्डे यजेत च ॥७३॥  
आददीताथ ताञ्छेण तालमात्रं भुजङ्गमम् ।  
प्रकल्प्य शेषमन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य पितामह ॥७४॥  
तस्मिन् चक्रं लिखेत्तस्य मध्ये मत्स्याकृतिं पुनः ।  
गरुणं शस्त्रपालं च कृष्णमन्त्रं च वेष्टनम् ॥७५॥  
तन्नागमन्त्वमाज्येन मधुना पयसा ततः ।  
दध्ना शकृदसेनापि स्नापयेन्मन्त्वविद्यया ॥७६॥  
गन्धपुष्पप्रदीपैश्च धूपाद्यैर्नार्गमर्चयेत् ।  
पायसं च गवां क्षीरं विनिवेद्य स्वमन्त्रतः ॥७७॥  
कुण्डमध्ये ततो नागयन्त्रं खन्याद्वा मन्त्रवित् ।  
तस्य चोत्तानरूपस्य हुताशमुपरि न्यसेत् ॥७८॥  
ततस्तु पयसा दध्ना घृतेन मधुनाऽपि च ।  
ब्रह्मवृक्षसमिद्धश्च जुहुयात् साधकः स्वयम् ॥७९॥  
सहस्रकृत्वः प्रत्येकं ततो गोपयसोक्षितैः ।

नीवारभागेस्सपाहं जुहुयादयुतैरपि ॥८०॥  
 आपोनस्त्वति मन्त्रेण जुहुयात् साधकोत्तमः ।  
 तिष्वहस्सु व्यतीतेषु पर्जन्यो मेघवाहनः ॥८१॥  
 द्रावयेदवनीं कृत्स्नां तोयैनिपतितैर्भृशस् ।

[ राष्ट्रक्षोभशान्तिकल्पः ]

अथ राष्ट्रपुरादीनां शृणु शान्तिं चतुर्मुखं ॥८२॥  
 अष्टकाष्ठकृतं चक्रं प्रतिष्ठाप्य यथाविधि ।  
 पुरे राष्ट्रे तथा खन्यात्तकाष्ठैर्जुहुयात्ततः ॥८३॥  
 सहसा क्षोभमायाति वाजिवारणसङ्कुलम् ।  
 राष्ट्रं च क्षुभितं ब्रह्मन् अनवस्थं भविष्यति ॥८४॥  
 यदि शान्तौ मर्ति कुर्यात्त्विकमुद्वास्य साधकः ।  
 स्नापयेदेशिको देवं सहस्रकलशाम्बुधिः ॥८५॥  
 झडित्येव प्रशान्तं स्याददुरितं पुरराष्ट्रयोः ।

[ प्रभ्रष्टराज्यप्राप्तिकल्पः ]

अथ प्रभ्रष्टराज्यानां नृपाणां तु यथा क्षियः ॥८६॥  
 सम्प्राप्यन्ते तद्विधानं शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।  
 मण्डपे निर्मिते पूर्वं विधिना शास्त्रवर्त्मना ॥८७॥  
 तन्मध्ये वेदिकां कृत्वा लेखयेत् चक्रमण्डलम् ।  
 अन्तःस्थितस्य चक्रस्य स्यात् पञ्चाशत्तुष्टयम् ॥८८॥  
 तथाष्टौ द्वादश ब्रह्मन् षोडशाऽथ चतुर्ष्टयम् ।  
 विशतिश्र तथा त्रिशद्दद्यौक्रमेण बहिच्छदाः ॥८९॥  
 इति षड्विधपत्रस्य कर्णिकायां सुदर्शनम् ।  
 येष्वधो षट्प्रकारेषु पलाशेषु यथातथम् ॥९०॥  
 मूर्तीश्रतस्तःः प्रथमं तथाष्टौ द्वच्यधिका दश ।  
 षोडशाऽथ सहस्रं च विशतिश्र चतुर्मुखं ॥९१॥  
 अथ द्वात्रिशतं पञ्चादन्तरालेषु षड्विधाः ।

यथाक्रमं भूषणानि श्रीवत्सप्रभृतीन्यपि ॥६२॥  
 अष्टौ शक्तीः श्रिया सार्धं चक्रादिं हेममण्डपम् ।  
 रवोन् सप्ताधिकान् पञ्चं कुमुदादीननन्तरम् ॥६३॥  
 इन्द्रादीनथं दिवपालान् तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत् ।  
 समिद्धिविल्वरूपाभिस्तिलैः पञ्चेर्षतादिभिः ॥६४॥  
 सहस्रकृत्वः प्रत्येकं अष्टार्णेन जुहोति च ।  
 अनेन सम्पुटीकृत्य चक्रमन्त्रमनन्तरम् ॥६५॥  
 जुहयादर्थसंख्याकं द्यायन् दिष्णुमनामयम् ।  
 एवं कृत्वा सप्तरात्रं प्रातरुत्थाय मन्त्रवित् ॥६६॥  
 स्थापितैः पञ्चविशत्या कुम्भैः शालिकृतासनैः ।  
 वृतादिपूरितैः पूर्वमष्टार्णेनाभिमन्त्रितैः ॥६७॥  
 राज्यभ्रष्टं मन्त्रहीनं दस्युभिः परिपोडितम् ।  
 स्नापयेच्चक्रमन्त्रेण तथैवाष्टाक्षरेण च ॥६८॥  
 शान्तिसूक्तेश्च ऋगिभश्च मन्त्रो तस्य खुजे ततः ।  
 बद्धवा यन्त्रं ततस्तस्मै दद्याच्छेषहविर्बुधः ॥६९॥  
 तद्गुक्त्वा गुरवे दद्यात्सोऽपि गो भूहिरण्यकम् ।  
 कर्मान्ते भोजयेद्विप्रान् तन्मयान् भगवत्प्रियान् ॥१००॥  
 इत्थं कृते चतुर्वक्त्रं सौभाग्यं राज्यलभ्ननम् ।  
 दस्युनाशो भवेदिष्टं मन्त्रस्यैवं प्रभावतः ॥१०१॥  
 अथवा ते पलायन्ते भयार्ताश्रातिविह्वलाः ।  
 प्रजानोकं पुनः पूर्वराजानं प्राप्य मोदते ॥१०२॥  
 मन्त्रस्नातस्तु द्विगुणं लब्धवा तेजो बलं यशः ।  
 पालयेद्राष्ट्रमखिलं यावज्जीवं निरामयः ॥१०३॥

[ संग्रामविजयसाधनकल्पः ]

अथ युद्धे जयप्राप्ति वक्ष्यामि शृणु पञ्चज ।  
 कृपाणे तोमरे शक्तौ शरेषु वलयेषु च ॥१०४॥

आयुधेषु तथान्येषु चक्रहस्तं हरिं यजेत् ।  
 तथा रथाग्रभागेषु ललाटे वाजिहस्तिनाम् ॥१०५॥  
 तथा द्वजपटाग्रेषु लिखित्वा चक्रमण्डलम् ।  
 यद्वा चक्राब्जमेतेषु लेखयेन्मन्त्रवित्तमः ॥१०६॥  
 ततस्तु चक्रमन्त्रेण अष्टाक्षरयुतेन च ।  
 पञ्चाहं वापि सप्ताहं त्र्यहं वा सद्य एव वा ॥१०७॥  
 कुण्डागनौ स्थण्डिले वापि जुहुयादयुतं द्विजः ।  
 सम्पाताज्यं गृहोत्वा तु सिञ्चयेदायुधादिकम् ॥१०८॥  
 कुम्भे देवं समावाह्य सम्पूज्यार्घ्यादिसाधनैः ।  
 अभिमन्त्र्य ततः कुम्भं प्रोक्षयेत्तज्जलेन च ॥१०९॥  
 चतुरङ्गबलं सर्वाण्यायुधानि च पद्मज ।  
 प्रविशेत् समरं भीमं रिपूणां रोमहर्षणम् ॥११०॥  
 हेषितेन तुरङ्गाणां वृंहितेन विषाणिनाम् ।  
 हर्षनादेन योधानां रथनेमिस्वनैस्तथा ॥१११॥  
 तुरङ्गमखुरक्षुणैः पार्थिवैः पाण्डुमण्डलैः ।  
 तिरोहितनभस्सूर्यं कृतान्तसदनोपमम् ॥११२॥  
 रुधिरात्रावसम्भ्रान्तं वेतालमिथुनोद्यतम् ।  
 मांससंग्रहणासीनसहस्रश्येनसङ्कुलम् ॥११३॥  
 ज्वालामालामयं चक्रं ध्यायन् जित्वा रिपून् स्वयम् ।  
 अक्षनागप्रहरणैः निष्क्रमेत् पृतनामुखात् ॥११४॥  
 अथवा राज्यसीमामुशङ्कून् खदिरसम्भवात् ।  
 स्थापयेद्वचक्रमन्त्रेण हुतशिष्ठघृतोक्षितान् ॥११५॥  
 अग्निप्राकार रूपास्ते न शक्याः प्रेक्षितुं परे ।  
 प्रवेशे किं पुनर्ब्रह्मन् मन्त्रविद्याप्रभावतः ॥११६॥  
 यत्र यत्र भयं पुंसां तत्र तत्राभयं भवेत् ।  
 चक्रमध्यस्थमात्मानं ध्यायन्तं कुपितात्मकम् ॥११७॥

पर्वतारोहणेऽरण्ये                    सागरप्लवनादिषु ।  
 व्याघ्रसिंहवराहादिसन्निपातैः खिले पथि ॥११६॥  
 गच्छन्न भयमाप्नोति मन्त्रस्थास्य प्रभावतः ।  
 तं न चिछन्दन्ति शस्त्राणि न तं दहति पावकः ॥११७॥  
 न चैतं क्लेशयन्त्यापो यस्यैष हृदये मनुः ।  
 ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां शूद्राणां च चतुर्मुख ॥१२०॥  
 प्रतिलोमानुलोमानां कुर्याति संवसनं पुनः ।  
 समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षाणां अश्वत्थवटवृक्षयोः ॥१२१॥  
 प्लक्षोद्गुम्बरजातीनामपर्वगस्य पावके ।  
 होमं कुर्याद्यथासंख्यं तथा तज्जातियोषिणाम्(?) ॥१२२॥  
 ब्राह्मणः श्रियमाप्नोति होमेन श्वेतपञ्चजैः ।  
 रक्तपद्मैर्नरेन्द्रस्य वैश्यस्य श्वेतपाटलैः ॥१२३॥  
 श्रीफलैराहुतिं कुर्वन् राष्ट्रस्थाधिपतिर्भवेत् ।  
 अङ्गेन न्यस्तमन्त्रेण यां स्पृशेदङ्गनां नरः ॥१२४॥  
 तस्य सा वशमायाति सृगं चाप्यनुगच्छति ।  
 बहुता किमिह ब्रह्मन् यं यं कामयते द्विजः ॥१२५॥  
 तत्तत्सर्वं लभेतासौ मन्त्रस्थास्य प्रभावतः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे संकलकाम्यफलसाधनकल्प-  
 निर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥



## ॥ एकादशोऽध्यायः ॥

[ ब्रह्महत्यादिसकलपातकोपशमनप्रायश्चित्तविधिः ]

—३५—

श्रीभगवानुवाच—

[ भगवद्वाक्यम् ]

[ सकलपापप्रशमनविधिः ]

शुणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्येऽच्च पापप्रशमनं विधिम् ।

महापातकसङ्खाश्र उपपातकसञ्चयाः ॥१॥

सर्वे शास्यन्ति मन्त्रेण नास्ना त्वष्टाक्षरेण हि ।

[ ब्रह्महत्यापातकशमनम् ]

ब्रह्महत्यामहापहेतुना बाधितं नरम् ॥२॥

समाहूय जपेन्मन्त्रं समीपे तस्य साधकः ।

अयुतं नियुतं वापि सहस्रं वापि चाबजजः ॥३॥

कर्मणोऽनुगुणं मन्त्री यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि च ।

मण्डलं वर्तयित्वा संस्थाप्य कुम्भाँश्च षोडश ॥४॥

पञ्चविंशति वा यद्वा द्वादशं कर्म भेदतः ।

तेषु चावाह्य देवेशं अष्टाक्षरविधानतः ॥५॥

अर्धादिभिः समध्यचर्य यथा विभवविस्तरम् ।

कुण्डे तु स्थण्डले वापि अग्निमासाद्य मन्त्रवित् ॥६॥

पालाशसमिधैलजैः तिलैश्च चरुणा मनुम् ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु सहस्रं त्र्यहमेव वा ॥७॥

पञ्चाहं वापि जुहुयात् मन्त्रेणानेन देशिकः ।

ततस्तु स्नापयेत् पापबाधितं कलशाम्भसा ॥८॥

ततश्च वैष्णवान् भक्तचा भोजयित्वा यथावसु ।

गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैस्तर्पयेत्तात् यथा प्रियम् ॥६॥  
ततस्तैर्वचियित्वा तु पापप्रशमनं द्विजः ।  
पापिनं तत्पातकेन मोचयिष्यति भूतले ॥१०॥

[ पितृमातृमात्रादिहननपातकप्रशमनम् ]

भ्रातरं चंवमेवाथ पितरं मातरं तथा ।  
इवशुरं च तथाप्यन्यात् बान्धवात् मित्रमेव वा ॥११॥  
स्वगुरुं वा प्रमादेन यो हन्यात्तं च पापिनम् ।  
मोचयेत्तत्पातकेन अष्टाक्षरविधानतः ॥१२॥  
पूर्वबन्मण्डयं कुम्भं कुण्डादीन् परिकल्प्य च ।  
दिने दिने सहस्रं तु जुहुयान्मनुना गुरुः ॥१३॥  
जपं च द्विगुणं कार्यं पापिनश्चान्तिके भुवि ।  
कर्मान्ते स्नपयित्वा तु दीक्षितं नवभिर्धटेः ॥१४॥  
पूर्वबद्धोजयेद्विप्रात् यथाशक्ति हरेः प्रियम् ।  
दक्षिणाद्यैस्तोषयित्वा वाचयेत् पूर्ववर्त्मना ॥१५॥  
तत्पातकप्रशमनं तैस्तदा मुच्यते नरः ।  
पातकेन स्वकीयेन कर्महिः स्यादनन्तरम् ॥१६॥

[ स्त्रीहत्यादिपातकनिवृत्तिः ]

स्त्रीहत्यां शिशुहत्यां वा भ्रूणहत्यां च गोवधम् ।  
प्रमादात् कुरुते यस्तु तमाहृय च मन्त्रवित् ॥१७॥  
पूर्वोक्तविधिना मन्त्रजपेनायुतसंख्या ।  
होमेत च तिलेराज्यैः समिद्धिः चरुणाद्वजज ॥१८॥  
अष्टोत्तरसहस्रेण नवकुम्भाभिषेचनैः ।  
मोचयिष्यति पापेन पापिनं कृपया गुरुः ॥१९॥

[ नरहत्याजन्तुहत्यादिपातकप्रशमनम् ]

ज्ञानतोऽज्ञानतो ब्रह्मव् नर वा जन्तुसन्ततिः ।  
यो हन्यान्निष्कृतिं तस्य सावधानमनाः शृणु ॥२०॥

पूर्ववन्निर्मिते कुण्डे मण्डले मण्डपादिके ।  
 पापिनं तं समाहृय उपवेश्य तथान्तिके ॥२१॥  
 सुस्थाप्य कुम्भमेकं तु मन्त्रेणाष्टाक्षरात्मना ।  
 देवदेवं जगन्नाथं यजित्वा सर्वसाधनैः ॥२२॥  
 जपेन्मन्त्रं सहस्रं तु हृत्वा चाग्नौ तदर्थकम् ।  
 विप्राणां भोजनादीनि समाप्य सकलं गुरुः ॥२३॥  
 कुम्भोदकेन संस्थाप्य वाचयेद्वैष्णवोत्तमैः ।  
 तस्य पापप्रशमनं मुच्यते पातकात्तु सः ॥२४॥

[ गुरुभार्यागमनादिपापप्रशमनविधिः ]

गमयेद् गुरुभार्या यः अज्ञानात् कामतोऽपि च ।  
 मातरं वा स्वपुलीं वा मित्रभार्यमिथापि वा ॥२५॥  
 आतृजायादिकां वापि परभार्यमिथापि वा ।  
 निष्कृतिं तस्य पापस्य शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥२६॥  
 पूर्ववन्मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये कुण्डमण्डलौ ।  
 कल्पयित्वा तु तत्पश्चात् कुम्भमासाद्य देशिकः ॥२७॥  
 यजित्वा तेषु देवेशं जपहोमादिसाधनैः ।  
 जपं दशशतं कुर्यादष्टोत्तरशतं हुतम् ॥२८॥  
 अनन्तरं भोजनं च द्विजानां कर्तृशक्तिः ।  
 कुम्भोदकेन स्नपनं कार्मान्ते मन्त्रविद्यया ॥२९॥  
 ततस्तु वाचनं विप्रैः पापप्रशमनक्षमैः ।  
 तत्पातकस्य प्रशमं संतुष्टैर्दक्षिणादिभिः ॥३०॥  
 अनेनैव विधानेन नरो मुच्येत पातकात् ।  
 अष्टाक्षरविधानेन नात्र कार्यं विचारणा ॥३१॥

[ स्वर्णस्तेयादिपातकप्रशमनम् ]

गोभूहिरण्यधान्यादीन् गृहोपकरणादिकम् ।  
 धनं च बहुलं क्षिति प्रसादात् ज्ञानतोऽपि च ॥३२॥

यस्य कस्यापि हरते यस्तु लोभयुतो नरः ।  
दैवं ब्राह्मं धनं चैव राजद्रव्यं गुरोर्धनम् ॥३३॥  
सर्वस्य पातकं जानत् गुरुं गत्वा समाश्रयेत् ।  
तत्याप्रशमनार्थं आचार्योऽपि दयामयः ॥३४॥  
तं पश्चात्तापमयुक्तमाहूय कृपया द्रुतम् ।  
कारयेन्मण्डपादीनि कुम्भं कुण्डं च मण्डलम् ॥३५॥  
तेषु चावाह्या देवेशं जगन्नाथं समर्चयेत् ।  
नानाविधिपहारैश्च पायसाद्यैर्यथापुरम् ॥३६॥  
सहस्रसंखया विद्वान् जप्त्वा मन्त्रं दिनत्रये ।  
होममष्टोत्तरशतं विद्यान्नित्यमेव च ॥३७॥  
तदन्ते द्वादशान् विप्रान् भोजयित्वा धनादिकैः ।  
सन्तप्यपहृतं सर्वं पुनर्द्वात्तु शीघ्रतः ॥३८॥  
तद्वद्रव्यस्याधिपान् ज्ञात्वा क्षमाप्रार्थनपूर्वकम् ।  
अविज्ञातं यदि भवेत् तदा कस्येति तद्बनम् ॥३९॥  
दरिद्रेभ्यश्च वप्रेभ्यः दद्यात्तु द्विगुणं तु वा ।  
ततो वाच्येत् विप्रैश्च पापनिष्ठुति भाषणम् ॥४०॥  
तदा गुरुं च सम्पूज्य यथा विभवदिस्तरम् ।  
पातकेन प्रसुच्येत् पापो मन्त्रस्य वीभवात् ॥४१॥

[ सुरापानादिपातकविमोचनविधिः ]

सुरापायी यदा विप्रः दुस्साङ्गत्यादिहेतुभिः ।  
तमाहूय गुरुः शीघ्रं मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ॥४२॥  
विमोचयेत् पातकेन पश्चात्तसो भवेद्यदि ।  
पूर्वोक्तेनैव विधिना प्रकल्पयेकं तु मण्डपम् ॥४३॥  
तन्मध्ये चक्रपद्माख्यं मण्डलं वर्तयेदगुरुः ।  
तत्समोपे चोपवेश्य पापिनं मन्त्रवर्त्मना ॥४४॥  
आचरेज्जपमाचार्यः सहस्रं त्रिदिनं तु वा ।

दिनभेकं तु वा ब्रह्मन् तथैव जुहुयाच्च सः ॥४५॥  
 अष्टोत्तरशतं नित्यं दधिक्षीरादिमिथितैः ।  
 दूर्वाङ्गकुरैः घृताद्यंश्च ध्यायत् नारायणं हृदि ॥४६॥  
 मण्डले पूजयित्वा तु अर्घ्याद्येस्तु दिने दिने ।  
 कर्मदौ स्थापितं कुम्भमुद्धृत्यान्ते च तैर्जलैः ॥४७॥  
 पौरुषं सूक्तमुच्चार्यं शान्तिमन्त्रान् समुच्चरत् ।  
 स्नापयेत् पापिनं यद्वा प्रोक्षयेत् तदम्भसा ॥४८॥  
 भोजयित्वा सतो विप्रान् यथोक्तान् द्वादशावरान् ।  
 सन्तर्प्य दक्षिणाद्यस्तान् वाचयेत् पापमोचनम् ॥४९॥  
 तेषां वाक्यबलेनैव तत्पापं शाम्यति द्रुतम् ।  
 पुनश्च मद्यपानादीन वर्जयेत् स नरो भुवि ॥५०॥  
 अन्यथा द्विगुणं पापमाद्युयात्तस्य निष्कृतिः ।  
 न भवेच्च श्रुतं घोरनरकं विन्दते च सः ॥५१॥

[ अभक्ष्यभक्षण—देवब्राह्मणनिन्दनाद्युपपातकनिष्कृतिः ]

अभक्ष्यभक्षणे चंव शूद्रान्नाद्यदनेऽब्जज ।  
 आचार्यपितृमात्रादिगुरुणां निन्दने तथा ॥५२॥  
 निन्दने वैष्णवादीनां विप्राणां विदुषामपि ।  
 देवतानां तथैवान्यस्त्रीणां च कमलासन ॥५३॥  
 वृषावादे परस्त्रीषु कामेच्छाकरणे तथा ।  
 वृथा जन्तुप्रहारे च तथैव परवेदने ॥५४॥  
 अकृत्यकरणे ब्रह्मन् वृत्यन्तरपरिग्रहे ।  
 एवमादिषु पापेषु सम्भूतेषु बुधाग्रणीः ॥५५॥  
 पश्चात्तापयुतं दृष्ट्वा पापिनं कृपया द्रुतम् ।  
 स्वस्यान्तिके समाहृय तन्त्रमष्टाक्षरं परम् ॥५६॥  
 यथाशक्ति जपं कुर्यात् तन्मन्त्रेणाभिमन्त्रितैः ।  
 जलैः सम्प्रोक्ष्य तत्कञ्चित् पापयित्वा यथाविधि ॥५७॥

मोचयेत् पातकैसद्वः पूर्वोक्तविधिनाऽब्ज ।  
 एवं मन्त्रबलेनैव पातकं चोपपातकम् ॥५८॥  
 निवतंते धरण्यां वै न पुनर्निरयो + वेत ।  
 सर्वमेतद्गोपनीयं न च वाच्यमुद्दीरितम् ॥५९॥  
 न भक्ताय न शिष्याय कदापि च चतुर्मुख ।  
 अस्पर्शस्पर्शने चैव पाषण्डपतितादिः ॥६०॥  
 साङ्गत्ये त्वन्त्यदेवानां प्रसादादिकभक्षणे ।  
 एतद्गूपाल्पयापेषु सम्भूतेषु यथाबज्ज । ६१।  
 अष्टाक्षरमहामन्त्रजापिनं वैष्णवाग्रगम् ।  
 हृष्टा च भक्तिभावेन नमस्कृत्य च तं भुवि ॥६२॥  
 तत्क्षणं मुच्यते तत्पापेष्यस्तु नरोऽब्ज ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नाराणसंहितान्तर्गत— अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे ब्रह्महत्यादिसकलपातकोपपातक-  
 प्रशमनविधिर्नामि एकादशोऽध्यायः ॥



## ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

[ अष्टाक्षरमन्त्रजपत्रयुक्तप्रायश्चित्तविधानम् ]

—४३५—

श्रीभगवानुवाच—

[ श्रीभगवद्वाक्यम् ]

[ प्रायश्चित्तनिमित्तनिरूपणम् ]

अथ पद्मज ब्रह्म्यामि अष्टाक्षरमनोर्जपे ।  
 यदा लोपादिकं भूयात्तदा यत्कर्मणा द्विजः ॥१॥  
 सम्पूर्णं फलमाप्नोति तत्प्रायश्चित्तनामकम् ।  
 यस्य श्रवणमात्रेण सिद्धिं विन्दति साधकः ॥२॥  
 जपकाले त्वतीते च जपमध्ये तु भाषणे ।  
 अक्षमालादिपतने कुम्भमण्डललङ्घने ॥३॥  
 अर्ध्यपाद्यादिविधिषु वैपरीत्यादिसम्भवे ।  
 होमाग्न्यादिप्रशमने दीपनाशे तथापि च ॥४॥  
 कुम्भनष्टे चाढ़कुरादिनाशे जलविहीनके ।  
 ध्वजनाशे च कुण्डाग्नौ मृतपाते क्रिमिकीटयोः ॥५॥  
 पतने जलपाते च दूषितान्ननिवेदने ।  
 क्रिमिकीटकमार्जालिमूषिकाद्यस्तु मण्डले ॥६॥  
 कुम्भकुण्डादिके चापि संस्पृष्टे कमलोद्भव ।  
 इवानकुकुटगृह्णाद्याः गार्दभाद्यास्तथैव च ॥७॥  
 चण्डालप्रतिलोमाद्याः प्रविशन्ति च मण्डपे ।  
 प्रमादान्मण्टपादोनां दहने च रजस्वला ॥८॥  
 जाताशौचमृताशौचयुतो वा यदि मण्डपम् ।  
 प्रविशेन्मलमूत्रादिसम्भवे मण्डपे तथा ॥९॥

येन केनापि वा तत्र यदि निष्ठीवने कृते ।  
 हठाज्जन्म मृतिर्वापि सम्भवेद्यादि मण्डपे ॥१०॥  
 ज्वलने स्तुक्स्तुवादीनां कुम्भस्थ पतने तथा ।  
 एवमादिषु चान्येषु निमित्तेषु बुधाग्रणीः ॥११॥

[ प्रायश्चित्तविधिः ]

दूषितं दूरतः सर्वं परिहृत्य च पूर्ववत् ।  
 सर्वं संस्कृत्य च स्नात्वा सचेलं तदनन्तरम् ॥१२॥  
 जपेन्मन्त्रं तु प्रत्येकं अष्टोत्तरशतं पुरा ।  
 ततश्च जुहुयादग्नौ प्रायश्चित्ताहुतीः क्रमात् ॥१३॥  
 पौरुषेणैव सूक्तेन चर्हं श्रीसूक्तवर्त्मना ।  
 आज्यं च विष्णुमन्त्रेण तिलांश्च समिधादिकम् ॥१४॥  
 मूलमन्त्रेण वै ब्रह्मन् पूर्णहृतिमथाचरेत् ।  
 एतत्सर्वं च प्रत्येकं स्थण्डिले कारयेद्विजः ॥१५॥  
 कर्मारम्भे प्रदेशो यो दूषितस्तं च देशिकः ।  
 आलिष्य गोमयेनैव रङ्गवल्लभादि कारयेत् ॥१६॥  
 वाचयेत् स्वस्तिपुण्याहमपि देशिकसत्तमैः ।  
 तदम्बुभिश्च सम्प्रोक्ष्य सर्वतो मण्डपादिकम् ॥१७॥  
 तदनन्तरमेवाग्नौ जुहुयाज्जपपूर्वकम् ।  
 तदनु ब्राह्मणांश्चैव भोजयेद्वोषशान्तये ॥१८॥  
 तेभ्यो दद्यादक्षिणादीन् पुनः कर्म समाचरेत् ।

[ कर्मनुग्रुणप्रायश्चित्तविधिनिरूपणम् ]

कर्मणोऽनुग्रुणं स्नानपूर्वं तद्रहितं तु वा ॥१९॥  
 सिद्धिकामः सर्वमेतत् प्रायश्चित्तं च कारयेत् ।  
 अन्यथा कर्म तत्सर्वं व्यर्थं भवति निश्चितम् ॥२०॥  
 सम्भवे त्वल्पदोषाणां विद्वद्विद्धिः सुविचारयन् ।  
 जपे सम्भाषणादीनां होमकर्म न कारयेत् ॥२१॥

केवलं जपमात्रं हि तत्प्रायश्चित्तमुच्यते ।  
 तथैव श्वानगृध्राद्यैः प्रवेशादिषु मण्टपे ॥२२॥  
 पुण्याहार्यैस्तु संशुद्धिः जपहोमादि वर्जयेत् ।

[ आचार्यादिमरणे कर्तव्यविधिः ]

कर्ममध्ये यदाचार्यः कर्ता वा ऋत्विजोऽपि वा ॥२३॥  
 ऋयन्ते यदि वान्यत्र ज्वरादिव्याधिपीडिताः ।  
 तदापि शान्ति बह्नौ तु हृत्वा दीक्षितसञ्चये ॥२४॥  
 तत्तत्कर्मसु योग्यांश्च अन्यात् विप्रान् विनिर्णयेत् ।  
 एवं कृते चतुर्वक्त्रं कर्मसंसिद्धिमाप्नुयात् ॥२५॥

[ विद्युत्पातमहावातादिषु शान्तिहोमः ]

कर्ममध्ये यदा भूयान्महावातादिसम्भवः ।  
 विद्युत्पातश्च भूकम्पः ग्रहणं चापि पद्मज ॥२६॥  
 तथैवान्ये धूमकेतुदर्शनाद्या महाभयाः ।  
 महामार्यादिरोगाश्च लोकोपद्रवकारकाः ॥२७॥  
 तदापि शान्तिमन्त्रैश्च मन्त्रेणाष्टाक्षरेण च ।  
 समिधाज्यचर्वं सर्वं पूर्ववज्जुहुयादगुरुः ॥२८॥  
 कुम्भे च मण्डले चैव विशेषयजनं चरेत् ।

[ ग्रहणे विशेषः ]

सोमसूर्योपरागेषु यागस्थाने न किञ्चन ॥२९॥  
 त्याज्यं स्यादिति विज्ञेयं स्वयं सर्वं च शुद्ध्यति ।  
 ग्रहणे यदि सम्प्राप्ते सचेलस्नानमाचरेत् ॥३०॥  
 आचार्यो ऋत्विजः सर्वे सपविलकरा द्रुतम् ।  
 ऊर्ध्वपुण्ड्राश्चित्तमुखाः जपेयुः पूर्ववन्मनुम् ॥३१॥  
 अन्यसम्भाषणं त्यक्त्वा तत्काले मौनमाश्रिताः ।  
 यावद्द्वेच्छुद्धमोक्षः तावत्कालं च पद्मज ॥३२॥  
 एतज्जयं शतगुणं फलं दास्यति निश्चयः ।

मोक्षस्नानं ततःकृत्वा होमादीर्स्तु तदा चरेत् ॥३३॥

[ जपवैभवकाण्डपरिसमाप्तिः ]

एतत्सर्वविधानं च अष्टाक्षरमनोर्भुवि ।

जपवैभवमाख्यातं जगत्कल्याणहेतवे ॥३४॥

साधकस्य सदा लोके सर्वसंसिद्धिदायकम् ।

एष सिद्ध्यच्छति मन्त्रश्चेद्यस्य कस्यापि पद्मज ॥३५॥

तस्य सर्वे तथा मन्त्राः सिद्धा एव न संशयः ।

इह लोके परे चैव दुर्लभं स्यान्न किञ्चिन् ॥३६॥

तस्य यक्षादिकाः सर्वे वशे तिषुण्ठि सर्वदा ।

नमस्कुर्वन्ति तं देवा ऋषयश्च यथा हरिम् ॥३७॥

तं दृश्वा दूरतो यान्ति भूतपैशाचिका गणाः ।

तत्पित्राद्याः परं यान्ति मुक्तिं च नरकाद्वृतम् ॥३८॥

तस्य दर्शनमात्रेण पापान्मुक्ताश्च भूजनाः ।

तस्मिन् देशे वसेन्मन्त्री न दुर्भिक्षं भवेदिह ॥३९॥

तस्यानुग्रहभावेन सर्वे सौख्यमवाप्नुयुः ।

तत्त्वभावादिकं वक्तुं शेषेणापि न शक्यते ॥४०॥

दिङ्मात्रमेव सम्प्रेक्तं तवाद्य कमलासन ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
जपवैभवकाण्डे अष्टाक्षरमन्त्रजपप्रयुक्तप्रायशिच्चत्प्रकरण

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥



॥ श्रीरस्तु ॥  
॥ शुभमस्तु ॥  
॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥  
श्रीपाञ्चरात्रदिव्यागमान्तर्गत

श्रीमन्नारायणसंहितायां  
श्रीमद्षष्टाक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे  
॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय

ब्रह्मोवाच—

श्रीपते सर्वलोकस्य सर्गस्थित्यन्तकारण ।  
कल्याणगुणसम्पूर्णं कृपासिन्धो जगन्मय ॥१॥  
चिदचिद्वस्तु सकलं चेतनाचेतनात्मकम् ।  
तवाज्ञां शिरसा धृत्वा प्रवर्तेत् सदापि च ॥२॥  
स्थावराणां जड्मानां त्वमेवैकस्तु कारणम् ।  
त्वद्भूत्कानामाधितानां त्वमेकः शरणं प्रभो ॥३॥  
तस्मात् सर्वस्य जगतः क्षेमार्थं शान्तिहेतवे ।  
अष्टाक्षरमहामन्त्रजपकल्पः समीरितः ॥४॥  
अद्य मे कृपया देव जपानर्हनरो भुवि ।  
अशक्तश्चापि यत्कर्म प्रकुर्यात् यज्ञनामकम् ॥५॥  
तद्विधानविशेषादीन् विभेदांश्च वद प्रभो ।

श्रीभगवानुवाच—

साधु साधु चतुर्वक्त्रं लोकानुग्रहकाम्यया ॥६॥  
यत् कांक्षितं यज्ञकर्म परमं वैदिकं स्मृतम् ।  
कलौ युगे विशेषेण वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥७॥

बहुभिर्वर्द्धिभिर्दुःखैः सन्तप्तानां तथैवच ।  
 सर्वारिष्टंश्च दुभिक्षैर्द्वाधितानां कलौ युगे ॥८॥  
 नानाकाम्यैरभीष्टैश्च दुर्लभैश्चितितात्मनाम् ।  
 सुसाध्यं सुलभं यत् स्याद्यज्ञमेतं तु वैष्णवम् ॥९॥

[ श्रीविष्णुयज्ञविधाने पञ्चविभेदकथनम् ]

तद्विधानफलादीन् ते अद्य वक्ष्यामि तच्छृणु ।  
 यज्ञे त्वस्मिन् पुरा भेदाःपञ्च प्रोक्ताः चतुर्मुख ॥१०॥  
 तद्विभेदादिकं सम्यक् सर्वमद्य प्रवक्ष्यते ।  
 प्रथमो विष्णुयज्ञःस्यात् महाविष्णोरनन्तरम् ॥११॥  
 नारायणाख्यस्तदनु महानारायणस्तथा ।  
 लक्ष्मोनारायणाख्यश्च पञ्चमो यज्ञ उच्यते ॥१२॥

[ प्रथमे श्रीविष्णुयज्ञे कुण्डहवनदिवसादिनिर्णयः ]  
 कुण्डमेकं च द्वे त्रीणि तथा चत्वारि पञ्च वा ।

षडष्ट नव कुण्डाश्च दश द्वादश वा तथा ॥१३॥  
 प्रकल्प्यानि चतुर्वक्त्र प्रथमे विष्णुयागके ।  
 एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं दिवसाःस्मृताः ॥१४॥

प्रत्यक्षरसहस्रं वा तथैवायुतमेव वा ।  
 तथाक्षरस्य लक्षं वा होममष्टाक्षरस्य च ॥१५॥  
 नवप्रभृति कुम्भाश्च एकाशीत्यन्तमीरिताः ।

पालिकाश्च चतुर्सः स्युः तथाष्ट द्वादशापि च ॥१६॥  
 ऋत्विजश्चापि चत्वारः षोडशाथ चतुर्मुख ।

चतुर्विशति वा ब्रह्मन् षट्त्रिंशत्संख्यापि वा ॥१७॥  
 तथाष्टचत्वारिंशद्वा चतुष्पष्टिं च वा स्मृताः ।

सर्वमन्यत् प्रकल्प्यं स्यात् कर्मणोऽनुगुणं यथा ॥१८॥  
 [ द्वितीये श्रीमहाविष्णुयज्ञे कुण्ड. हवन, दिवस, कलश  
 ऋत्विगादिनिर्णयः ]

द्वितीये तु महाविष्णुनामके यज्ञकर्मणि ।  
 सकलं पूर्ववत् कुर्यात् होमे त्वष्टुर्णसंयुतम् ॥१६॥  
 पौरुषं सूक्तमथवा विष्णुगायत्रिनामकम् ।  
 वैष्णवं मन्त्रमेकं वा जुहुयादुक्तसंख्यया ॥२०॥

[ तृतीये श्रीमन्नारायणयज्ञे कुण्डहृष्यनादिकनिर्णयः ]  
 तृतीये तु महायज्ञे श्रीमन्नारायणाहृष्ये ।  
 षण्णवत्यन्तकुण्डाः स्युः द्वादशप्रभृति द्विज ॥२१॥  
 प्रत्यक्षरं कोटिसंख्यं दशलक्षार्थकोटि वा ।  
 जुहुयाच्च चतुर्वक्त्र अष्टाक्षरविधानतः ॥२२॥  
 सप्ताहं वा नवाहं वा एनत्कर्म समाचरेत् ।  
 वैष्णवांश्च चतुष्षष्ठियद्वा प्यष्टोत्तरं शतम् ॥२३॥  
 तथा सहस्रपर्यन्तं ऋत्विजस्तु समीरिताः ।  
 षट्टर्णिशतपालिकाद्याश्च कुम्भास्त्वष्टोत्तरं शतम् ॥२४॥

[ चतुर्थे श्रीमन्महानारायणाख्ययज्ञकर्मणि उत्तममध्यमाधम  
 भेदनिष्ठपणं तेषां कुण्डादिरुसंख्यानिर्णयश्च ]  
 लोकोपद्रवशान्त्यर्थमेष यज्ञः प्रशस्यते ।  
 महानारायणाख्ये तु यज्ञे कमलसम्भव ॥२५॥  
 त्रयो भेदाः खलु प्रोक्ता उत्तमादिविभेदतः ।  
 प्रथमे त्वधमे यज्ञे शतं च चतुरुत्तरम् ॥२६॥  
 अष्टोत्तरशतं पश्चात् तद्वदुत्तमकर्मणि ।  
 शतं चैव चतुश्चत्वारिंशदुत्तरमुच्यते ॥२७॥  
 कुण्डसंख्या चतुर्वक्त्र तथैव हवनं शृणु ।  
 लक्षप्रभृति कोट्यन्तं एकैकस्याक्षरस्य च ॥२८॥  
 जुहुयाच्छ्रुद्धया +क्तचा सहस्रां कऋत्विजैः ।  
 पश्चात्त्विकं तु प्रथमे द्वितीये दिनसप्तकम् ॥२९॥  
 नवात्त्विकं तृतीये च दिनसंख्यां प्रकल्पयेत् ।

अष्टोत्तरशतं प्रोक्ताः शरावघटपालिकाः ॥३०॥

कलशाः स्युः सहस्रांताः अष्टोत्तरशताधिकाः ।

[ अधमे श्रीमन्नारायणयज्ञे अक्षरकोटि-अष्टाक्षर होमविधिः ]

अधमे कर्मणि ब्रह्मन् होममष्टाक्षरस्य तु ॥३१॥

केदलं कार्यमेकं हि मध्यमे यज्ञकर्मणि ।

सर्ववैष्णवसूक्तानि महानारायणं तथा ॥३२॥

तस्योपनिषदश्चैव गायत्रीं वैष्णवाह्वयाम् ।

अष्टाक्षरेण तत्सर्वं सम्पुटीकृत्य याजयेत् ॥३३॥

[ मध्थमे श्रीमहानारायणे यज्ञकर्मणि श्रीमन्नारायणानुवाक-  
विष्णुसूक्तादीनां होमविधिः ]

तृतीये तृत्तमे यज्ञे प्रत्येकं बिस्त्रकल्पनम् ।

तत्प्रतिष्ठा च कर्तव्या तत्पश्चात् सर्वकर्म च ॥३४॥

तत्सन्निधावेव कृत्वा तत्समर्पणमाचरेत् ।

दिङ्मात्रं तन्मूर्तिकल्पमद्य वक्ष्यामि पद्मज ॥३५॥

यज्ञारम्भात् पूर्वमेन पञ्चाहं वा त्र्यहं च वा ।

[ उत्तमे श्रीमन्महानारायणयज्ञकर्मणि प्रत्येकमूर्ति-  
प्रकल्पनविधिः ]

मन्मूर्ति सुप्रतिष्ठाप्य परव्यूहादिभेदतः ॥३६॥

परमा मूर्तिरेका स्यात् चतस्रो व्यूहमूर्तयः ।

यद्वा चतुर्विशतिर्वा केशवादिविभेदतः ॥३७॥

ततस्तु दशसंख्याकाः विभवानां च मूर्तयः ।

अन्तर्यामिस्वरूपं स्यात्तदेकं नित्यमव्ययम् । ३८॥

तदन्याचार्चामूर्तिभेदाः सहस्रमयुतं स्मृताः ।

तेषु श्रेष्ठतमा भेदा अष्टोत्तरशतं मताः ॥३९॥

कर्तुरिच्छानुसारेण यथा विभवविस्तरम् ।

मूर्तिसंख्यां विनिश्चित्य प्रतिष्ठाप्य चतु पुरा ॥४०॥

कारयेदथ कुण्डानि सूतिसंख्यानुसारतः ।  
 चतुः पञ्चनवादीनां कुण्डानां विधयः स्मृताः ॥४१॥  
 तद्विधानेषु द्विगुणं त्रिगुणं वा चतुर्गुणम् ।  
 षडष्टुदशगुणसंख्याकं वा चतुर्मुख ॥४२॥  
 तथैव षोडशगुणसंख्याकं चोत्तमं तु वा ।  
 विनिश्चित्य च कुण्डानि जुहुयान्मूलविद्यया ॥४३॥  
 एतन्महामन्त्रराजहवने च चतुर्मुख ।  
 लोकाः समन्तात् क्षिप्रं वै भवन्ति सुखिनो ध्रुवम् ॥४४॥  
 किमत्र बहुनोत्तेन कर्ता कारयिता तथा ।  
 प्रेरको दर्शकश्चैव अनुमोदक एव च ॥४५॥  
 सकामा यदि लोकेऽस्मिन् लभन्ते सकलेप्सितम् ।  
 निष्कामाश्चेत् प्राप्नुवन्ति दुर्लभं मोक्षमद्ययम् ॥४६॥  
 अस्मिन् कर्मणि यज्ञे तु उत्तमाख्ये चतुर्मुख ।  
 प्रत्यक्षरं कोटिहोमं कुर्यादष्टाक्षरस्थं वं ॥४७॥  
 पूर्वोक्तमूर्तयः सर्वाः आचार्याणि यथाविधि ।  
 दापनीयाश्चतुर्वक्त्रं यद्वा प्रत्येकमन्दिरे ॥४८॥  
 स्थापनोयास्तु कर्मान्ते नित्यपूजाविधानकेः ।

[ पञ्चमे श्रीलक्ष्मीनारायणाख्ययज्ञे कुण्डकलशहवनादिक-  
संख्यानिर्णयः ]

अथ वक्ष्ये शृणु ब्रह्मन् पञ्चमं यज्ञसाधनम् ॥४९॥  
 लक्ष्मीनारायणाख्यं तु उत्तमोत्तमसंज्ञितम् ।  
 सहस्रकुण्डसंयुक्तं तदर्थं पादमेव वा ॥५०॥  
 ऋत्विजामपि संख्या स्यादयुतं वा तदर्थकम् ।  
 पूर्वोक्तमूर्तिनिर्माणसहितं युक्तवर्त्मना ॥५१॥  
 अष्टाक्षरं च श्रीमन्तं प्रत्येकं कोटिसंख्यया ।  
 प्रत्यक्षरं च जुहुयात् श्रीपुंसूक्तेन पद्मज ॥५२॥

सम्पुटोकृत्य मन्त्राभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां च याजयेत् ।  
 नव साहस्रपर्यन्तं कलशस्थापनं भवेत् ॥५३॥  
 द्वादशाहं तु पक्षं वा मासमेकं तु वा क्रतुः ।  
 द्विलक्षपूजा नित्यं च भवेत् कोटिद्वयं तु वा ॥५४॥  
 यथावकाशमयवा तुलसोकुड़कुमादिकैः ।  
 एतद्यज्ञविधानेन लोके दुर्भक्षनाशनम् ॥५५॥  
 सुवृष्टिश्च सदा भूयाद्यावद्वर्षशतं ध्रुवम् ।  
 इष्टयो वासुदेवाद्याः वर्तन्ते भुवि केचन ॥५६॥  
 द्वादशार्णेन होमः स्यात् वासुदेवाख्यकर्मणि ।  
 षडक्षरेण कर्तव्यो वैभवेष्टिविधिस्तथा ॥५७॥  
 वैभवेष्टिस्तु श्रीरामकृष्णमन्त्रैः कृता यदि ।  
 वैनतेयेष्टितन्मन्त्रहवनेन स्मृतं भुवि ॥५८॥  
 इष्टः सौदर्शनाख्या तु होमस्तन्मन्त्रवर्तमना ।  
 परमेष्टिस्तु प्रणव होमेन भुवि वर्तते ॥५९॥  
 एवमेव बहुप्रोक्ताः भूमौ त्वष्टिप्रकारकाः ।  
 होमसंख्यादिकं सर्वं कर्मणोऽनुगुणं भवेत् ॥६०॥  
 तत्त्वकाम्यार्थमेते स्युः यज्ञाः सर्वफलप्रदाः ।  
 तस्माद्यज्ञेन सर्वार्थान् लभेत् विबुधो भुवि ॥६१॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे यज्ञभेददिनरूपणतत्तद्वोम  
 संख्यादिकनिर्णयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥



श्रीमद्दृष्टाक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

[ यज्ञकालनिरूपणादिप्रवेशबलिहरणान्तविधानम् ]

—५३—

[ श्रीभगवद्वाक्यम् यज्ञारम्भमुहूर्तविचारः ]

श्रीभगवानुवाच—

अथ वक्ष्ये विशेषेण यज्ञकालनिरूपणम् ।  
मुहूर्तनिर्णयो नाम ब्रह्मन् सर्वार्थसाधकः ॥१॥  
सकाले यत्कृतं कर्म सर्वसाधनमुच्यते ।  
अकाले स्याद्यादि कृतं प्रत्युतानर्थकारणम् ॥२॥  
तस्मादेशिकमुख्यैश्च ज्योतिशास्त्रार्थकोविदैः ।  
प्रथमं सुमुहूर्तस्य निर्णयं सम्यगाचरेत् ॥३॥  
अयनं चोत्तर शस्त्रमप्रशस्तं तु दक्षिणम् ।  
वसन्ते तु श्रृतौ प्राप्ते यज्ञकर्म प्रशस्यते ॥४॥  
माघादिपञ्चमासेषु यज्ञरूपहर्ति यजेत् ।  
शिशिरे माघमासे तु अधमाधममीरितम् ॥५॥  
यथा चैत्रं च वैशाखं उत्तमोत्तममुच्यते ।  
शरहृतौ चाश्विने च कार्तिके त्वधमं भवेत् ॥६॥  
मध्यमं मार्गशीर्षे स्यात् धनुर्युक्ते तदुत्तमम् ।  
फालगुने तु कृतो यज्ञः मध्यमोत्तम ईरितः ॥७॥  
ज्येष्ठमासे कृतो यस्तु प्रोक्तोऽयमधमोत्तमः ।  
अन्येषु सर्वमासेषु न कुर्याद्यज्ञसाधनम् ॥८॥  
मलमासादिकास्त्याज्याः सर्वदा च चतुर्मुख ।  
गुरावस्तङ्गते चैव शुक्रे चास्तमुपागते ॥९॥

सूर्यसोमोपरागेषु पक्षमेकं विसर्जयेत् ।  
 सोमोपरागविषये त्यक्त्वाऽपि च दिनत्रयम् ॥१०॥  
 द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।  
 दशम्येकादशी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥११॥  
 एते च तिथयः प्रोक्ताः यज्ञारम्भाख्यकर्मणि ।  
 सूर्यसोमबुधाश्चैव बृहस्पतिभृगू तथा ॥१२॥  
 वासराः शुभदा ब्रह्मन् वर्जयेदन्यवासरान् ।  
 सङ्क्रान्तौ दुर्दिने चैव व्यतिपाते तथैव च ॥१३॥  
 पर्वयुग्मयुते मासि अतिचारे तथैव च ।  
 अप्रशस्तेषु योगेषु काणस्थूणान्धभेषु च ॥१४॥  
 एवमादिषु चान्येषु यज्ञकर्म न कारयेत् ।  
 राज्ञो राष्ट्रस्य ग्रामस्य यजमानस्य तदगुरोः ॥१५॥  
 शुभेषु चानुगुण्येषु तिथिवारेषु पद्मज ।  
 शुक्लपक्षे तु कर्तव्यं न कदा कृष्णसंजके ॥१६॥  
 कृष्णे तु पञ्चमीं यावत् तिथयो मध्यमाः स्मृताः ।  
 त्रिष्ठूतरेषु रेवत्यां अश्विन्यां रोहिणीषु च ॥१७॥  
 हस्ते च श्रवणे चैव पुष्ये चैव पुनर्वसौ ।  
 एतेषु शुभऋक्षेषु यज्ञारम्भणमाचरेत् ॥१८॥  
 सोमो बृहस्पतिश्चैव बुधो भार्गव एव च ।  
 एते सौम्यग्रहा ब्रह्मन् प्रशस्ता यज्ञकर्मणि ॥१९॥  
 राशौ तृतीये षष्ठे वा स्थिताश्चेच्छुभशंसिनः ।  
 सप्तमे नवमे चैव राशौ त्वेकादशेऽपि च ॥२०॥  
 स्थितश्शुभकरश्चन्द्रः षट्सप्तदशमस्थितः ।  
 भयकृद्गार्गवो ज्ञेयः चन्द्रः क्रूरैनिरीक्षितः ॥२१॥  
 एतत्सर्वं विमृश्यादौ यज्ञारम्भणमाचरेत् ।  
 पौर्णमास्याममायां च एकादश्यामथापि च ॥२२॥

द्वादश्यामपि सङ्क्रान्तौ श्वरणे रेवतीषु वा ।  
 कर्तव्यं स्यादवभृथं कर्तुं जन्मकर्षकेऽपि च ॥२३॥  
 एवं कर्म विनिश्चित्य प्रारभेताथ देशिकः ।

[ आचार्यलक्षणम् ]

आचार्य वरयेत् पूर्वं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥२४॥  
 सर्वदोषविनिर्मुक्तं तदधीना हि सिद्धयः ।  
 कल्याणहस्तः श्रुतवान् वृत्तवान् शीलवानपि ॥२५॥  
 पञ्चकालविधानज्ञः पाञ्चरात्रेषु कोविदः ।  
 वेदवेदाङ्गवेदी च स्वाध्याय निपुणो द्विजः ॥२६॥  
 शुभमूर्तिर्दया सिन्धुः षड्द्वज्ञो जितेन्द्रियः ।  
 पञ्चसंस्कारसम्पन्नः सर्वगमविशारदः ॥२७॥  
 ब्रह्मज्ञः सत्यवाक् चैव ऊहापोह विचक्षणः ।  
 सर्वमन्त्रार्थवेदो च अष्टाक्षरपरायणः ॥२८॥  
 सिद्धमन्त्रः क्षमाशाली सत्कर्मनिरतः सदा ।  
 स्मितपूर्वाभिभाषी च पूर्वभाषी प्रियवदः ॥२९॥  
 व्याख्याता धृतिमानार्थः सात्त्विको न्यायवित्तमः ।  
 कुशाग्रबुद्धिः शान्तश्च नीतिज्ञो देशकालवित् ॥३०॥  
 सर्वसिद्धान्तवेदी च अनसूयमतिस्तथा ।  
 सदाचारयुतो विप्रः समस्वर्षु जन्तुषु ॥३१॥  
 स्वतन्त्रो वृद्धसेवो च रूपवान् कीतिमानपि ।  
 मितभाषी ध्यानपरः सर्वकल्याणलक्षणः ॥३२॥  
 सदन्वये तु सज्जातः दीक्षितश्वक्रमण्डले ।  
 दर्शनीयो महात्मा च समो वयसि देशिकः ॥३३॥  
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा गुरुः ।  
 अधिकारी भवेद्विप्रो यज्ञकर्मणि पद्मज ॥३४॥  
 आचार्यत्वे तथात्त्विज्ये एतादृशगुणेर्युतान् ।

श्रीवंणवान् भूमिदेवान् कर्मनिर्वहणक्षमान् ॥३५॥  
वरयेद्यजमानस्तु महायत्नेन वै पुरा ।

[ ऋत्विग्लक्षणम् ]

वदुर्युवा समो वृद्धः चतुर्धा परिकथ्यते ॥३६॥  
वर्षाति षोडशकादवच्च वदुरित्युच्यते द्विजः ।  
पञ्चत्रिशद्वत्सरान्तं युवा स्याइभूसुराग्रणीः ॥३७॥  
षष्ठिवर्षान्तिमेषस्तु सम इत्यभिधीयते ।  
तत्पश्चाद्वृद्धनामा च चतुर्भेदाः प्रकीर्तिताः ॥३८॥  
नैमित्तिके साङ्कुरे तु आचार्यः सम एव हि ।  
ऋत्विजश्चापि सर्वे च प्रशस्तास्तु समाः स्मृताः ॥३९॥  
अलाभे तु तथात्विज्ये तदन्यान् वरयेद्वुच्चि ।

[ आचार्यवरणविधिः ]

अथाचार्यस्य वरणं वक्ष्यामि तव साम्प्रतम् ॥४०॥  
कर्मारम्भदिनात् पूर्वं कर्ता च सुमुहूर्तके ।  
शोभने दिवसे प्रातरुत्थाय स्नानपूर्वकम् ॥४१॥  
सर्वं निर्वर्त्य काल्यं तु भूसुरेन्द्रैः समावृतः ।  
छत्रचामरवाद्यादिसर्वोपकारण्युर्तुः ॥४२॥  
गन्धपुष्पफलैर्युक्तो नृत्तगीतादिकैस्सह ।  
स्वबन्धुमित्रैः कन्याभिः भक्तेभागवतेस्तथा ॥४३॥  
सुमङ्गलीभि सहितः ताम्बूलंवस्त्रभूषणैः ।  
वेदवादित्रनिर्घोषैः जयशब्दैश्च संयुतः ॥४४॥  
पूजोपकरणैः सर्वैः पूर्णकुम्भैर्यथाविधि ।  
संयुतःशद्धया भक्तच्च विघ्नशान्त्यर्थमादरात् ॥४५॥  
विष्वक्सेनं समाराध्य सूत्रवत्या युतं प्रभुम् ।  
पश्चादाचार्यसान्निध्यं गत्वा षट्ठाङ्गं प्रणम्य च ॥४६॥  
प्रार्थयेत स हरिस्साक्षा दिति मत्वा हृदम्बुजे ।

## [ आचार्यप्रार्थनादीनि ]

आचार्य करुणासिन्धो वाञ्छितार्थफलप्रद ॥४७॥  
 वेदवेदान्ततत्त्वज्ञ सर्वागमविशारद ।  
 पञ्चकालविधानज्ञ पाञ्चरात्रार्थकोविद ॥४८॥  
 सद्गुणाकर सर्वज्ञ भगवद्दयानतत्पर ।  
 अश्रिताभीष्टफलद भक्तकल्पमहीरुह ॥४९॥  
 इदानीं भगवत्प्रीत्ये मया तु भवभीरुणा ।  
 यज्ञः सञ्चूल्प्यते त्वेकः लोकक्षेमार्थमेव हि ॥५०॥  
 तस्मिन् सर्वकलापानि यथाशास्त्रं यथाविधि ।  
 मयि वात्सल्यभावेन कुरुष्व भगवन्मय ॥५१॥  
 इति सम्प्रार्थ्यं तं कर्ता कृताञ्जलिपुटो नतः ।  
 ओं तथेति वचस्तेन सम्प्राप्तो हर्षपूरितम् ॥५२॥

## [ आचार्यकरणम् ]

अर्ध्यादिभिस्तमाचार्यं समश्चर्च्यं यथाविधि ।  
 गोभूहिरण्यवस्त्राणि सुगन्धकुसुमानि च ॥५३॥  
 ताम्बूलं दक्षिणां चैव सर्वाण्याभरणानि च ।  
 नारिकेलादिसकलं दत्त्वा तस्मै हरेः प्रियम् ॥५४॥

## [ ग्रामप्रदक्षिणम् ]

महावैभद्रमार्गेण यानमारोप्य तं मुदा ।  
 छलचामरवाद्येश्च महाभागवतैः सह ॥५५॥  
 ग्रामं प्रदक्षिणोकृत्य यज्ञभूमि समाश्रयेत् ।  
 तथाचार्यः स्वयं यानादवरुह्य चतुर्मुख ॥५६॥

## [ बलिपूर्वकं यज्ञभूमिप्रवेशः ]

प्रवेशबलिपूर्वं च प्रादक्षिण्येन देशिकः ।  
 मुद्गान्नं सर्षपान् लाजान् विकिरेत् सर्वतोदिशि ॥५७॥  
 भूतभेतालपैशाच्यक्षराक्षसनामकाः ।

ये च सन्त्यत भूमौ तु ते गच्छन्तु सुदूरतः ॥५८॥  
अनेन मनुना ब्रह्मन् सर्षपादोन् विकीर्य च ।  
प्रविशेदभूमिमाचार्यः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥५९॥

[ यज्ञार्थभूपरीक्षाविधिः ]

सुपद्मा भद्रका पूर्णा धूम्रा चेति चतुर्विधा ।  
भूमिः स्यालक्षणं तासामद्य वक्ष्यामि पद्मज ॥६०॥

[ सुपद्मालक्षणम् ]

पुन्नागागरुखर्जूरपनसाम्रवटार्जुनैः ।

कुशकाशैर्नालिकेरसंयुता क्रमुकान्विता ॥६१॥  
अस्वुजोत्पलसङ्कीर्णा प्रागुदक्प्रवणान्विता ।  
फलपुष्पसमाकीर्णा सस्यशामलशोभिता ॥६२॥  
या च तोयवृता भूमिस्सा सुपद्मेति कीर्तिता ।

[ भद्रकालक्षणम् ]

नदीनां सागरस्यापि पाश्वस्था तीर्थशोभिता ॥६३॥  
फलवृक्षैः पुष्पवृक्षैः क्षीरवृक्षैश्च संयुता ।  
लतागुलमादिभिर्युक्ता उद्यानोपवनान्विता ॥६४॥  
क्रीहिक्षेश्चैः कुशैः काशैः यज्ञवृक्षैस्समावृता ।  
अधोजलसमोपेता भद्रकेति प्रकीर्त्यते ॥६५॥

[ पूर्णलक्षणम् ]

पर्वताग्रस्थिता यद्वा गिरिपाश्वस्थिता तथा ।  
निष्पादनिम्बवकुलश्यामकोद्रवसंयुता ॥६६॥  
अप्रभूतोदका भूमिः सा पूर्णेति प्रकीर्तिता ।

[ धूम्रालक्षणम् ]

यदवेण्वादिसङ्कीर्णा स्नुहिश्लेष्मातकान्विता ॥६७॥  
विभीतकार्कसङ्कीर्णा क्रिमिकोटशतैर्युता ।  
कर्कशा कठिना चैव गृध्रवायससङ्कुला ॥६८॥

वृकर्गेमायुभिः श्येनैः ऊषराद्यैश्च संयुता ।  
धूम्रा सा कथिता ब्रह्मन् भूमिर्दुष्टग्रहैर्युता ॥६८॥

[ योग्यायोग्यभूमिनिरूपणम् ]

सुपद्मा सुखदा भूमिः शान्तिदा सर्वशोभना ।  
भद्रकाऽभीष्टदा ब्रह्मन् आयुरारोग्यभाग्यदा ॥७०॥  
सुपूर्णा पुष्टिदा ज्ञेया सर्वकर्महिलक्षणा ।  
धूम्रा स्यात् क्षयदा सत्यं तस्मात् त्यज्या हि सर्वदा ॥७१॥

[ खननपरीक्षा ]

दण्डमात्रायतां भूमि तद्विस्तारेण संयुताम् ।  
खनेद ब्रह्मन् जानुमात्रं मृद्धिस्ताभिश्च पूरयेत् ॥७२॥  
उत्तमामधिके विद्यात् मध्यमां तु समे यदि ।  
अधमां तु विजानीयान्त्यन्ते तां तत्क्षणात् त्यजेत् ॥७३॥

[ बीजावापपरीक्षा ]

अथ शालियवादीनां बीजान्युप्त्वा तु देशिकः ।  
परीक्षेत भुवं योग्यामयोग्यां यज्ञकर्मणि ॥७४॥  
त्रिरात्राभ्यन्तरे यत्र भूपौ जापेत चाङ्गकुरः ।  
तदुत्तमा मही भूयात् पञ्चरात्रे तु मध्यमा ॥७५॥  
सप्तरात्रे तदधमा यद्वाऽहृश्ये तथाङ्गकुरे ।  
त्याज्या स्याद्भूमिरधमा यज्ञं तत्र न कारयेत् ॥७६॥  
यत्र पालाशहरिणाः कुशाः सन्ति स्वयं तु वै ।  
तां विद्यादधमां वापि प्रशस्तां कमलोद्घव ॥७७॥

[ रसपरीक्षा ]

मधुरेण रसेनैव उत्तमा कीर्त्यते मही ।  
कट्वात्मिका मध्यमा स्यात् तदन्यैरधमाऽबज्जा ॥७८॥

[ वर्गपरीक्षा ]

इवेत्वर्णयुता भूमिरुत्तमा परिकीर्त्यते ।

लोहिता पीतवर्णा च मध्यमा भूमिरुच्यते ॥७८॥  
 अधमा कृष्णवर्णा स्यादित्येतद्भूमिलक्षणम् ।  
 एवं महीं परीक्ष्यादौ रथकारेण संयुतः ॥८०॥  
 शिल्पविद्याप्रवोणेन तत्रैव बलिमाचरेत् ।  
 प्रवेशाख्यबलि वक्ष्ये तद्विधानं त श्रूयताम् ॥८१॥

## [ प्रवेशबलिविधानम् ]

वास्तुभूमौ गुरुः साक्षात् यजमानेन संयुतः ।  
 नृत्तवाद्यादिभिस्तूर्येः तथा मङ्गलपाठकैः ॥८२॥  
 पूर्णकुम्भैर्धूपदोषेः ध्वजछत्रादिभिर्युतः ।  
 ब्राह्मणैर्भक्तसंघैश्च वेदघोषादिकैस्तथा ॥८३॥  
 प्रदक्षिणं परिक्रम्य मन्त्रैः स्वस्तययन्तेरपि ।  
 महानारायणं सूक्तं पुंसूक्तं चापि शाकुनम् ॥८४॥  
 स्वस्तिसूक्तानि चान्यानि पाठयन् सर्वतो दिशि ।  
 विदिक्षु दिक्षु पूर्वादि बर्लिं कुर्यात् समन्ततः ॥८५॥  
 पिशाचानां च भूतानां राक्षसानामथापि च ।  
 ग्रहाणामपि नागानां तदन्येषां बर्लिं क्षिपेत् ॥८६॥  
 माषान्नलाजसंयुक्तं अपूपादीन् बर्लिं क्षिपेत् ।  
 ब्रह्मस्थाने तु प्रत्येकं बर्लि कुर्यात् पायसम् ॥८७॥  
 एवं दत्वा बर्लि ब्रह्मन् प्रवेशाख्यं तु देशिकः ।  
 आदाय सर्षपान् विप्रः अष्टार्णेनाभिमन्त्र्य च ॥८८॥  
 तान् सर्वतश्च विकिरेत् मन्त्रेणानेन पद्मज ।  
 भूताः पिशाचा नागाश्च असुरा राक्षसा ग्रहाः ॥८९॥  
 सर्वे तेऽप्यनुच्छन्तु बलितुष्टास्सुदूरतः ।  
 अस्त्रमन्त्रेण संसिद्धान् सिद्धार्थान् विकिरेत् पुनः ॥९०॥  
 एवं शास्त्रविधानेन बलिकर्म समाप्य च ।  
 पातयेत्तत्र सूत्राणि शिलास्संस्थाप्य सन्धिषु ॥९१॥

[ वास्तुबलिः ]

अथ वास्तुबलि कुर्यात्तद्विधान मथोचयते ।  
 अधोमुखं प्राकिछरसं रचयेद्वास्तुविग्रहम् ॥६२॥  
 कोणभूषु प्रसार्यथ पाणिपादौ द्विजाग्रणीः ।  
 सर्वत्र शोभयेद्वर्णैः पुष्पैर्वा वास्तुपूरुषम् ॥६३॥  
 अद्यर्थादिभिः समध्यर्थ्य अष्टदिक्षु बलि क्षिपेत् ।  
 तस्य दक्षिणपाश्वे तु वास्तुहोमो विधीयते ॥६४॥  
 स्थण्डिले दीपयित्वार्गिन पञ्चोपनिषदा घृतम् ।  
 सहस्रं वा शतं वापि जुहुयाद्वास्तुशान्तये ॥६५॥  
 शम्यपामार्गखदिर समिद्धिर्जुहुयात्तथा ।  
 यक्षरक्षः पिशाचानां जुहुयात् समिधो गुरुः ॥६६॥  
 हुत्वा तन्मूलमन्त्राभ्यां पृथगष्टोत्तरं शतम् ।  
 वास्तुनाथस्य मन्त्रेण चरणा जुहुयाच्छतम् ॥६७॥  
 ततः पूर्णाहुर्ति हुत्वा इन्द्रादीनां बलि क्षिपेत् ।  
 दिक्षवष्टासु यथापूर्वं तत्क्षेत्रस्य चतुर्मुख ॥६८॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नाराणसंहितान्तर्गत— अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे यज्ञकालनिरूपणादिप्रवेशबलि-  
 हरणान्तविधानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥



श्रीमद्दृष्टाक्षरविधान—यज्ञवैभवकाण्डे

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

[ यज्ञदेशे कर्षणादिकसंस्कारनिरूपणम् ]

—३५—

[ भगवद्वचनम्—कर्षणविधिः ]

श्रीभगवानुवाच—

अथ भूमि चतुर्वक्त्र यज्ञार्थं कर्षयेद्बुधः ।  
तद्विधानादिकं सर्वं शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥१॥  
पूर्ववद्वास्तुहोमादीन् समाप्य विधिवद्गुरुः ।  
विष्वक्सेनं तु सम्पूज्य हलेन विलिखेद्ववम् ॥२॥

[ वृषभहलादिकलक्षणानि ]

ब्राह्मणो यजमानः स्यादनड्वा श्वेतवर्णकः ।  
क्षत्रियो लोहितो वैश्यः पीतः शूद्रस्तु मेचकः ॥३॥  
अलाभे युक्तवर्णनां कपिलो गौर एव वा ।  
रक्तवर्णो तु ऋषभौ महान्तौ सबलौ मतौ ॥४॥  
क्षालयेत खुरशृङ्गादीन् शुद्धिमन्त्रैर्गुरुः स्वयम् ।  
हरिद्राद्यैरलड्कृत्य भूषयेत कनकादिभिः ॥५॥  
ऋषभौ वस्त्रमाल्याद्य रम्बरर्यज्ञसूत्रकः ।  
समलड्कृत्य तदनु ग्रासं दद्यात् तृणादिकम् ॥६॥  
हलं युगं च पालाशं विप्राणां तु विधीयते ।  
न्यग्रोधं क्षत्रियस्यैव प्लाक्षं विटशूद्रयोर्भवेत् ॥७॥  
न्यग्रोधपिष्पलौ स्यातां सर्वेषां युगलाङ्गलौ ।  
सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सौवर्णकुशिकः स्मृतः ॥८॥  
राजतं ताम्रमथवा यथाशक्ति यथावसु ।

अथ योक्त्रं प्रकल्पयं स्यात् बलिष्ठं च यथाक्रमम् ॥८॥  
 कुशा धनुज्या वीरण्यं काशा रज्जुश्च तन्मयी ।  
 हलभूतं तु मेधि च कल्पयेत् एकयोनिजम् ॥१०॥

[ कर्षणपूर्वकृत्यम् ]

स्नातो नवाम्बरधरः सोष्णीषः शुचिरात्मवान् ।  
 सोत्तरीयपरिच्छेदः गन्धमाल्यादिभिर्युतः ॥११॥  
 आचम्य प्राणानायम्य न्यासपूर्वं यथाविधि ।  
 देशिकेन्द्रैरनुज्ञातः ततः कर्षणमारभेत् ॥१२॥  
 पुण्याहवाचनं कृत्वा प्रोक्षयेत् सर्वतो भुवि ।  
 ऋषभौ लाङ्गलं चैव सर्वं सम्प्रोक्ष्य देशिकः ॥१३॥  
 सुमुहूर्ते सुलग्ने च स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।  
 वाद्यानि वादयित्वाग्रे सूलमन्त्रमनुस्मरत् ॥१४॥  
 ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण ध्रुवं त इति मन्त्रतः ।  
 योजयेद्वृषभस्कन्धे युगं कमलसम्भव ॥१५॥  
 आचार्यः प्रःडः मुखे रिथत्वा शङ्खतूर्यादिनिस्वनैः ।  
 भेरीपटहवाद्यादोन् घोषयेत् सर्वदिक्षु च ॥१६॥  
 सूक्तं तु शाकुनं विप्राः पठेयुः सर्वशान्तिदम् ।  
 हृदि ध्यात्वा च मां ब्रह्मन् विद्यारूपेण चक्षुषा ॥१७॥  
 दण्डं प्रवहणं कुर्यात् पालाशादि महीरुहाम् ।  
 आदाय तोदनं पश्चात् पिण्डयेत् हुंफलादिना ॥१८॥

[ सप्तवारं कर्षणक्रमः ]

प्रथमं सूलमन्त्रेण यज्ञभूमि तु कर्षयेत् ।  
 पौरुषेणैव सूक्तेन द्वितीयं कर्षणं भवेत् ॥१९॥  
 विष्णुसूक्तेन तत्पश्चात् तदगायत्र्या चतुर्थकम् ।  
 नारायणानुवाकेन पञ्चमं कर्षणं भवेत् ॥२०॥  
 षष्ठं पञ्चोपनिषदैः मन्त्रैः कर्षणमाचरेत् ।

तथैव भूमिसूक्तेन कर्षयेत् सप्तमं द्विजः ॥२१॥

प्रदक्षिणं क्रमेणैव नीताः कल्प्याश्रुतुर्मुख ।

तथैवोदड्मुखो भूत्वा कर्षयेत् सप्तधा भुवम् ॥२२॥

[ निमित्तपरीक्षा ]

तत्काले देशिकेन्द्रस्तु निमित्तानि परीक्षयेत् ।

अनड्बच्छयने ब्रह्मन् योक्त्रादीनां च भेदने ॥२३॥

व्यत्यासभ्रमणे चैव दुर्निमित्तादिदर्शने ।

अर्धच्छेदो भवेत् सूत्रे स्वामिनो मरणं ध्रुवम् ॥२४॥

छेदस्तृतीयभागे स्यात् राष्ट्रक्षोभादिकं स्मृतम् ।

चतुर्भगे तु विच्छेदे प्रयोक्तृभ्रंश उच्यते ॥२५॥

[ दुर्निमित्ते शान्तिहोमः ]

एवमादिनिमित्तेषु शान्तिं कुर्यात् देशिकः ।

स्थणिडले चारिनमारोप्य स्नात्वा चैव च तत्क्षणात् ॥२६॥

पञ्चोपनिषदेमन्त्रः शतमाज्याहृतीः यजेत् ।

पूणहुत्यन्तमखिलं कृत्वा विप्रांश्च भोजयेत् ॥२७॥

[ वीजावापनविधिः ]

कृष्णां भुवं समीकुर्यात् प्रयत्नेन द्विजोत्तमः ।

आलबालान् ततःकुर्याज्जलकुल्यासमन्वितान् ॥२८॥

मुद्गव्रीहियवादीनि नवधान्यानि देशिकः ।

सम्भवे सति बीजानां लयोदश यथाक्रमम् ॥२९॥

वापयेत्तानि विप्रेन्द्रः श्रीसूक्तं तु समुच्चरन् ।

तत्र प्रतिदिनं तोयं पुंसूक्तेनैव सेचयेत् ॥३०॥

रक्षां कुर्यात् प्रयत्नेन परिपावसानकम् ।

एवं जनीयात्तत्क्षेत्रमानयित्वा तु गोकुलम् ॥३१॥

[ फलाफलपरीक्षा ]

फले महति तद्यज्ञं सम्पूर्णफलदं भवेत् ।

फले त्वल्पे चाल्पफलं हीने तत्फलहीनकम् । ३२॥

[ ब्राह्मणभोजनादि ]

ततो भागवतान् विप्रान् समाहृयादराद्विजः ।

सहस्रं भोजयेत्तत्र शतमष्टोत्तरं तु वा ॥३३॥

धनधान्यादिकं दत्वा तोषयेत्तान् हरेः प्रियान् ।

ततः सम्प्रोक्षयेदभूमि पञ्चोपनिषदैर्गुरुः ॥३४॥

[ खननविधिः ]

पञ्चगच्छानि संयोज्य सुगन्धद्रव्यसंयुतम् ।

कुद्दालैर्वा खनित्रैर्वा यावदम्भः खनेत क्षितिम् ॥३५॥

भूतले खन्यमाने तु भस्माङ्गारतुषादिके ।

दुष्टसत्त्वोपलम्भे तु क्रिमिकीटादिदर्शने ॥३६॥

एवमादिनिमित्तेषु तत्र यज्ञं न कारयेत् ।

अथवा शान्तिहोमादीन कृत्वा भूमि विशोधयेत् ॥३७॥

[ खातहोमविधिः ]

रत्नादिदर्शने ब्रह्मन् यज्ञः मर्वफलप्रदः ।

खातहोमं ततःकुर्यात् तद्वहिः स्थणिडलेऽबज्जज ॥३८॥

अग्निमादीप्य विधिवत् आज्येन जुहुयादिद्विजः ।

मूलमन्त्रेण तदनु पुंसूक्तेन चरं यजेत् ॥३९॥

गुग्गिलं तिललाजांश्च जुहुयान्मूलविद्यया ।

ततः पूर्णाहृति हुत्वा अग्निमुद्वास्य देशिकः ॥४०॥

[ गर्भन्यासविधिः ]

पुण्याहं वाचयित्वा च शार्लि खाते विनिक्षिपेत् ।

कुम्भानुपरि शालीनां सूत्रदस्त्रादिवेष्टितान् ॥४१॥

चक्राब्जमण्डले न्यस्य तत्र मां सम्यगचंथयेत् ।

कुम्भा लोहमयाः प्रोक्ताः तदभावे तु मृण्मयाः ॥४२॥

आधाररक्ति सौवर्णीं कृत्वा कुम्भे विनिक्षिपेत् ।

मध्यमे तदनु प्राच्यां कुम्भे बीजानि निक्षिपेत् ॥४३॥  
 आग्नेयां सर्वलोहानि सर्वधातूनि दक्षिणे ।  
 पुण्यतोर्थमृदं कुम्भे नैऋते वरुणे पुनः ॥४४॥  
 मधुना पूरयेत् कुम्भं वायवीयं तु सर्पिषा ।  
 लत्तरे नवरत्नंश्च ईशान्ये शैलमृत्तिकाम् ॥४५॥  
 विन्यसेन्मध्यमे कुम्भे शालिक्षेत्रमृदं तथा ।  
 अशोष्यहृदसम्भूतां वल्मीकभवमृत्तिकाम् ॥४६॥  
 कन्दानि चोत्पलादीनि निक्षिपेद्व प्राङ् मुखं स्थितः ।  
 लोहरत्नानि च तथा पञ्चत्वकत्रं च पह्लवान् ॥४७॥  
 सर्वगन्धाः प्रसूनानि निदध्यात् गर्भकूर्चकम् ।  
 मध्यमे कलशे सर्वं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण हि ॥४८॥  
 आधारशक्तिं तन्मध्ये ध्यात्वाध्याद्यैश्च पूजयेत् ।  
 विष्णो रवेति मन्त्रेज शरावेण पिधाय तत् ॥४९॥  
 तत्पूर्वे बीजकुम्भे तु ब्रौहयश्चेति मन्त्रतः ।  
 कृत्वाभिमन्त्रणं तत्र सोममावाह्या पूजयेत् ॥५०॥  
 विष्णोर्नुर्कं समुच्चार्यं तत्पिधाय च पूर्ववत् ।  
 अग्नेयां लोहकलशे हिरण्यगर्भमुच्चरन् ॥५१॥  
 चर्भिमन्त्र्य तथा तस्मिन् सूर्यमावाह्या चार्चयेत् ।  
 पिधाय कुम्भं तदब्रह्मम् ध्रुवा द्योरिति मन्त्रतः ॥५२॥  
 ततस्तु दक्षिणे कुम्भे पूरिते सप्तदामभिः ।  
 यो वैतां ब्रह्मणो वेद इति मन्त्रं समुच्चरन् ॥५३॥  
 अभिमन्त्र्य यथापूर्वं अर्चयेच्च बृहस्पतिम् ।  
 ध्रुवं त इति मन्त्रेण तत्पिधाय गुरुः स्वयम् ॥५४॥  
 नैऋते मृत्तिकाकुम्भे सप्तमृद्धिश्च संयुते ।  
 मृत्तिके हन मे पापमिति मन्त्रेण देशिकः ॥५५॥  
 अभिमन्त्र्य पुरा यद्वत् तस्मिन् भूमि समर्चयेत् ।

भूमिर्भूम्नेति चोच्चार्य ततु पिधाय च पूर्ववत् ॥५६॥  
 पश्चिमे मधुकुम्भे तु मधुवातेति मन्त्रतः ।  
 कृत्वाऽभिमन्त्रणं ब्रह्मन् तस्मिन् ब्रह्माणमर्चयेत् ॥५७॥  
 तं कुम्भं ब्रह्मगायत्र्या शरावेण पिधाय च ।  
 वायव्ये त्याज्यकुम्भे तु पञ्चगठ्यादिभिर्युते ॥५८॥  
 घृतं मिमिक्षिरेत्युक्त्वा पूर्ववच्छान्तिमन्त्रयेत् ।  
 तत्र वर्ण्हि समावाह्य समभ्यर्च्य यथाविधि ॥५९॥  
 आवात वायुमन्त्रेण तत्पिधाय यथा पुरा ।  
 उत्तरे रत्नकुम्भे तु स हि रत्नान्यनुस्मरत् ॥६०॥  
 अभिमन्त्रय च रत्नानि तेषु सम्पूजयेत् श्रियम् ।  
 हिरण्यवर्णमुच्चार्य तत्कुम्भं च पिधाय वै ॥६१॥  
 ईशान्ये त्वोषधीकुम्भे उपरत्नादिसंयुते ।  
 तमीशानेति मन्त्रेण अभिमन्त्रणपूर्वकम् ॥६२॥  
 रुद्रमावाह्य विधिवत् पूजयेतत्र देशिकः ।  
 कुम्भमेतच्चतुर्वक्त्र शरावेण पिधाय च ॥६३॥  
 कुम्भे तु मध्यमे तद्वत्कुम्भमन्यं निवेशयेत् ।  
 तस्मिन् कूचं च कालांगिन निक्षिपेच्छास्त्रवर्तमना ॥६४॥  
 एतद्वयं रैमयं वा राजतं वा च कारयेत् ।  
 कूर्मं च कूर्मगायत्र्या कालांगिन वह्निना ततः ॥६५॥  
 अभिमन्त्रय समभ्यर्च्य तदग्रे पूर्ववद्गुरुः ।  
 अन्यं च विष्णुगायत्र्या कुम्भमेकं च विन्यसेत् ॥६६॥  
 सौवर्णेन कृतानन्ताकृतिं तस्मिन् विनिक्षिपेत् ।  
 बच्चाभिमन्त्रय विधिवत् शेषगायत्रितो गुरुः ॥६७॥  
 षूजयित्वा यथापूर्वं तदग्रे पूर्ववद् द्विजः ।  
 अपरं कुम्भमासाद्य तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥६८॥  
 तस्मिन् भूमिप्रतिकृति रैमयं विधिवन्न्यसेत् ।

महोसुक्तेन तां ध्यात्वा अभिमन्त्र्य यथाविधि ॥६८॥  
 सम्पूज्य भूनिगायत्र्या तत्पिधाय बुधाग्रणीः ।  
 पूरयेत् सर्वकुम्भांश्च १गन्धमिश्रितवारिणा ॥७०॥  
 अग्रे तु सर्वकुम्भानां यन्त्रं सौदर्शनं क्षिपेत् ।  
 तत्र रक्षां प्रकुर्वीत अष्टुदिग्बन्धनादिभिः । ७१॥  
 आचार्यस्याज्ञया सर्वे भक्ता भागवता द्विजाः ।  
 मुमङ्गलीस्त्रियश्चैव कन्याः सर्वे च बालकाः ॥७२॥  
 महाभक्तचा श्रद्धया च ब्रूयुनमानि वै हरेः ।  
 फलपुष्पहिरण्यादीन् अक्षतांश्च विनिक्षिपेत् ॥७३॥  
 ततस्सर्वेश्च वाद्यैश्च वेदघोषपुरस्सरस् ।  
 खातमृद्धिश्च पुण्याभिः अस्पृष्टाभिश्च दूषितैः ॥७४॥  
 पूरयेद्वालुकाभिश्च तदगतं देशिकाग्रणीः ।  
 तस्योपरि जलं सिक्त्वा हस्तिपादैश्च घट्येत् ॥७५॥  
 विकिरेन् सर्षपांस्तत्र अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितान् ।  
 एवं सर्वं समाप्यात्र यज्ञशालां प्रकल्पयेत् ॥७६॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 जपवैभवकाण्डे यज्ञदेशे कर्षणादिकसंस्कारनिष्ठपणं  
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥



श्रीमद्वृक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे  
 ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥  
 [ यज्ञशालानिमणिविधिः ]

४३५

ब्रह्मोवाच—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

हे जगन्नाथ मे ब्रूहि यज्ञशाला कथं भवेत् ।

तत्क्षणं च निमणिविधि शास्त्रोक्त्वत्मना ॥१॥

श्रीभगवानुवाच—

[ भगवत्प्रतिवचनम् ]

पूर्वोक्तभूमौ यज्ञार्थं कल्पयेन्मण्डपं पुरा ।

इदानीं तद्विधानं ते वक्ष्यामि शृणु पद्मज ॥२॥

[ यज्ञशालानिमणिविधिः ]

प्राचीं परीक्षयेत् पूर्वं दिशं शास्त्रोक्त्वत्मना ।

प्राच्यादिदिग्विभागेन द्वारादिविधिरुच्यते ॥३॥

क्षीरवृक्षजमड़गुष्ठपरिणाहमृजुं शुभम् ।

मण्डपस्थानमध्ये तु स्थापयेन्मूलविद्यया ॥४॥

शङ्कोद्धिगुणमानेन परितो मण्डलं लिखेत् ।

मण्डलान्ते लिखेच्छायां शङ्कोः पूर्वविराह्योः ॥५॥

न्यस्य बिन्दुद्वयं सूत्रं प्राक्प्रत्यक्संस्थितं लिखेत् ।

बिन्दुद्वयान्तरं ग्राह्यं कच्छपाननपुच्छगम् ॥६॥

जातप्राक्सौम्यदिवसूलमेकं सूत्रे समोकृते ।

सीमासूत्रमिदं भ्रान्तमुत्तराद्यं परं लिखेत् ॥७॥

त्रिपञ्चसप्तहस्तं वा अधिकं वा यथेच्छया ।

कुर्यात् तत्सूत्रविन्यासं ग्रामास्थानसमृद्धये ॥८॥  
 दिक्सूत्रं ऋगेणैव चतुरश्चं नयेद्बुधः ।  
 अष्टदिक्षु यथा न्यायं शङ्कुस्थापनमाचरेत् ॥९॥  
 तच्छङ्कुस्थापने काले निमित्तानि च लक्षयेत् ।  
 शुभं चेत् सिद्धिमाप्नोति अशुभे शान्तिमाचरेत् ॥१०॥

[ अङ्गुल्यादिमानविधिः ]

अथांगुलिविधिं वक्ष्ये समासाच्छृणु पद्मज ।  
 पञ्चधांगुलिराख्याता उच्यन्ते ता विधाःक्रमात् ॥११॥

[ अङ्गुलिभेदाः ]

मानं मानान्तरं मात्रा मुष्टिर्देहस्तथैव च ।  
 वक्ष्यमाणक्रमेणैषां भेदानां लक्षणं शृणु ॥१२॥  
 वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरशमयः ।  
 तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्ति रेणवः परमाणवः ॥१३॥  
 तेऽष्टौ केशाद्वयस्तेऽष्टौ लीक्षो यूकस्तदष्टकम् ।  
 तदष्टकं यवास्तेऽष्टौ अगुलिस्समुदाहृतां ॥१४॥  
 तदुत्तमांगुलिस्सप्त यवा स्सैव तु मध्यमा ।  
 यवाष्टडधमा प्रोक्ता मानांगुलमिदं भवेत् ॥१५॥  
 विन्यस्तैस्तिर्यगष्टाभिर्यवैः मानान्तरांगुलम् ।  
 शालीभिर्वा ऋजुन्यस्तैःत्रिभिर्निन्तरांगुलम् ॥१६॥  
 आचार्यदक्षिणकरे मध्यमांगुलिमध्यमे ।  
 पर्वणोरन्तरं दीर्घं मात्रांगुलमुदाहृतम् ॥१७॥  
 चतुर्था विभजेदेको भागो मुष्टचङ्कुलिःस्मृता ।  
 यत्किञ्चित् कौतुकायामं विभज्य दशधा पुनः ॥१८॥  
 एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमंगुलम् ।  
 उच्छायः प्रतिमायाः स्यान्महामानान्तरांगुलः ॥१९॥

## [ तेषामुपयोगविधिः ]

प्रासादादींश्च तेनैव कुर्युमनिन्नतरेण वा ।  
 वेदिकापैठशिविकारथादीनां विधिः पुनः ॥२०॥  
 मानान्तरांगुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ।  
 यागोपकरणानां च कुर्यन्मात्रांगुलेन च ॥२१॥  
 होमाङ्गानि स्तुवादीनि कुण्डो मुष्टचड्गृलाध्यः ।  
 देहलब्धांगुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कल्पयेत् ॥२२॥  
 यैर्याविद्विभागांशः अर्च्यमानमुदाहृतम् ।

## [ तालधनुः क्रोशादिनिरूपणम् ]

मानांगुलैद्वादिशभिः तालाह्वयमुदाहृतम् ॥२३॥  
 द्वौ तालौ कथितो हस्तःते ह्यष्टौ कथितो धनुः ।  
 स एव दण्डः सयुगः क्रोशः स्यात् पञ्चविंशतेः ॥२४॥  
 क्रोशैश्चतुर्भिर्गोपानं योजनं स्याच्चतुर्गुणम् ।

## [ प्रस्थादिमानविभेदाः ]

प्रस्थादीनां च मर्यादा प्रसङ्गादुच्यतेऽधुना ॥२५॥  
 चत्वारो ब्रीहयः कुञ्जास्तेऽष्टौ मञ्जिष्ठ उच्यते ।  
 ते शतं षष्ठिरधिकं निष्कं निष्काष्टुकं पलम् ॥२६॥  
 पलानि पञ्च कुडुभं प्रस्थं स्यात्चतुर्गुणम् ।  
 तच्चतुर्गुणकं विद्यादाढकं तद्द्वयं शिवम् ॥२७॥  
 तद्द्वयं द्रोणमुदितं खारी तद्द्वितयं भवेत् ।  
 तत्खारीतितयं भारं परिमाणमुदाहृतम् ॥२८॥  
 एतेन परिमाणेन परिच्छेद्यं घृतादिकम् ।  
 सौवण्डींश्च धान्यानि एवमेव परीक्षयेत् ॥२९॥

## [ यज्ञशालाप्रमाणनिरूपणम् ]

यज्ञकर्मणि विप्रेन्द्रः शालामेकां प्रकल्पयेत् ।  
 दशहस्तायुतां तद्वद्विस्तृतां दशभिः करैः ॥३०॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि चतुः पञ्चनवाधिकम् ।  
तथैव द्वादशगुणं षोडशं गुणसंयुतम् ॥३१॥  
आयामसमविस्तोर्ण मण्टपं कारयेद्विजः ।

[ यज्ञमण्डपनिर्माणारम्भः ]

शुभेऽहनि गुरुः स्नात्वा सर्वलक्षणसंयुतः ॥३२॥  
पुण्याहं वाचयित्वाग्रे देशिकेन्द्रैः समायुतः ।  
सूक्तास्फालनपूर्वं तु प्राचीं गत्वा दिशं ततः ॥३३॥  
दण्डमात्रं तु हस्तं वा खात्वा भूमि चतुर्मुख ।  
वेदघोषस्तूर्यघोषैः स्तम्भं प्रक्षालय शास्त्रवित् ॥३४॥  
हरिद्राभिरलंकृत्य ऊर्ध्वपुण्ड्रेश्च शोभयेत् ।  
गर्तं सम्प्रोक्ष्य विधिवत् तत्र यन्त्रं सुदर्शनम् ॥३५॥  
रत्नादिषु विनिक्षिप्य रत्नन्यासपुरस्सरम् ।  
स्तम्भे सम्पूज्य गरुडं तन्मन्त्रेण बुधोत्तमः ॥३६॥  
गर्तं तन्निक्षिपेद् ब्रह्मन् मुहूर्ते शोभने गुरुः ।  
ध्रुवं त इति मन्त्रेण ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥३७॥  
सुधाचूर्णादिकैः स्तम्भं गर्तेऽस्मिन् हृष्टमाचरेत् ।  
रथकारान् तदाहूय गन्धपुष्पफलादिकम् ॥३८॥  
ताम्बूलं वस्त्रयुग्मं च दत्त्वा चाज्ञापयेच्च तान् ।  
मण्डपस्य तु निर्माणे ते स्युः सन्तुष्टचेतसः ॥३९॥

[ स्तम्भसंख्यातल्लक्षणादीनि ]

अवक्रैः निर्द्वैश्चेव अदर्घैः स्तम्भसञ्चयैः ।  
ऋमुकेनालिकेरर्वा याज्ञिकैश्चन्दनादिकैः ॥४०॥  
दशतालोन्नतं तालैद्वादशेरुन्नतं तु वा ।  
निर्माणं मण्टपं तत्र षोडशस्तम्भसंयुतम् ॥४१॥  
द्विगुणैस्त्रिगुणैर्यद्वा तथा द्वादशषोडशैः ।  
स्तम्भैश्च लक्षणोपेतैः कल्पयेच्छास्त्रवर्त्मना ॥४२॥

वातवर्षातपेभ्यश्च रक्षणे शक्तिसंयुतम् ।  
 धूमनिर्गमनोपेतं चतुद्वारैश्च शोभितम् ॥४३॥  
 सर्वसौस्थ्यप्रदं यज्ञमण्टपं परिकल्प्य च ।  
 कृत्वा शालामपि ब्रह्मन् आचार्यायि निवेदयेत् ॥४४॥

[ मण्डपालङ्कारः ]

ततस्तु देशिकश्रेष्ठः मण्डपं सर्वतो दिशि ।  
 वितानैर्दर्भमालाभिः पताकैश्च द्वजादिभिः ॥४५॥  
 सचित्रैर्दर्पणाद्यैश्च तोरणाद्यैर्यथाविधि ।  
 फलगुच्छेः पुष्पगुच्छेः द्वारकुम्भैः समन्ततः ॥४६॥  
 रसभास्तम्भैश्च वृक्षैश्च क्रमुकैर्नालिकेरकैः ।  
 स्वेच्छया समलंकृत्य ततः कुण्डानि कारयेत् ॥४७॥

[ यज्ञमण्डपमिर्णादिफलविशेषकथनम् ]

एतन्मण्डपनिर्णणे ये जनाः श्रद्धयाऽन्विताः ।  
 सहायभूता वर्तन्ते यदि दास्यन्ति वा धनम् ॥४८॥  
 पुष्पमाल्यादिभिर्ये च अलंकुर्वन्ति मण्डपम् ।  
 सर्वपापविनिर्मुक्ताः ते यान्ति परमं पदम् ॥४९॥  
 पुत्रपौत्रादिभिः काम्यर्ये कुर्वन्ति तदब्जज ।  
 सर्वाभीष्टानि ते लब्ध्वा मोदन्ते भुवि सर्वदा ॥५०॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानजपवैभवकाण्डे यज्ञशालानिर्णणविधिर्नाम  
 चतुर्थोऽध्यायः ॥



श्रीमदष्टाक्षरविधानयज्ञवै भवकाण्डे  
 ॥ यं च मोऽध्यायः ॥  
 [ यज्ञकुण्डादिनिर्माणविधिः ]

॥४५॥

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

अथ ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि कुण्डनिर्माणमुत्तमम् ।

[ यज्ञकुण्डादिकनिर्माणविधिः ]

मण्डपे मध्यभागे तु वेदोमेकां प्रकल्पयेत् ॥१॥

[ तत्र वेदिकालक्षणम् ]

एकहस्तं द्विहस्तं वा लिहस्तं वा तथैव च ।

चतुः पञ्च च षट् सप्त नवाष्टदशहस्तकम् ॥२॥

आयामसमविस्तारं तालत्रयसमन्वितम् ।

द्वितालेनोन्नतं यद्वा तालेनैकेन चोन्नतिः ॥३॥

वेदिकायास्त्विताले तु सपानि विषमाणि वा ।

कुण्डानि कल्पयेद्विद्वान् द्वादशान्तानि संख्यया ॥४॥

चतुः पञ्चनवादोनां विधानानां तु पद्मज ।

वेदोमेकां प्रकल्पयैव तत्र कुण्डानि कल्पयेत् ॥५॥

द्वादशाधिककुण्डानां विधानेषु चतुर्मुख ।

विदिक्षु दिक्षु क्रमशः कारयेदुपवेदिकाः ॥६॥

मध्यवेदीप्रमाण तु चतुर्धा तद्विभज्य च ।

अष्टुदिक्षु यथान्यायं प्रकल्प्याः स्तूपवेदिकाः ॥७॥

तासामेव चतुर्दिक्षु विदिक्षु च विधानतः ।

कुण्डानि कल्पयेद्वब्रह्मन् देशिकस्समसंख्यया ॥८॥

## [ इष्टकानिमणिविधिः ]

यद्विद्यानादिकं सर्वमद्य वक्ष्यामि मे शृणु ।  
 इष्टकान् कारयेदादौ देशिकशशास्त्रवत्तर्मना ॥६॥  
 कुण्डवेद्यादिनिमणे शिलिपना कुशलेन वै ।  
 रथकारेण निदिष्टं देशमासाद्य देशिकः ॥१०॥  
 अस्त्वमन्त्रेण सिद्धार्थान् विकिरेत् सर्वदिक्षु च ।  
 तेन भूतपिशाचाद्याः दूरतो यान्ति निश्चयम् ॥११॥  
 ततस्तु विधिना ब्रह्मन् पुण्याहं वाचयेदिद्वजः ।  
 ततप्रदेशं तु सम्प्रोक्ष्य तज्जलैर्मन्त्रपूर्वकम् ॥१२॥

## [ तदर्थं शालिहोमादीनि ]

स्थण्डिलं कल्पयित्वाग्रे आज्येन जुहुयाच्छतम् ।  
 अष्टौ च सूलमन्त्रेण नृसूक्तेन चर्हं ततः ॥१३॥  
 षोडशाहुतिभिर्हृत्वा याज्ञिकैः समिधैर्गुरुः ।  
 अष्टाविंशतिवारं तु जुहुयाच्च यथाक्रमम् ॥१४॥  
 ततश्च चरुणा भूयो विष्णुपारिषदान् यजेत् ।  
 क्षेत्रपालस्य भूतानां वास्तुनाथस्य च स्वयम् ॥१५॥  
 देवतानां ऋषीणां च तथा देवगणस्य च ।  
 तत्तन्मन्त्रैश्च स्वाहान्ते दद्यादाज्याहुतीःक्रमात् ॥१६॥  
 भूरादिभिर्व्याहृतिभिः हृत्वा च तदनन्तरम् ।  
 पूणहुतिं ततः कृत्वा शास्त्रोक्तेन विधानतः ॥१७॥  
 पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु दद्यात्तत्र बलिं गुरुः ।  
 मन्त्रेणानेन चरुणा नमोन्तेन यथाक्रमम् ॥१८॥  
 विष्णुपारिषदेभ्यश्च सर्वभूतेभ्य एव च ।  
 वास्तुनाथाय तदनु क्षेत्रपालाय च क्रमात् ॥१९॥  
 बलिमेवं च दत्त्वा तु विसृज्याग्निं च पद्मज ।  
 कुलालं प्राङ् मुखं कृत्वा कारयेदिष्टकान् द्विजः ॥२०॥

[ इष्टकासु पूँस्त्रीनपुँसकभेदनिरूपणम् ]

पुंलिङ्गादिविभेदेन तद्विभागोऽथ कथयते ।  
रेखा ऋजुरयुग्मा वा यत्र पौस्त्री तदिष्टका ॥२१॥  
तिरश्चीलाय युग्मा च रेखा स्त्रेणी तदिष्टका ।  
नपुंसकी स्यान्निकृते रेखा वाग्रेऽथ कर्णयोः ॥२२॥  
नपुंसकेष्टका तावत् गर्भाधाने विधीयते ।  
स्त्रीलिङ्गेष्टकया कुर्याद् गर्भाधानादिषोठिकास् ॥२३॥  
पुंलिङ्गेष्टकया कुर्यात् कुण्डमण्डपमन्तिरान् ।

[ इष्टकासु उत्तमादिभेदः ]

चतुर्विशांगुलायामा शेष्टा स्यान्मध्यमा तथा ॥२४॥  
अष्टादशांगुलायामा कनिष्ठा षोडशांगुला ।  
अध्यायामं तु विस्तारं तदर्थं घनमुच्यते ॥२५॥  
आयामसमविस्तारा स्यादाच्छादनकेष्टका ।  
एवमादीष्टकामानं कर्मणोऽनुगुणं भवेत् ॥२६॥  
ऊहापोहविधानेन तत्सर्वं कारयेद् गुरुः ।  
महामानमिदं विद्यादल्पमानमिहोच्यते ॥२७॥  
कुण्डप्रकृतिरुद्धाया विस्तारायामसमिता ।  
द्वचड्गुलं घनसंयुक्ता इष्टका तत्प्रकोतिता ॥२८॥  
सुपक्वा सुस्वना पक्वबिस्बाभा सुट्ठासमा ।

[ त्याज्येष्टकानिरूपणम् ]

एकवर्णा प्रशस्तास्यादिष्टका प्रथमा मता ॥२९॥  
कालमण्डलसंयुक्तां भिन्नां भिन्नामथानृजुम् ।  
स्फुटितां वर्जयेद्ब्रह्मन् यज्ञकर्मणि सर्वदा ॥३०॥  
सर्वलक्षणसम्पन्नां गृहीत्वा गुहरिष्टकास् ।  
वेदिकादीश्च कुण्डानि कल्पयेद्विधिना ततः ॥३१॥

## [ चतुरश्चकुण्डलक्षणम् ]

चतुरश्रं चतुर्विशत्यंगुलं भूतलं खनेत् ।  
 विस्तारायामसदृशं परितः खातभूतलम् ॥३२॥  
 द्वचड्गुलं तद्वहिः कल्प्यं मेखलालयमैषुकम् ।  
 कुण्डस्य प्रकृतेरवक् चतस्रो मेखलास्तु वा ॥३३॥  
 कुण्डप्रकृतिरुच्छाय मंगुलानां च विशतिः ।  
 अधस्तादुन्नता तस्य षोडशांगुलमेखला ॥३४॥  
 तालोच्छेदमिता पूर्वा मध्यमाष्टांगुलोन्नता ।  
 तदर्थेनोच्छ्रुता चान्या विस्तारश्चतुरंगुलः ॥३५॥  
 सर्वासां सात्त्विकी चाद्या मध्यमा राजसी मता ।  
 तदन्या तामसी ज्ञेया तदन्या त्रिगणात्मिका ॥३६॥

## [ योनिकल्पम् ]

पश्चिमे प्रकृतेरुच्चर्वे योनिः पञ्चदशांगुला ।  
 आयता सूलमारभ्य विस्तीर्णा क्रमशो भवेत् ॥३७॥  
 अंगुलैर्दशभिः षड्विः चतुर्भिः द्वचड्गुलेन च ।  
 एकेन चाग्रे कल्प्येव मेखलोपरि शोभना ॥३८॥  
 योनिवत्सन्निवेशेन पिप्पलच्छदवद्द्रवेत् ।  
 क्रमेण निम्ना प्रत्यक्स्था कुण्डस्याग्रे निवेशिता ॥३९॥  
 अग्रे च योनेनालं स्याच्चतुरड्गुलमायतम् ।  
 अंगुलं नहनं सूले सूले चैव षडंगुलम् ॥४०॥  
 काहलाकारवत् कुर्यात् यमस्य दिशि वा भवेत् ।  
 योनिर्होता यदि भवेदुदीचीनभुखः स्वयम् ॥४१॥  
 विना वा जुहुयाद्योनि मोक्षाय त्वरते यदि ।  
 कुण्डमाने द्विहस्तादौ मेखलादि च तादृशम् ॥४२॥  
 यद्वैकमेखलं कुण्डं कर्ता सत्वरितो यदि ।

[ कुण्डानां प्रत्येकविनियोगक्रमः ]

सर्वाभ्युदयकर्मणि चतुरश्चे समाचरेत् ॥४३॥  
 पौष्टिकं पद्मकुण्डेषु शार्निं वृत्ते सुखावहे ।  
 त्रिकोणे मारणं कर्म कुण्डे चापाकृतौ पुनः ॥४४॥  
 उच्चाटनं यक्षकन्यासाधनं पञ्चकोणके ।  
 षडश्चे स्तम्भनं कर्म सप्तश्चे मोहनं भवेत् ॥४५॥  
 विद्वेषणं नवाश्रे स्यात् अष्टाश्रे मारणं विधिः ।  
 एकादशाश्रे ब्रह्मादिवशीकरणमुच्यते ॥४६॥  
 कुण्डे दशाश्रे पश्वादिदेवतातोषणो विधिः ।  
 द्वादशाश्रेषु पुरुषं वैकुण्ठं द्रष्टुमाचरेत् । ४७॥  
 योन्याकारे विवाहार्थं कन्यार्थं कमलासन ।  
 सर्वे कुण्डाश्रं निष्कामे लोकक्षेमार्थकर्मणि ॥४८॥  
 दशपञ्चाश्रमुख्याश्रं दैवीकर्मणि चोदिताः ।  
 अष्टादशाश्रं तद्वच्च विशत्यश्रं तथैव च ॥४९॥  
 चतुर्दशचतुर्विदश्रा द्वार्विंशतिस्तथा ।  
 षण्णवत्यंगुलायामं सर्वकुण्डप्रमाणकम् ॥५०॥  
 तस्माद्गुरुर्यथाकामं विभजेत्तत्प्रमाणकम् ।  
 षण्णवत्यंगुलायामं कुण्डसामान्यलक्षणम् ॥५१॥

[ आहुतिसंख्यया कुण्डप्रमाणभेदनिरूपणम् ]

तदाहुतिप्रमाणेन भिद्यते वर्धतेऽपि च ।  
 अयुताहुतिपर्यन्ते होमे हस्तप्रमाणकम् ॥५२॥  
 द्विहस्तं नियुते कुण्डं त्रिहस्तं प्रयुते तथा ।  
 शंकुहोमे चतुर्हस्तं महाशङ्कौ तु षट्करम् ॥५३॥  
 बृन्दाहुतौ सप्तहस्तं महाबृन्देऽष्टहस्तकम् ।  
 अर्बुदे नवहस्तं स्यात् न्यर्बुदे दशहस्तकम् ॥५४॥  
 एकादशकरं खर्वे परार्थे द्वादशं करम् ।

लयोदशकरं मध्ये अन्तके तु चतुर्दश ॥५५॥  
पद्मे कराः पञ्चदश महापद्मे तु षोडश ।  
समुद्रे विशति कराः महौद्धे द्वौ च विशतिः ॥५६॥

[ अयुतादिसख्यानिण्यः ]

इतोऽधिकाहुतिविधौ चतुर्विशतिहस्तकम् ।  
प्रसङ्गादुच्यते संख्या तां क्रमेणावधारय ॥५७॥  
एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।  
नियुतं प्रयुतं शंकुमहाशंकुरतः परम् ॥५८॥  
बृन्दं तथा महाबृन्दं अर्बुदं न्यर्बुदं तथा ।  
खर्वं पदार्थं मध्यान्ते पद्मं तन्महदादिकम् ॥५९॥  
पद्मोत्तरं समुद्रं स्यात् महौद्धं तदनन्तरम् ।  
एकमारभ्य गणयेत् प्रयुतान्तं यथाक्रमम् ॥६०॥  
स्थानात् स्थानं दशगुणं वर्धयेत् प्रयुतावधि ।  
लक्षस्य नियुतं संख्या कोटिः प्रयुतमुच्यते ॥६१॥  
शंकुमारभ्य गणयेत् भहौद्धान्तं क्रमाद्यथा ।  
शतकोटिसहस्राणां शंकुसंख्या निगद्यते ॥६२॥  
तथैव स्यान्महाशंकुः एवं बृन्दं प्रकीर्तितम् ।  
तद्वदेव महाबृन्दं एवमेवार्दुदं मतम् ॥६३॥  
इत्थं न्यर्बुदमाख्यातमेवं खर्वं चतुर्मुखं ।  
एवमेव परार्थं च इत्थं मध्यमुदाहृतम् ॥६४॥  
एवमन्तं तथा पद्मं महापद्मं तथैव च ।  
सागरप्रलयावेवं संख्या नास्ति ततः परम् ॥६५॥  
सामान्यकुण्डमानेन कुण्डानां लक्षणं शृणु ।

[ चतुरश्चकुण्डविधिः ]

चतुर्विशत्यंगुले स्याद्विस्तारायामकल्पनम् ॥६६॥  
खातं तावद्भूरेव स्यात् कुण्डेषु नियति शृणु ।

तदर्थं पदवस्थवा चतुरंगुलमेव वा ॥६७॥

परितो द्वच्छगुलं कल्पयं बहिस्तस्त्रश्च वेदिकाः ।

कार्यस्तासां च विस्तारः चतुरंगुलसम्मितः ॥६८॥

[ धनुः कुण्डप्रमाणम् ]

तावत्येवोन्नतिर्बह्यते कुण्डस्य धनुषः पुनः ।

अंगुल्या नवतिःषट च ज्या च षट्त्रिशदंगुला ॥६९॥

[ वृत्तकुण्डप्रमाणम् ]

शंकुं निधाय तन्मध्ये दशांगुलसमायुतम् ।

भ्रामयेत् परितः सूत्रं कुण्डं तद्वलयाकृति ॥७०॥

[ त्रिकोणकुण्डप्रमाणम् ]

चतुरश्चस्य कुण्डस्य विभजेत् पञ्चधा भुजम् ।

द्वौ भागौ भुजमेकं च त्रिशत् पञ्चाथवा पुनः ॥७१॥

अंगुलीनां भवेदेषां त्रिकोणाङ्के भुजः स्मृतः ।

[ षडशकुण्डप्रमाणम् ]

कुण्डे षडथे च भुजाः अष्टाष्टकादशांगुलाः ॥७२॥

एको भुजस्तु पञ्चाश्रे दिशतयंगुलसम्मितः ।

[ सप्तशकुण्डप्रमाणम् ]

सप्तश्रे च भुजायामो यवषट्कादिकं पुनः ॥७३॥

[ अष्टाशकुण्डप्रमाणम् ]

तित्तश्च दश चांगुल्यः कुण्डे त्वष्टाश्रसंयुते ।

द्वच्छिकादश वा भूमौ दशांगुल्यः प्रकीर्तिः ॥७४॥

[ नवाशकुण्डप्रमाणम् ]

नवाशकुण्डेषु यवाः पञ्चकोणे भुजायतिः ॥७५॥

[ दशाशकुण्डप्रमाणम् ]

दश चांगुल्यः प्रोक्ता दशाश्रे तु चतुर्मुख ।

यवाः पञ्चभुजायामो नव चांगुल्यः स्मृताः ॥७६॥

[ एकादशाश्रकुण्डप्रमाणम् ]

एकादशाश्रे कुण्डे तु यवैरष्टाभिरन्वितः ।

अष्टावंगुलयः कुण्डे द्वादशाश्रे भुजायतिः ॥७७॥

[ द्वादशाश्रकुण्डप्रमाणम् ]

अष्टादशागुलाः प्रोक्ता योनिकुण्डेषु चायतिः ।

अष्टौ च चत्वारिंशत्त्वा भवेदंगुलयोऽब्जज ॥७८॥

गजोषु सन्निभा योनिः यद्वाश्वत्यदलोपमा ।

[ पञ्चदशाश्रकुण्डलम् ]

यवैश्वर्तुभिः संयुक्तं षडंगुलभुजैर्युतम् ॥७९॥

दशपञ्चाश्रमेतत्तु कथितं मुनिभिः पुरा ।

[ षोडशाश्रकुण्डप्रमाणम् ]

षडंगुलायतभुजाः षोडशाश्रस्य चोदिताः ॥८०॥

[ अष्टादशाश्रकुण्डप्रमाणम् ]

यवृट्कसमायुक्तपञ्चांगुलभुजैर्युतम् ।

अष्टादशाश्रकुण्डं स्यात् विंशत्यश्रं तु कथ्यते ॥८१॥

[ विंशत्यश्रकुण्डप्रमाणम् ]

पञ्चांगुलभुजैस्तद्वत् संयुतं स्यात्प्रतिभुर्मुख ।

विंशत्यश्रं तु तं विद्धि चतुर्विशाश्रमुच्यते ॥८२॥

[ चतुर्विशाश्रकुण्डप्रमाणम् ]

चतुरंगुलमायामं विद्यात् प्रतिभुजस्य च ।

स एव कथितो ब्रह्मन् चतुर्विशाश्रनामकः ॥८३॥

[ वृत्तकुण्डप्रमाणम् ]

पञ्चादशांगुलं सूत्रं मध्यतो भ्रामयेत्ततः ।

वृत्तकुण्डं भवेदेवं पद्मकुण्डं तदेव तु ॥८४॥

[ पद्मकुण्डप्रमाणम् ]

पद्मं पद्मसमाकारं कर्णिकादलसंयुतम् ।

यथा वृत्तप्रमाणं वा तथा पद्मस्य लक्षणम् ॥८५॥

दलानि मेखलास्थाने कल्पयेद्वादशाष्टु वा ।

अष्टाक्षरविधाने तु योग्यं स्यात् तद्वलाष्टकम् ॥८६॥

[ चक्रकुण्डलक्षणम् ]

अराणि मेखलास्थाने कल्पयेत् द्वादशाष्टु वा ।

पूर्ववद् वृत्तरूपेण चक्रकुण्डस्य लक्षणम् ॥८७॥

[ योनिकुण्डप्रमाणानि ]

दशांगुलं मध्यमे तु भ्रामयेत् समसूत्रकम् ।

दशांगुलं तथा योनिं कुर्यादश्वत्थपत्रवत् ॥८८॥

[ कवचिद्विशेषविधयः ]

याद्विग्विधं भवेत् कुण्डं ताद्गोब तु मेखला ।

योनिं कुण्डेषु सर्वेषु कल्पयेत् कमलासन ॥८९॥

योनिकुण्डे न योनिःस्यात् पद्मकुण्डे न पञ्चजन्म ।

सर्वेष्वपि च कुण्डेषु खातमध्ये तु पञ्चजन्म ॥९०॥

प्रकल्पनीयं गुरुणा कर्णिकादिभिरन्वितम् ।

[ चतुष्कुण्डादिविधयः ]

चतुरश्रं भवेत् कुण्डं वेद्याः प्राचीनभूतले ॥९१॥

कुण्डं दक्षिणतो विद्यात् अर्धचन्द्रसमाकृति ।

वृत्तं तु पश्चिमे भागे उत्तरे पद्मनामकम् ॥९२॥

यद्वा त्रिकोणकुण्ड वा चतुष्कुण्डविधानके ।

इन्द्रेशानान्तरे पद्मं यद्वा च चतुरश्रकम् ॥९३॥

प्राक् प्रत्यक्षमलं कुण्डं पञ्चकुण्डविधौ भवेत् ।

दिशग्नेर्योनिकुण्डं स्यान्निकोणं तु तिचक्षुषः ॥९४॥

सप्तकुण्डविधानोऽयं प्रकारः कमलासन ।

चतुरश्रं भवेत् प्राच्यामरनेदिशि भगाकृति ॥९५॥

चापाकृति यमस्य स्यात् षडशं निर्वृतेभवेत् ।

१—वरुणस्य भवेद् वृत्तं पञ्चाशं मातरिश्वनः ॥६६॥  
 त्रिकोणं नरवाहस्य ईशानस्याष्टकोणकम् ।  
 चतुरश्वस्य कुण्डस्य प्रागदेशे कमलाकृति ॥६७॥  
 नवकुण्डविधौ वलस्त्रियं विषमवत्तिषु ।  
 समवत्तिषु पूर्वादिदिक्षु कुण्डं क्रमाद्गवेत् ॥६८॥  
 चतुरश्वं ततश्चापं वृत्तं कोणत्रयात्मकम् ।  
 चतुष्कुण्डविधाने स्यात् षट्कुडे तूच्छतेऽधुना ॥६९॥  
 चत्वारि पूर्ववत् कृत्वा दिशग्नेयोनिकल्पनम् ।  
 षडशं दिशि कुण्ड स्यात् षडर्थनयतस्य तु ॥१००॥  
 अष्टकुण्डे त्वष्टुदिक्षु कुण्डान्यष्टौ यथाक्रमम् ।  
 चतुरश्वं भगाकारं चापाकारं षडशकम् ॥१०१॥  
 वृत्तं पञ्चाशमुदितं त्रिकोणं चाष्टकोणकम् ।  
 त्रीणि त्रीणि च कुण्डानि यद्वा दिक्षु प्रकल्पयेत् ॥१०२॥  
 कमलं च त्रिकोणं च दिक्षु कुण्डस्य पार्श्वयोः ।  
 कल्पयेत्त्र चतुर्दिक्षु द्विषट्केऽग्निविधिर्भवेत् ॥१०३॥  
 एवमेव च कुण्डानां पञ्चानां पार्श्वयोर्द्विज ।  
 कमलं च त्रिकोणं च कल्पयेद्वशपञ्चके ॥१०४॥  
 दिक्षु द्वादशकुण्डानि त्रीणि त्रीणि चतुर्षु च ।  
 विदिक्षु चोक्तकुण्डानि षोडशे कुण्डपद्धतौ ॥१०५॥  
 चतुर्विशतिके ब्रह्मन् त्रीणि पूर्वोक्तवत्मना ।  
 विदिक्षु दिक्षु कुण्डानि कारयेत् कमलासन ॥१०६॥  
 यद्वाष्टुदिक्षु विधिना कल्पयेत्त्रोपवेदिकाः ।  
 त्रेत्राग्निसंयुतास्ताश्च यथापूर्वमुदीरितम् ॥१०७॥

१—वरुणस्य भवेद् वृत्तं षडशं मातरिश्वनः ।  
 कौवैर्या कमलं कुण्डं ईशानस्याष्टकोणकम् ॥  
 ऐन्द्रेशमध्यतः पद्मं चतुरश्वमथापि वा ॥ ( पाठान्तरम् )

चतुरश्चं धनुः कुण्डं वृत्तं सर्वत्र कारयेत् ।  
 द्वालिंशकुण्डसयुक्ते विधाने शृणु पद्मज ॥१०८॥  
 अष्टदिक्षु च कुण्डानि पूर्वोक्तानि चतुश्रुतुः ।  
 उपवेद्याश्रतुदिक्षु कल्पनीयानि पद्मज ॥१०९॥  
 यद्वा चतुर्षु दिक्षवेव नवकुण्डानि कारयेत् ।  
 चत्वारिंशस्त्रुकुण्डानां विधानं वक्ष्यतेऽधुना ॥११०॥  
 पञ्च पञ्चैव कुण्डानि प्रकल्प्यान्यष्टदिक्षु च ।  
 चत्वारिंशस्त्रुवेयुभ्य तान्युक्तविधिनाऽब्जज ॥१११॥  
 अथाष्टचत्वारिंशानां कुण्डानां तु विधि शृणु ।  
 षट्संख्यया प्रतिदिश कुण्डान्यष्टसु दिक्षु च ॥११२॥  
 कारयेत् पूर्वविधिना चतुष्षष्टिविधिस्तथा ।  
 दिक्षवष्टासु प्रतिदिश उपवेद्याः समन्ततः ॥११३॥  
 कुण्डश्वाष्टौ कल्पनीया यथापूर्वं तु पद्मज ।  
 अशीतसख्यकुण्डानां विधिरद्य प्रवक्ष्यते ॥११४॥  
 दश कुण्डनि चाष्टासु दिक्षु प्रत्येकमाचरेत् ।  
 एवमेव विधानं स्यात् चतु परशतादिके ॥११५॥  
 कुण्डानां पद्धतौ ब्रह्मन् तद्वक्ष्ये शृणु श्रद्धया ।  
 अष्टदिक्षूपवेदीनां कुण्डानि स्युः त्रयोदश ॥११६॥  
 तेषु चैव प्रतिदिश वेदिकायास्तु पश्चिमे ।  
 वृत्तं प्रकल्पयेद्विद्वाव प्रतिपाश्वं च षट् क्रमात् ॥११७॥  
 चतुरश्चाणि कल्प्यानि एतद्विधिविधानके ।  
 अथवा चतुरश्च च पञ्चाश्च च पडशक्तम् ॥११८॥  
 त्र्यश्चं चापं च पद्मं च पाश्वं पाश्वं प्रकल्पयेत् ।  
 [ अष्टोत्तरशतादिकुण्डपद्धतिः ]  
 अष्टोत्तरशते कुण्डपद्धतौ वक्ष्यते ऽधुना ॥११९॥  
 दिक्षु द्वादश कल्प्याः स्युः प्रथमं तूपवेदिकाः ।

तासां पाश्वे सर्वतश्च नवं कुण्डानि कल्पयेत् ॥१२०॥  
 अष्टाविंशोत्तरशतकुण्डकल्पे चतुर्मुख ।  
 अष्टावेव प्रकल्प्याः स्युः प्रथमं तूपवेदिकाः ॥१२१॥  
 तासां तु पाश्वयोःकल्प्याःकुण्डाःसर्वत्र षोडश ।  
 यद्वा प्रकल्प्य वेदीश्च दिक्षु षोडश पदमज ॥१२२॥  
 प्रतिवेदीपाश्वभूषु अष्टकुण्डानि कारयेत् ।  
 ततः चतुश्चत्वारिंशदुत्तरे शतसंख्यके ॥१२३॥  
 अष्टदिक्षूपवेदीनां कुण्डास्त्वष्टादश स्मृताः ।  
 चतुरश्च च पञ्चाश्रं त्र्यश्चप्रभृति पदमज ॥१२४॥  
 वक्ष्यमाणविधानेन सर्वतः परिकल्पयेत् ।  
 प्रागभागवेदिकापूर्वे चतुरश्रं प्रकल्पयेत् ॥१२५॥  
 तदुत्तरे तु 'चाष्टाश्रं' षडश्रं दक्षिणे भवेत् ।  
 वेदिकायाः पञ्चिमे तु वृत्तं कुर्याच्चितुर्मुख ॥१२६॥  
 तस्योत्तरे तु सप्तश्रं दशाश्रं दक्षिणे भवेत् ।  
 दक्षिणे वेदिकापास्तु पञ्चाश्रं च नवाश्रकम् ॥१२७॥  
 योनिकुण्डं ईनुःकुण्डं तदन्वेकादशाश्रकम् ।  
 पञ्चादशाश्रं पञ्चात्तु क्रमेण परिकल्पयेत् ॥१२८॥  
 दिश्युत्तरे वेदिकायां षडश्रं द्वादशाश्रकम् ।  
 पदमकुण्डं तथा चक्रं तथंवाष्टादशाश्रकम् ॥१२९॥  
 त्रिकोणकुण्डं तत्पञ्चादीशान्यादौ प्रकल्पयेत् ।  
 यद्वा प्रागादिभागेषु षोडशेषु चतुर्मुख ॥१३०॥  
 उपवेदीः प्रकल्प्याथ नवकुण्डानि कारयेत् ।  
 अथ षष्ठ्युत्तरशतकुण्डानां तु विधानके ॥१३१॥  
 पूर्ववत् कारयेदष्टादश कुण्डानि दिक्षु च ।  
 पूर्वभागे प्रकल्प्यं स्याच्चतुर्विशाश्रमबज्ज ॥१३२॥  
 तथंव पञ्चिमे कुर्याद्विशदश्रं विधानतः ।

एवमेव चतुर्दिक्षु उपवेद्यास्तु पदमज ॥१३३॥  
 पञ्च पञ्च प्रतिदिशं कुण्डानि परिकल्पयेत् ।  
 अनेनंव विधानेन षष्ठ्युत्तरशतं भवेत् ॥१३४॥  
 द्विनवत्युत्तरशतविधाने त्वद्य संशृणु ।  
 दिक्षु षोडश हे ब्रह्मन् महावेदीः प्रकल्पयेत् ॥१३५॥  
 उपवेदीं च प्रथमं तथा तद्विक्षु षोडश ।  
 कुण्डानि कल्पनीयानि संख्यया षोडशेन च ॥१३६॥  
 एवमेव सहस्रान्तं आगमज्ञस्तु देशिकः ।  
 उपवेदोषु संख्यां तु वर्धयित्वा पुरोदितम् ॥१३७॥  
 कुण्डानां विधिरेकस्तु कल्पनीय इति स्मृतः ।  
 यज्ञारम्भे दीक्षणीय वासुदेवेष्टिकर्मणि ॥१३८॥  
 कल्पयेद्वैनतेयाख्यं कुण्डं शास्त्रविधानतः ।  
 यज्ञसंरक्षणीयाख्ये इष्टौ सौदर्शनाभिधे ॥१३९॥  
 कुण्डं सौदर्शनं कुर्यात्तथेव कमलासन ।  
 अनन्ताख्यं तु कुण्डं स्यात् पुत्रकामेष्टिकर्मणि ॥१४०॥  
 तत्तत्कुण्डविधानं च तत्तत्कल्पे विधीयते ।  
 एवं कुण्डान् प्रकल्प्यादौ पञ्चाद्यज्ञं समाचरेत् ॥१४१॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नाराण्जसंहितान्तर्गत— अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे यज्ञकुण्डादिनिर्माणविधर्नाम  
 पञ्चमोऽध्यायः ॥



श्रीमहाक्षरविद्यानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

[ सुक्लवादिकहोमसाधनानां लक्षणकथनम् ]

—४३७५४—

[ भगवद्गुवनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

अथ शृणु चतुर्बंद्रं प्रथमं यज्ञकर्मणि ।  
प्रकल्प्य विधिवत् कुण्डास्तथा वं सुक्लवादिकम् ॥१॥  
यज्ञसाधनसामग्रीं यथावित्रि प्रकल्पयेत् ।  
तेषां तु लक्षणान्यद्या वक्ष्यामि विधिवस्तमनः ॥२॥

[ सुक्लवलक्षणम् ]

सुक्लवौ लक्षणोपेतौ हांसार्थं परिकल्पयेत् ।  
पम्लाश खादिरं वापि स्तु वं यद्वान्यवृथजम् ॥३॥  
यज्ञीयं कल्पयेद्भ्रह्मान् बाहुदण्डप्रमाणतः ।  
सौवर्णराजतत्तम्भं रैद्रारुजं चापि भूषितम् ॥४॥  
तालद्रुयप्रमाणेन साङ्गुलेन च पदमज ।  
विधाय तां विधा भूयः तृतीयेऽशो द्विधा कृते ॥५॥  
उपर्यंश पुनः कुर्यात् पञ्चधा चतुरंशकः ।  
भवेत् सुचोयं तन्मूलं विस्तारेण षड्डंगुलेम् ॥६॥  
एकाङ्गुलं भवेदग्नं कल्पयेत् क्रोडवक्त्रवत् ।  
पञ्चांशेनावशिष्टेन भागेन गलकल्पनम् ॥७॥  
गलं द्वयंगुलविस्तारं उभयोस्तस्य पार्श्वयोः ।  
अधांगुड्लं भवेत्त्रिम्नं विस्तारायामसम्मितम् ॥८॥

१—यद्वा दारुमय तु वा ।

त्यजेदन्यदशेषेण सूतयाताहुहिः स्थितम् ।  
 गलस्याधोऽवशिष्टान्तो वृत्तो वा चतुरश्कः ॥६॥  
 विस्तारायामसदृशं स्याद्गर्तं तस्य मध्यतः ।  
 वृत्तं तृतोयभागेन सम्मितं शोभनाकृति ॥१०॥  
 गाधं विस्तारसदृशं गर्तस्य परिकीर्त्यते ।  
 गर्तबाह्यं त्रिधा कृत्वा प्रथमेऽष्टदलस्थितिः ॥११॥  
 मृद्यमेऽशो चतुर्था तु विभजेन्नाभिमण्डलम् ।  
 प्रथमे परिकल्पयं स्यादम्भोरुहनिकेतन ॥१२॥  
 द्वाष्ट्रां तु मध्यमांशाभ्यां उडरं द्विगुणं तु वा ।  
 अवशिष्टेन भागेन नेमिमण्डलकल्पनम् ॥१३॥  
 शङ्खं चतुर्थकोणे तु चतुरश्रं प्रकल्पयेत् ।  
 यवोन्नता बहिः कार्या मेखला च चतुश्र वा ॥१४॥  
 आरश्य गर्तमग्रान्तं विवरं सपिषो भवेत् ।  
 सरोजपृष्ठसदृशं पृष्ठभागं प्रकल्पयेत् ॥१५॥  
 कूर्मपृष्ठसमं यद्वा चतुरश्रं सपीठिकम् ।  
 अधस्तात् द्विगुणं तस्य दण्डायामं प्रचक्षते ॥१६॥  
 तद्दण्डमष्टधा कृत्वा मूलभागेन कल्पयेत् ।  
 अधस्तात् कुम्भमधेन शिष्टेनोपरि पञ्चज्ञम् ॥१७॥  
 मूलं प्रकल्पयेदेवं पद्मे दण्डः प्रतिष्ठितः ।  
 आधारं वा विना दण्डो वलयस्त्रिभिरञ्जितः ॥१८॥  
 वृत्तोऽथवा तदधीश्वस्तदग्रमपि पञ्चज्ञम् ।  
 त्रिभिर्वा वलयैर्युक्तं नाहनं चांगुलं भवेत् ॥१९॥  
 स्त्रुबं च दण्डमानं स्यात् तदग्रं द्वयङ्गुलं भवेत् ।  
 नासिकापुटवद्गर्तद्वययुक्तं सुवृत्तकम् ॥२०॥  
 गर्तमधींगुलं निम्नं विस्तीर्णं चार्धमंगुलम् ।  
 अंगुलेनावशिष्टेन परितो गोलकल्पनम् ॥२१॥

बिस्बयोनिः पृष्ठभागे मध्यरेखा यवोन्नता ।  
 अयुग्मवलयं कण्ठे यवमात्रोन्नतं शुभम् ॥२२॥  
 दण्डश्व परिशिष्टेन गोलांगूलाकृतिर्भवेत् ।  
 मूलं द्वचड़गुलविस्तीर्णं लोहजो दारुजोऽपि वा ॥२३॥

[ स्तुक्स्तुवनिर्माणे त्याज्यदारुनिरूपणम् ]

सकोटरं तूर्धर्वशुष्कं स्फटितं क्रिमिसंयुतम् ।  
 स्वयं निपतितं भिन्नं दग्धं चैव विसर्जयेत् ॥२४॥  
 दारुणानेन रूपेण स्तुक्स्तुवौ न च कारयेत् ।  
 स्वीकुर्याच्चेत् प्रमाणेन भूयान् दोषःप्रसर्यते ॥२५॥

[ मण्डपालङ्करणद्वारालङ्करणादीनां लक्षणम् ]

तन्मण्डपस्य द्वारेषु तौरणाः स्युश्चतुर्मुख ।  
 अश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षैः प्रागादितोरणाः ॥२६॥  
 न लब्धा यदि ताः सर्वाः पूर्वोक्ताः वृक्षजातयः ।  
 एकेन तरुणा तेषु चतुस्तोरणकल्पनम् ॥२७॥  
 तद्वृक्षस्याप्यलाभे तु चन्दनेनापि कारयेत् ।  
 पादाः स्युः सप्तसत्याकहस्तैर्यद्वा तु पञ्चभिः ॥२८॥  
 तथा चायुग्महस्तैश्च आयतान् कल्पयेत् बुधः ।  
 इर्द्धहस्तप्रमाणेन पट्टिकाः स्युश्चतुर्मुख ॥२९॥  
 शूलानि च त्रीणि त्रीणि तौरणं प्रति ।  
 शूलानि च द्वितालानि नाहश्चाष्टांगुलो भवेत् ॥३०॥  
 पट्टिकापादनहनं द्वाविंशत्यंगुलं भवेत् ।  
 वृत्तान्वा चतुरश्चान्वा पादांश्च परिकल्पयेत् ॥३१॥  
 कलशं दक्षिणावर्तं शङ्खं चक्रं ध्वजं तथा ।  
 पटहं कार्मुकं नागं तेषु पादेषु कल्पयेत् ॥३२॥

[ अष्टमङ्गललक्षणम् ]

अष्टौ तु मङ्गलान् ब्रह्मन् कारयेत् फलकेषु च ।  
 यज्ञवक्षेषु पालाशखदिराश्वत्यकेषु च ॥३३॥  
 यथावसु सुवर्णादि फलकेष्वपि कारयेत् ।  
 द्वार्विंशत्यंगुलायामं तदर्थेन तु विस्तृतम् ॥३४॥  
 फलकं द्वचड्गुलघनं पोठे पीठे प्रतिष्ठितम् ।  
 फलकेषु लिखेत्तेषु श्रीवत्साद्यष्टमङ्गलान् ॥३५॥  
 श्रीवत्सं पूर्णकुम्भं च भेरीं दर्पणमण्डलम् ।  
 मत्स्ययुग्मं च चक्रं च शङ्खं काशयपनन्दनम् ॥३६॥  
 पद्मासनस्थितं सौम्यं द्वादशांगुलमायतम् ।  
 तत्तद्रूपानुसारेण विस्तोर्णं पाश्वर्योद्वयोः ॥३७॥  
 प्रदोपं चामरं चंवं छत्रं सूर्धिनं च कल्पयेत् ।

[ पीठलक्षणम् ]

ऋत्विजां च तथा पीठमाचार्यस्य प्रकल्पयेत् ॥३८॥  
 चतुर्विंशांगुलायामं तदर्थेन च विस्तृतम् ।  
 आचार्यब्रह्मणोः पीठे सिहाकारेण कारयेत् ॥३९॥  
 कूमकारं तदन्येषां ऋत्विजां समुदीरितम् ।  
 तत्तत्पीठप्रमाणेन दर्भाद्यासनलक्षणम् ॥४०॥  
 कृष्णजिनोपरितले न्यसेत् पीठं गुरोस्तथा ।  
 व्याघ्रासनोपरिब्रह्मन् ब्रह्मणः पीठमुच्चते ॥४१॥  
 ऋत्विजामपि सर्वां सम्भवे कृष्णचर्मणि ।  
 तत्तत्पीठान् न्यसेद्विप्रः अलब्धे कुशसञ्चये ॥४२॥  
 पीठानुगुण्यमानेन कुशः कल्पयं तदासनम् ।  
 सर्वेषामुपरि ब्रह्मन् रोमक्षौमैस्सुचित्रितम् ॥४३॥  
 प्रकल्पयेदासनानि यथाशक्ति यथावसु ।  
 ब्रह्मणश्च गुरोश्चापि आसनद्वयमेव हि ॥४४॥

सुवर्णरजतैश्चैव रत्नैश्चापि सम्भवः ।  
अलंकुर्यात् चतुवक्त्र दर्शनीयं यथा तथा ॥४५॥

[ ब्रह्मदण्डलक्षणम् ]

कल्पनीयो ब्रह्मदण्डः हस्तमात्रायतस्ततः ।  
मूलमारभ्य चाग्रान्तं गोलांगूलांकृतिर्यथा ॥४६॥  
मूले च नाहं त्वेकेन चांगुलेन प्रकल्पयेत् ।  
मध्ये तु द्वचड्गुलं चाग्रे अंगुलत्रयसीरितम् ॥४७॥  
यज्ञवृक्षमयं दण्डं रत्नैस्सौबर्णपुष्पकैः ।  
यद्वा तु राजतैश्चैव लतापुष्पादिभिः फलैः ॥४८॥  
सर्वतस्तदलंकृत्य दण्डाग्रे हेमनिर्मितम् ।  
सुदर्शनं प्रतिष्ठाप्य हस्ते दद्यात्तु ब्रह्मणः ॥४९॥  
तद्वण्डधारी यो विप्रः चक्रहस्तहरिः स्वयम् ।  
तं दृश्वा दूरतो यान्ति भूतपैशाचिका ग्रहाः ॥५०॥  
ये यज्ञविघ्नकर्तारः ते सर्वे तत्क्षणादध्रुवम् ।

[ ध्वजादिलक्षणम् ]

सितासिताहणोन्मिश्र दुकूलपरिकल्पितान् ॥५१॥  
ध्वजान् कार्त्तस्वरमयैर्दण्डश्चापि विराजितान् ।  
बाहृनानि च देवानां दण्डाग्रे परिकल्पयेत् ॥५२॥  
प्लाक्षान्वा वैणवान् दण्डान् यज्ञीयान् परिकल्पयेत् ।  
आचार्यः स्वेच्छया तत्त्वमाणानि विनिर्णयेत् ॥५३॥

[ पताकानां लक्षणानि ]

अथ वक्ष्यामि संक्षेपात् पताकानां तु लक्षणम् ।  
अष्टतालायतं वस्त्रं दशतालायतं तु वा ॥५४॥  
आयामसमविस्तीर्णं क्षौमं कार्पासिकं तु वा ।  
सुश्लक्षणं शोभनाकारं नानावर्णविच्चित्रितम् ॥५५॥  
दर्शनोयं हेमसूत्रैराजतैर्वार्डिष्यलंकृतम् ।

विधाय सूत्रमार्गेण चतुरश्चं पुरा समस् ॥५६॥  
 विभज्य कोणमात्राभ्यां पूर्वभागं तु लोपयेत् ।  
 दक्षिणोत्तरं पाश्चात्यभग्नैरेकविधां नयेत् ॥५७॥  
 तस्याः पश्चिमपाश्वर्वं तु यष्टि संस्कृत्य योजयेत् ।  
 द्वारे द्वारे कल्पितव्याः पताकाश्च इवजास्तथा ॥५८॥

[ प्रोक्षणपात्रलक्षणम् ]

प्रोक्षणार्थं प्रकुर्वीति पात्रमेकं चतुर्मुखं ।  
 सौवर्णं राजतं ताम्रं मृणमयं दा यथावसु ॥५९॥  
 अष्टांगुलोन्नतं चैव यद्वा तत् स्यात् षडंगुलम् ।  
 मूले तु त्र्यंगुलं चैव मुखे तु द्वादशांगुलम् ॥६०॥  
 वृत्ताकारं च सौम्यं च सरोजकुसुमाकृति ।  
 एतत्प्रकीर्त्यते पात्रं प्रोक्षणार्थं चतुर्मुखं ॥६१॥

[ प्रगीतपात्रलक्षणम् ]

प्रोक्षणीसमरूपं च तत्प्रमाणेन सम्मितम्  
 प्रणीतपात्रं तद्विधात् यज्ञकर्मणि पद्मज ॥६२॥

[ आज्यपात्रलक्षणम् ]

तालोन्नतं सुवृत्तं च सरोजाकारसन्निभम् ।  
 लोहजं मृणमयं वापि आज्यपात्रस्य लक्षणम् ॥६३॥  
 षोडशांगुलविस्तारं मुखे मूले च त्र्यंगुलम् ।

[ चरुपात्रलक्षणम् ]

लक्षणं चरुपात्रस्य हविः पचनकर्मणि ॥६४॥  
 सांप्रतं शृणु तद्ब्रह्मते वक्ष्यामि विधानतः ।  
 मूले तद्द्वचंगुलं प्रोक्तं मध्ये तु द्वादशांगुलम् ॥६५॥  
 अग्रे षडंगुलं चैव सरोजमुकुलाकृति ।  
 अग्रेण सममूलं वा आटकं च तदर्धकम् ॥६६॥  
 प्रस्थमात्रं तण्डुलस्य योग्यं पचनकर्मणि ।

लोहजं वा मृष्टदयं वा चरुपालस्य लक्षणम् ॥६७॥

[ दर्वीपात्रलक्षणम् ]

अथ दर्वीप्रमाणं तु शृणु वक्ष्यामि पञ्चज ।  
त्वुक्त्वुवैश्व समं रूपं तत्प्रमाणेन कारयेत् ॥६८॥  
सौदर्यादिकलोहैर्वा दारुभिर्याज्ञिकैस्तथा ।  
त्वुवप्रमाणगतेन मुखेन वलयादिभिः ॥६९॥  
हस्तमात्रं प्रकल्प्यं स्यात् यज्ञयोग्यं चतुर्मुख ।

[ इध्मलक्षणम् ]

इधमस्य लक्षणं वक्ष्ये समासाच्छृणु साम्प्रतम् ॥७०॥  
समिधः षोडश ब्रह्मन् सर्वलक्षणसंयुताः ।  
पालाशं बिल्ववृक्षं च शमी च बदरं तथा ॥७१॥  
अश्वत्थं वटवृक्षं च प्लक्षमौदुम्बरं ततः ।  
खदिरं चापि यज्ञीयास्समिधः षोडशः समाः ॥७२॥  
नवसंख्या कुशर्यद्वा द्वादशैर्वापि बन्धयेत् ।  
द्वादशांगुलमानेन तात्र गृहीत्वा तु देशिकः ॥७३॥  
अनामिकानाहयुक्तान् सर्वलक्षणसंयुतान् ।  
चर्महीने विनाशःस्यात् भेदे क्षीणकरी भवेत् ॥७४॥  
आस्त्रौ सु बन्धुनाशश्र (?) पुलनाशः पुरातने ।  
क्षते तु भायमिरणं शाखिनी कलहप्रदा ॥७५॥  
उद्वेगाय भवेत् स्थूला हस्त्वा च ग्रहकारिणी ।  
दीर्घातिवृष्टिकरणी अनावृष्टिस्तथाल्पके ॥७६॥  
वक्रा सर्वविनाशे स्यात् दग्धा दहति मन्दिरम् ।  
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्या दोषयुता समित् ॥७७॥

[ समिधालक्षणम् ]

पूर्वोक्त लक्षणोपेताः समिधो यज्ञकर्मणि ।  
द्वादशांगुलदीर्घं तु शान्तिकर्मणि कल्पतेत् ॥७८॥

त्रयोदशांगुलं देवे आर्षके तु चतुर्दश ।  
पञ्चदशांगुलायाम् अभिच्चारककर्मणि ॥७६॥  
एतत्सर्वं समीक्षयैव गृह्णीयात् समिधो गुरुः ।

[ परिधीनां लक्षणम् ]

पानाशाश्वत्परिधीन् हस्तमात्रायतात् शुभात् ॥८०॥  
गृह्णीयात् षट् चतुर्वर्कव्र अग्रभागेषु शाखिनाम् ।  
दण्डांश्च क्रिमिसंयुक्तात् भिन्नांश्चाद्राङ्कि सकण्टकात् ॥८१॥  
त्वग्हीनात् च तथा वक्रात् वर्जयेद्यज्ञकर्मणि ।

[ भृङ्गारलक्षणम् ]

भृङ्गारं हस्तमात्रं स्यात् लोहजं दाशजं तु वा ॥८२॥  
पञ्चांगुलं तु तन्नाहं यद्वा स्यादंगुलत्रयम् ।

[ व्यजनलक्षणम् ]

व्यजनं तु प्रकल्पयं स्यात् विशालशिखिपिञ्छकैः ॥८३॥  
सुवृत्तं चतुरश्रं वा दीर्घवृन्तादिक तु वा ।  
अलाभे वैणवं चापि तालजं वा प्रकल्पयेत् ॥८४॥

[ दर्भलक्षणम् ]

कुशकाशयवा दूर्वा गोधूमाश्रोदकुच्चुराः (?) ।  
उशीरा ब्रीहयौ मौञ्चा इशदभ्यः प्रकीर्तिताः ॥८५॥  
प्रादेशमात्रदभीणां द्विप्रादेशे कुशः स्मृतः ।  
त्रिःप्रादेशस्तु बर्हिःस्यात् अत ऊर्ध्वं तृणं भवेत् ॥८६॥  
कुशश्च सन्ध्याकरणं दर्भश्च पितृकर्म च ।  
बर्दिषा यज्ञकर्मणि शेषैस्तुँ गृहगोपनम् ॥८७॥  
मासे न भन्यमाराशया तस्यां दर्भोर्छ्रीयो मतः(?)।  
आयातप्रामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युःपुनःपुनः ॥८८॥  
स्त्रियः सर्वेषु कार्येषु पुमांत्सर्वसुखावहः ।  
मोक्षार्थं तु पुमान् दर्भः अभिच्चारे न पुंसकाः ॥८९॥

विवाहे पुंसि सीमन्ते स्त्रीदर्भस्तु विशेषतः ।  
 चौलोपनयनं कार्यं पुंदर्भैर्देविकं तथा ॥६०॥  
 यागादिसर्वकार्याणि नपुंसकविशेषतः ।  
 अग्रमूलसमं वापि पुंदर्भस्य च लक्षणम् ॥६१॥  
 अग्रस्थूला स्त्रियो दर्भा मूलस्थूला नपुंसकाः ।  
 न च मुण्डान् न न्यूनाग्रान् न दर्भान् स्थूलतायुतान् ॥६२॥  
 नोपयुक्तकुशान् सर्वान् वर्जयेद्देशिकोत्तमः ।  
 अवेत्य वै छेदनोयः सर्वदा दर्भसञ्चयः ॥६३॥  
 एवमादिविशेषांश्च सर्वान् ज्ञात्वा बुद्धोत्तमः ।  
 सर्वलक्षणसंयुक्तान् कुशान् यज्ञार्थमाहरेत् ॥६४॥

### [ चरुलक्षणम् ]

केवलान्तं तथा मौद्र्यं पायसान्तं गुडेदनम् ।  
 चतुर्विधश्चरूप्यः पाकश्चुल्यामपीष्यते ॥६५॥  
 आढकं वा तदर्धं वा प्रस्थमात्रमथापि वा ।  
 यज्ञार्थं वैष्णवैः शुद्धैः पचनीयो यथाविधि ॥६६॥  
 तत्तत्याकविधानानि यथा नैवेद्यकर्मणि ।  
 भगवत्प्रीणनानि स्युः तथैवात्रापि कारयेत् ॥६७॥

### [ अवनिकालक्षणम् ]

द्वारे द्वारे चावनिकां कारयेद्देशिकोत्तमः ।  
 तत्तद्वारप्रमाणेन क्षौमकार्पसिकादिभिः ॥६८॥  
 तस्मिन् शंखं च चक्रं च ऊर्ध्वपुण्ड्रादिलाङ्घनम् ।  
 वैष्णवं पञ्चवर्गंश्च कल्पयेच्छलिपना गुरुः ॥६९॥

### [ होमद्रव्यसम्पादनम् ]

यज्ञवृक्षोद्भवैश्शान्ति सौभाग्यं कुसुमैस्सुखैः ।  
 धूपद्रव्यैः सदारोग्यं दध्ना च पयसा बलम् ॥१००॥  
 अन्नेन बिविधान् कामान् आज्येनायुष्मतीःप्रजाः ।

इवेतपदमेश्व्रं जुहुया दिच्छन् ब्रह्मक्षियं नरः ॥१०१॥  
 लक्ष्मीपुष्पैस्तु जुहुयात् लक्ष्मीकामोऽथवारुणः ।  
 पद्मैविलवसमिद्धिर्वा ज्ञानकामस्तु सर्पिषः ॥१०२॥  
 कन्याकामः कालुष्पैः गोकामः सर्पिषा ततः ।  
 आयुष्कामस्तु दूर्वाभिः भूतिकामस्तु पायसैः ॥१०३॥  
 यदौरन्दियकामस्तु तिलैः सर्वजनप्रिषः ।  
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्मवृक्षसमुद्भवैः ॥१०४॥  
 वेणुभिश्च यवंशचैव नीवारैशशालिभिस्तथा ।  
 सर्वं कामा । प्रसिद्धचन्ति होतुर्बीजैर्यथोदितैः ॥१०५॥  
 लाजहोमेन सिद्धचन्ति इष्टार्थाः सर्वं एव च ।  
 अन्नैरन्नादिकामश्च पुत्रकामस्तु पायसैः ॥१०६॥  
 निम्बपुष्पैहिरण्यार्थीं सर्वं सिध्यति सर्पिषा ।  
 तस्मात् सर्वे पदार्थश्च सर्वदोषविवर्गिताः ॥१०७॥  
 सर्वसद्गुणगुक्ताश्च सम्पाद्याः प्रथमं भुवि ।  
 यो ददाति महाभक्तया यज्ञार्थं द्रव्यसञ्चयम् ॥१०८॥  
 पूर्वोक्तानि च वस्तूनि स लभेदीप्सितात् ध्रुवम् ।  
 परिचर्याप्रिभावेण यथाशक्ति चतुर्मुख ॥१०९॥  
 सर्वपापविनिर्मुक्तो याति ब्रह्म सनातनम् ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमत्तारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे स्त्रुक्स्त्रुवादिकहोमसाधनानां  
 लक्षणकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥



श्रीमद्दृष्टकरविधानयज्ञवै वकाण्डे

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

[ यज्ञशालाप्रवेशाद्यांकुरार्पण विधानम् ]

• लक्ष्मीनारायण •

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि यज्ञकर्मणि पद्मज ।  
सर्वं चारम्भकृत्यं च अंकुराद्यर्पणादिकम् ॥१॥  
कर्मारम्भदिनात् पूर्वं सप्तमे पञ्चमेऽहनि ।  
पूर्यद्युर्यदि वा सद्यः अंकुरानर्पयेद्विष्टजः ॥२॥

[ यज्ञमण्डपप्रवेशः ]

शोभने दिवसे कर्ता प्रातः स्नात्वा हृदम्बुजे ।  
सम्यक् ध्यायेद्वर्दिं ब्रह्मन् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥३॥  
ततस्तु विधिवद्विप्र आचार्याद्यैः स्वबन्धुभिः ।  
ऋत्विग्भिर्भक्तवर्येत्र यज्ञमङ्गलवाद्यकैः ॥४॥  
छत्रचामरदीपाद्यैः संयुतः सर्वमङ्गलैः ।  
आचार्य यानमारोप्य शिविकादिषु पद्मज ॥५॥  
प्रवेशबलिपूर्वं तु प्रविशेन्मण्डपं ततः ।  
पूर्वोक्तविधिना ब्रह्मन् कुर्याद्वास्तुवर्तिं क्रमात् । ६॥

[ कर्षणादिकसंस्काराः ]

कर्षणादिकसंस्कारात् कुर्यात्तेषामसम्भवे ।  
प्रागदेशे यज्ञशालायाः प्रत्येकं वेदिकोपरि ॥७॥

[ विष्वक्सेनाराधनम् ]

आढकेन तदर्थेन प्रस्थमात्रेण तण्डुलैः ।

धान्यपीठं प्रकहृष्टवात्र पद्ममृदुदलात्मकम् ॥८॥  
 लिखित्वा नवसंहराकदर्भः कृत्वा तु कूचकम् ।  
 कणिकायां विनिश्चिष्ठ नस्मन् सूत्रवतीयुतम् ॥९॥  
 विष्वक्सेनं समावाह्य अद्यर्थैः पूजयेत् स्वयम् ।

## [ स्वस्तिपुण्याहवाचनम् ]

गुरुरेव तनः पश्चात् स्वस्तिपुण्याहमाचरेत् ॥१०॥  
 तञ्जलेन तु सर्वाणि होमद्रव्याणि देशिकः ।  
 मण्डुपं सर्वतो दिक्षु ग्रोक्षयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥११॥  
 तत्पश्चाद्देशिकेन्द्रस्तु ब्रह्माणं वरयेत् क्रमात् ।  
 तत्सन्निधौ नमस्कृत्य तदगेहे मण्डपे तु वा ॥१२॥

## [ ब्रह्मणो वरणपद्धतिः ]

एवं सम्प्रार्थयेद्ब्रह्मत् वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।  
 हे ब्रह्मत् करुणासिन्धो सर्वज्ञ भगवन्मम ॥१३॥  
 लोकक्षेमार्थमेतस्मिन् यज्ञे संरक्षको भव ।  
 सम्भवे तु निमित्तानां शुभं चाशुभमेव च ॥१४॥  
 परीक्षय तत्तद्योग्यानि प्रायश्चित्तानि कारय ।  
 त्वत्सहायेन संसिद्धिर्भवेन्नास्त्यन्यसाधनम् ॥१५॥  
 तस्मात् कुरुष्व ब्रह्म त्वं वात्सल्येन युतो महत् ।  
 इति सम्प्रार्थ्य तत्काले नालिकेरं सदक्षिणम् ॥१६॥  
 सताम्बूलं वस्त्रयुग्मं गन्धमाल्यादिभूषणम् ।  
 पश्चाङ्गानां प्रदायाथ नमस्कृत्य सुहुर्मुहुः ॥१७॥  
 हस्ते दद्याद्ब्रह्मदण्डं पश्चाद्वित्सवपूर्वकम् ।  
 छत्रचामरवाद्याद्यैः यानमारोप्य चादरात् ॥१८॥  
 ग्रामप्रदक्षिणं नीत्वा मण्डपे सम्प्रवेश्य च ।  
 तदर्थं कल्पिते पीठे सिंहविष्टुरनामके ॥१९॥  
 तं सन्निवेश्य चाघर्याद्यैः यथा देवं प्रपूजयेत् ।

## [ ऋत्विग्वरणविधिः ]

तदनन्तरमाचार्यः सहायार्थं तु ब्रह्मणः ॥२०॥  
 सर्वलक्षणसंयुक्तं द्विजमेकं यथाविधि ।  
 वरयेद्वप्नब्रह्माणं उपद्रष्टभिधं क्रमात् ॥२१॥  
 आचार्यव्य सहायार्थं कुण्डानां संख्यया समम् ।  
 द्विजवर्गं च वृणुशत् सहायाचार्यनामकम् ॥२२॥  
 होमसंख्याप्रमाणेन चानुगुणं पुनस्तथा ।  
 विप्रवर्गं च वरयेत् कुण्डे कुण्डेऽपि च क्रमात् ॥२३॥  
 समिधाज्यचरूणां च होमार्थं यज्ञकर्मणि ।  
 वरयेद्वस्तकाद् किञ्चच योग्यान् ताहशकर्मस्तु ॥२४॥  
 आचार्यः स्वेच्छया सर्वं समालोचय पुरैव हि ।  
 तत्पश्चाद्वेदशःस्त्राद् पठनार्थं च दर्शकान् ॥२५॥  
 यथावकाशमालेच्य वृणुयाच्छास्त्रसंख्या ।  
 ऋग्वेदं पूर्वदिग्भागे द्युर्वेदं तु दक्षिणे ॥२६॥  
 प्रश्निमे सामवेदं च अथर्वं च तथोत्तरे ।  
 इतिहासपुराणानि अग्नेयां पाठयेत् क्रमात् ॥२७॥  
 नैऋत्यां दिग्मि स्त्रौत्राणि वायव्ये च स्मृतीस्तथा ।  
 ऐशान्यां त्वागमांश्चैव अष्टार्णादिमनोर्जपम् ॥२८॥  
 गीतासूत्राणि भाष्याणि सर्वे भाषाप्रबन्धकाः ।  
 वैदिकं वाऽमयं सर्वं पाठयेद्विक्षु सवतः ॥२९॥  
 तदर्थं वरयेद्विप्रान् यथा शास्त्रविधाननः ।  
 तेषां दघाद्वस्त्रगन्धवालयभूषाः फलादिकम् ॥३०॥  
 तम्बूलदक्षिणाद्यां श्री मन्त्रपूर्वं चतुर्मुख ।  
 नमस्कृत्य च तान् पश्चात्तत्कर्मसु योजयेत् ॥३१॥

## [ पञ्चगव्यप्राशनम् ]

पञ्चगव्यानि संयोजय तत्त्वमन्त्रैश्च देशिकः ।

तदेतत्रज्ञः चर्विद्यु यजमानेन संयुतात् ॥३२॥  
सद्बया प्रशान्त्यर्थं कर्मनिप्रसाधनम् ।

[ यजारम्भे वपनकर्म ]

यज्ञारम्भदिने ह्यादौ यज्ञदेक्षाप्रसिद्धये ॥३३॥  
सर्वाङ्गवपनं कुर्युराचायद्याश्रतुमुख ।  
महामेहसमानानि पातकानि बहूनि च ॥३४॥  
तिष्ठन्ति केशानाश्रित्य तस्मात् केशांस्तु वापयेत् ।

[ दीक्षितानां लक्षणाति द्विवयश्च ]

सुस्नाताः मोर्ध्वपुण्ड्रःश्च गन्धमाल्यादिभिर्युताः ॥३५॥  
नववस्त्रधराशच्च व पञ्चाङ्गंभूषणैर्युताः ।  
नूतनंयज्ञसूत्रैश्च सर्वेऽपि भगवद्वच्चनपूर्वकम् ।  
लोकक्षेमार्थकं यज्ञं त्वारभेरत् द्विजोत्तमाः ॥३६॥  
कर्माग्मभं समारभ्य यावदन्तं द्विजोत्तमाः ।  
दीक्षमध्ये प्रतिदिनं सवनस्नानकारिणः ॥३८॥  
त्रिकालं वा द्विकालं वा प्रातरेव यथाक्रमम् ।  
मिताहारास्त्वेकमुक्तास्त्वन्यव्यापारवर्जिताः ॥३९॥  
स्त्रीवर्जितास्तथा ब्रह्मत् अथशशयनदीक्षिताः ।  
कुशहस्ताः कुशेष्वेव नथासीनाश्च शायिनः ॥४०॥  
निग्रहानुग्रहैवक्षियैः वर्जिताशच्च व सर्वदा ।  
अन्तद्वज्जैर्मध्यादीनि त्यजन्तश्च यथाविधि ॥४१॥  
मितसम्भाषणयुता नित्यं हरिपरायणाः ।  
अष्टाणविन्तकाशच्च वसेयुस्मर्वदीक्षिताः ॥४२॥

[ परिषत् पूजनम् ]

आचार्यः प्रथमं विष्र परिषत्पूजनं चरेत् ।  
अंकुरार्पणमारभ्य यावत् पूणहुतिर्भवेत् ॥४३॥

तन्मध्ये सर्वकार्येषु कारणीयाहृतादिकम् ।  
 संसिध्येद्विप्रवाक्येन तत्संधस्य ब्लेन च ॥४४॥  
 तस्मात्तेषां तु परिषद्वक्षिणादीन् समर्पयेत् ।  
 तदा तैः समनुज्ञातः सर्वेरपि गुरुत्तमः ॥४५॥

[ रक्षाबन्धनविधिः ]

विद्युत्कलेनव विधिना रक्षाबन्धनमाचरेत् ।  
 सुवर्ण रजतं ताङ्गं कापसिं क्षौममेव वा ॥४६॥  
 यथाशक्ति प्रकल्पयं स्याद्रक्षाबन्धनकर्मणि ।  
 आचार्यब्रह्मणोऽचेव ऋत्विजां च यथाक्रमम् ॥४७॥

[ अकुरार्पणावसर निरूपणम् ]

यजमानस्य बधनीयात् कङ्कणानि चतुर्मुख ।  
 तदादि यावत्कर्मान्तं न स्याज्ञातं मृतं तु वा ॥४८॥  
 अशौचं दीक्षितानां तु सर्वेषामपि पद्मज ।  
 अतः परं च कर्तव्यं अकुरार्पणमुच्चते ॥४९॥  
 अंकुरार्पणहीनं यत् सर्वकर्म विनश्यति ।  
 तस्तात्तेन विहीनं तु नाचरेत् कर्म दैविकम् ॥५०॥  
 मानुषे कर्मणि तथा त्वादौ स्यादंकुरार्पणम् ।  
 अयुग्मा मानुषे कार्या दंवे युग्मास्तु पालिकाः ॥५१॥  
 दोक्षा सम्पूर्णतां याति अंकुरार्पणकर्मणा ।  
 अंकुरार्पणमारभ्य दीक्षिताः सम्प्रकीर्तिताः ॥५२॥  
 तत्तकर्माङ्गदीक्षां तु आरभेतांकुरार्पणे ।  
 अंकुरार्थं तु बीजानि वापयेत् पालिकादिषु ॥५३॥

[ पालिकादीनां लक्षणानि ]

पालिका घटिकाशच्चैव शरादा इति ते समुताः ।  
 अंकुराणि प्रशस्तानि पात्रेषु त्रिविधेष्वपि ॥५४॥  
 सांगुलं हस्तमुत्सेधं पालिकानांमथाननम् ।

षोडशांगुलविस्तारं विलं सप्तांगुलं भवेत् ॥५५॥  
 पादपीठस्य विस्तारमधश्चैकांगुलं स्मृतम् ।  
 उन्मत्तकुसुमाकारं मुखमस्मोजसन्निभम् ॥५६॥  
 द्वाविंशांगुलमायामं घटिकानां प्रकीर्तिम् ।  
 घटिकाः पञ्चवक्त्राः स्यु. तन्मध्ये तु घटाकृतिः ॥५७॥  
 षड्गुलसमायामं एतासां मध्यमाननम् ।  
 चतुर्मुखाश्रुदिक्षु चतुर्गुलमायताः ॥५८॥  
 उत्सेधं विशदंगुल्या आयतं द्वादशेन च ।  
 शरावेषु विजानीयाद्वा कर्मानुरूपतः ॥५९॥  
 सौवर्णद्वाः प्रशस्ताः स्युः राजता मध्यमाः स्मृताः ।  
 तथैव ताम्रास्त्वधमा मृणमयास्त्वधमाधमाः ॥६०॥  
 लोहजान् मृणमयान् वापि यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ।  
 षट्क्रिंशत्पालिका ब्रह्मन् षट्क्रिंशदघटिकाः क्रमात् ६१॥  
 शरावास्तत्समाश्चैव अष्टोत्तरशतं भवेत् ।  
 [ पालिकादिपु उत्तममध्यमादिसख्यानिरूपणम् ]  
 उत्तमा क्लमिरेतद्वै जघन्या तु प्रवक्ष्यते ॥६२॥  
 प्रत्येकं षोडशं यद्वा यद्वा तद्द्वादशं तु वा ।  
 अष्टौ यद्वा चतस्रो वा शरावघटपालिकाः ॥६३॥  
 सर्वार्थे पालिका यद्वा षोडशाष्टौ यथापुरम् ।  
 चतस्रो वा यथाशक्ति मङ्गलांकुरकर्मणि ॥६४॥

[ अङ्कुरार्पणमण्डपनिर्मणविधिः ]

अंकुरावापनस्थाने मण्डपं कल्पयेत् गुरुः ।  
 शुभेऽभिलषिते चैव प्रदेशे--तत्र पद्मज ॥६५॥  
 चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारान् मण्डपस्य प्रकल्पयेत् ।  
 दर्भमालापरिक्षिप्तं मुक्तादामविराजितम् ॥६६॥  
 पुष्पमालयैश्शोभितं च दीपमालादिभिर्युतम् ।

वितानाद्यैर्भूषितं च गोमयालिष्टभूतलम् ॥६७॥  
 सुधाचूर्णदिभिर्युक्तं रज्जुवल्लयाद्यलंकृतम् ।  
 मण्डपं कारयेदेवमंकुरार्पणकर्मणि ॥६८॥

[ वेदिकानिर्माणम् ]

अथवा चोत्तरे देशे ईशान्यां वा शुभे भुवि ।  
 कारयेद्यज्ञशालायां अंकुराथे तु वेदिकाम् ॥६९॥

[ मृत्सग्रहणविधिः ]

एवं प्रकल्प्य पूर्वं तु गृह्णीयान्मृत्तिकां ततः ।  
 खनित्रं क्षालयित्वा तु सुहृष्टं च नवं गुह्यः ॥७०॥  
 सौवर्णं राजतं ताम्रं तथाचैवायसं तु वा ।  
 तस्मिन् सुदशनं पूज्य अलंकृत्य यथाविधि ॥७१॥

[ प्रागदेशादिगमनविधिः ]

विष्ववसेनं हन्तमन्तं चक्रं च विनतासुतम् ।  
 सेनेशमेकमेवापि वैनतेयमथापि वा ॥७२॥  
 वस्त्रमाल्याम्बरैरगन्धेस्समलकृत्य देशिकः ।  
 गजस्कन्धं रथं चाक्षनारूढो वाहनैर्वर्जेत् ॥७३॥  
 छत्रद्वजपताकाभिस्सार्द्धमकुरभाजनैः ।  
 तिविधंमङ्गलस्तूर्येभ्योपदहैकाहलः ॥७४॥  
 भक्तेभर्गवतेस्सार्धं यातिभर्मुनिभिस्तथा ।  
 पाठयत् शाकुनं सूक्तं बह्वचानोप ब्रह्मणः ॥७५॥  
 पाचीमुदीचीं सारामां दिश गत्वा मनोहराम् ।  
 शुचौ देशे तु विन्यस्य वाहनान्यथ देशिकः ॥७६॥

[ मृत्सग्रहणस्त्रिलसस्कारः ]

सर्षपैर्दूरमुच्चाट्य गृहपैशाचराक्षसान् ।  
 तेषां सन्तुमये त्वादौ बर्लिं दत्त्वा विचक्षणः ॥७७॥

अस्त्रमन्त्रेण तद्भूमि सम्प्रोक्ष्य तदनन्तरम् ।  
 पुण्याहं बाचयेद्विप्रैः स्वमित्रवाचनपूर्वकम् ॥७८॥  
 मुहूर्ते शोभने खान्वा खनित्रेण महीं गुभास् ।  
 अस्त्रमन्त्रेण सम्प्रोक्ष्य तत्र ध्यायन् महीं गुरुः ॥७९॥  
 [ भूदेवीयज्ञवराहविग्रहलेखनं तत्पूजाविधिश्च ]  
 मेदिनीमूर्ध्वबक्त्राद्यां ईशान्ये न्यस्तनौलिकास् ।  
 नैऋतीन्यस्तपादाद्यां नवतालसमायतास् ॥८०॥  
 एवं भूमि लिखेद्वह्यन् सौवर्णसुशलाक्या ।  
 पञ्चवर्णः प्रसूनेश्च अलंकुर्यात् समन्ततः ॥८१॥  
 भूसूक्तेन तथा भूमि ध्यात्वा चैवाभिमन्त्र्य च ।  
 भूमिमन्त्रेण संस्कुर्यदिङ्गन्यासादिकैश्च तास् ॥८२॥  
 ततः सम्पूज्य तामर्ध्वपादाद्यैः सर्वसाधनैः ।  
 सौवर्णभूषणं वस्त्रं दिव्यगन्धान् समर्पयेत् ॥८३॥  
 निवेद्य पायसं ब्रह्मन् ताम्बूलादीन् समर्पयेत् ।  
 पश्चात्तद्विषिणे पाश्वे भूवराहं च लेखयेत् ॥८४॥  
 दशतालसमायामं किरीटाद्येविभूषितम् ।  
 शस्त्रचक्रगदा॑पद्मसुशोभितचतुर्भुजम् ॥८५॥  
 पीताम्बरधरं देवं वंष्टाग्रन्यस्तभूतलम् ।  
 ॑यज्ञवाराहसूर्ति तं लिखित्वा ध्यायते गुरुः ॥८६॥  
 भूवराहस्य मन्त्रेण न्यासं कुर्याद्यथाविधि ।  
 अर्घ्यादिभिस्समश्यचर्य दद्यन्तं शोतलं तथा ॥८७॥  
 नालिकेरजलं चैव अपूपादीन् निवेदयेत् ।  
 [ मृत्संग्रहणहोमः ]  
 तस्मा दक्षिणदिग्भागे अग्निमादीप्य स्थण्डले ॥८८॥

१—खङ्गः ।

२—ततस्तं समलंकृत्य प्रसूनैः सर्ववर्णकैः ।

भूमन्त्रेण वृतं तद्वत्तत्सूक्तेन चर्हं ततः ।  
 तद्वगायत्र्या च समिधः अष्टोत्तरशतं यजेत् ॥८८॥  
 सम्पाताज्यं समादाय भूमन्त्रेण महीं स्पृशेत् ।  
 तत्पश्चाद् भूवराहस्य मन्त्रेण तिलसर्षपान् ॥८९॥  
 लाजांश्चाज्यं च समिधः चर्हं चैव यजेदगुरुः ।  
 अष्टाविंशतिवारं तु प्रत्येकं द्रव्यसञ्चयम् ॥९०॥  
 सम्पाताज्येन भूयोऽपि भूवराहं स्पृशेदगुरुः ।  
 पूर्णहृतिं ततः कृत्वा विसृज्याग्निं क्रमेण वै ॥९१॥  
 ब्राह्मणांस्तर्पयेत् सम्यक् गोभूधान्यधनादिभिः ।  
 ततस्तु सर्ववाद्यादीन् घोषयित्वा समन्ततः ॥९२॥

[ भूखननविधिः ]

खनित्रं स्वयमादाय देशिकः प्राङ्गमुखं स्थितः ।  
 सोष्णीषः सन् स्वस्तिसूक्तवेदघोषपुरस्सरम् ॥९४॥  
 मावोरिषत्समुच्चार्यं क्रोडविद्यायुतः पुनः ।  
 खनेदभूगर्भमाचार्यः तत्रस्थं सर्वसम्पदम् ॥९५॥  
 लोहजे वेत्रजे वापि भाजने सूलविद्यया ।  
 मृदं संगृह्य तत्पात्रं नववस्त्रेण वेष्येत् ॥९६॥  
 तत्क्षणं त्वन्नमादाय शालिधान्यं तु वा गुरुः ।  
 तद्वग्भे निक्षिपेदब्रह्मन् मृत्तिकामुर्पारं न्यसेत् ॥९७॥  
 विष्णुशक्तिसमुद्भूते शङ्खवण्महीतले ।  
 अनेकरत्नसम्पन्ने भूमिदेवि नमोऽस्तु ते ॥९८॥

[ बलिप्रदानम् ]

इति मन्त्रेण भूदेवीं नमस्कृत्याष्टदिक्षु च ।  
 बर्णिं दद्यात् क्रमेणैव <sup>१</sup>केवलान्नेन तण्डुलैः ॥९९॥  
 उत्तरस्यां दिशि ब्रह्मन् अग्निमादीप्य पूर्ववत् ।

पञ्चोपनिषदैश्चैव शामीपत्राक्षतैः शुभैः ॥१००॥  
 आज्यसम्मिश्रितैर्हृत्वा अष्टाविंशतिसख्यया ।  
 समव्याहृतिभिश्चाज्यं प्रत्येकं पूर्ववद्यजेत् ॥१०१॥  
 पूर्णाहुर्विं ततो हुत्वा विसृज्याग्निं पुरा यथा ।  
 नदीतीरं समासाद्य पूर्वभागे तु बालुकाम् ॥१०२॥  
 संगृह्य पूर्ववद्ब्रह्मच गोकुलाभे करीदकम् ।  
 चूर्णं च निक्षिपेत्तौ च पात्रयोः पूर्ववत् क्रमात् ॥१०३॥  
 ग्रामं प्रदक्षिणाकृत्य महोत्सवविधियर्था ।  
 तदा पठ राकुनादिस्त्रस्तिसूक्तान्यनेकधा ॥१०४॥  
 प्रदशेन्द्रण्डयं सद्यः यजमानयुतोगुरुः ।  
 याने गजे रथे चाश्वे समानीतां तु सृत्तिकाम् ॥१०५॥  
 विन्यसेदुत्तरे भागे अंकुरापर्णमण्डपे ।

## [ अङ्कुरापर्ण पूर्वकृत्यम् ]

अथाचार्यो मूर्तिपाश्च नूतनक्षौपवाससः ॥१०६॥  
 सालङ्काराःसोत्तरीयाःसांछीषाःसांगुलीयकाः ।  
 सुरभीकृतसर्वाङ्गाः स्त्रियणो मृष्टकुण्डलाः ॥१०७॥  
 इवेतया मृत्स्नया सम्यक् परिक्षितोद्वपुण्ड्रकाः ।  
 सपवित्रकराः स्नाताः प्राणायामपरायणाः ॥१०८॥  
 कृताचामा कृतस्नानाः जप्तमन्त्रा भवान्ति ते ।  
 जगद्योनि हरिं सम्यगर्चयिवा विधानतः ॥१०९॥  
 विज्ञापयेदिमां गाथामाचायः स्वयमग्रतः ।  
 देवदेव जगन्नाथ भक्तार्भाष्टप्रदायक ॥११०॥

## [ भगवदनुजास्वीकारः ]

लोकक्षेमार्थमधुना भया सङ्कल्पितं त्विदम् ।  
 यज्ञकर्म महास्वामिन् तत्कर्मचिरणे मम ॥१११॥

[ अङ्कुरार्पणभूमौ सम्प्रोक्षणादिकसंस्कारः ]

अनुज्ञां कृपया दत्वा निर्विघ्नं तत्समापय ।  
इति सम्प्रथयं चानुज्ञां नीत्वा कर्म समारभेत ॥११२॥  
ततस्तु पालिकाक्षेत्रं सम्प्रोक्षयाग्रे विधानतः ।  
गोमयेन समालिप्य रङ्गवल्लीः प्रकल्प्य च ॥११३॥  
कुशपुष्पाक्षतेस्सर्वमलंकृत्य द्विजोत्तमः ।

[ अष्टोत्तरशतपालिकास्थापनमण्डलविधिः ]

सूत्राण्यास्फालयेत्तत्र चन्दनाद्रिष्ट्यनुक्रमात् ॥११४॥  
प्रागायतानि प्रथमं ऋजूनि द्वादश स्फुटम् ।  
तथोदगायताग्राणि दश पञ्च च कल्पयेत् ॥११५॥  
अष्टुदिक्षु च मध्ये च शरावघटपालिकाः ।  
द्वादश द्वादश स्थाप्याः शतमष्टोत्तरं तथा ॥१ ६॥  
आग्नेये नंत्राहृते चैव तथा याम्ये च पालिकाः ।  
पश्चिमे मध्यमे पूर्वे तथैव घटिकाः स्मृताः ॥११७॥  
मारुते चोत्तरे रौद्रे शरावाः सरप्रकीर्तिताः ।  
प्रागायतानि सूत्राणि कल्पयेन्नवसंख्यया ॥११८॥

[ अष्टचत्वारिंशतपालिकास्थापनमण्डलम् ]

तथोदगायताग्राणि द्वादश स्युश्चतुर्मुख ।  
अष्टौ च चत्वारिंशत्त्वयद्वा सूत्राणि कल्पयेत् ॥११९॥

[ षट्क्षतिपालिकास्थापनमण्डलम् ]

षट्क्षतिपालिकादीनि नवैव द्विप्रकारतः ।  
प्रागायतानि नव च . उदीच्यामायतानि षट् ॥१२०॥

[ चतुर्विंशतिपालिकास्थापनमण्डलम् ]

चतुर्विंशतिः पात्राणि यद्वा प्रागायतानि च ।  
चत्वारि सूत्राण्यन्यानि पञ्च द्वादश कल्पने ॥१२१॥

[ द्वादशपालिकास्थापनमण्डलम् ]

सर्वार्थपक्षे प्रथमे पञ्चवं द्विविधान्यपि ।

यद्वेन्द्रुकुम्भं परितः पालिकाः षोडश स्मृताः ॥१२२॥

[ षोडशपालिकास्थापनमण्डलम् ]

द्वादशापि तथैवाष्टौ चतुस्रो वा दिशं प्रति ।

सूत्रपातेषु सर्वत्र प्रत्यक्सोमवटस्थितिः ॥१२३॥

[ पालिकाद्यलङ्घरणादीनि ]

शक्तचयेक्षं कर्मभेदात् पक्षभेदाः प्रकीर्तिताः ।

प्रक्षाल्य विष्णुगायत्र्या शरावघटपालिकाः ॥१२४॥

द्वूर्वा च सहदेवो च तथा चाश्वत्थपल्लवाः ।

पालिकानां कण्ठदेशे बन्धनोया श्रतुमुख ॥१२५॥

अपूर्वबिलमूलानि कुशकाशतृणादिभिः ।

मृद्धिश्च प्रथमं पाश्चाद्वालुकाभिरतः परम् ॥१२६॥

करीषचूर्णस्तदनु पूर्येत् सर्वतो बिलम् ।

स्थानेषु पालिकादीनां शालोन् ब्रोहीन् तथैव च ॥१२७॥

आढकं वा तदर्थं वा प्रस्थं वा तिलतण्डुनान् ।

प्रतिपादं विनिक्षिप्य चतुरश्रमथापि वा ॥१२८॥

वृत्तं वा कारयेद्ब्रह्मन् पालिकादीननन्तरम् ।

[ पालिकादीनां स्थापनक्रमः ]

तत्तत्पदस्थधान्येषु विन्यसेद्विधिवर्त्मना ॥१२९॥

इथाने यथोक्तघटिकाः पारमेष्ट्या तु विद्यया ।

पालिकाश्र ततः पश्चात् विद्यया पुरुषाख्यया ॥१३०॥

विश्वाख्यविद्यया ब्रह्मन् शरावांश्रापि स्थापयेत् ।

ब्रह्मादीशानपर्यन्तः न्यासस्तेषां प्रकीर्त्यते ॥२३१॥

प्रत्येकं वाससा वेष्ट्य शरावघटपालिकाः ।

मूलमन्त्रेण चाशक्तौ प्रतिष्ठृहं च भावयेत् ॥१३२॥

## [ सोमकुण्डस्थापनम् ]

स्थाने पश्चात् सर्वेषां सोमकुम्भं न्यसेत् क्रमात् ।  
धान्यराशौ यथापूर्वमाच्छाद्य नववाससा ॥१३३॥  
गन्धोदकेन सम्पूर्णं तस्मिन् रत्नानि विन्यसेत् ।

## [ बीजानां निरूपणम् ]

नीवाराशशालयो मुदगाःश्यामाकाश्च प्रियङ्गः ॥१३४॥  
यवास्तिलाश्च गोधूमाःये चान्ये याज्ञिकाःसमृताः।

## [ बीजपात्रस्थापनविधिः ]

तेषां बीजानि निक्षिप्य पात्रे महति नृतने ॥१३५॥  
तत्पात्रं सूष्टिन् विन्यस्य तूर्यघोषपुरस्सरम् ।  
परीत्य मन्दिरं पात्रशालिद्रोणं र्थशोभिते ॥१३६॥  
पालिकानां तु प्रागदेशे विन्यसेत् कमलासन ।  
पयोभिः क्षालयेद्वान्यबीजानि विविधानि च ॥१३७॥  
वस्त्रेणाच्छाद्य तदनु पुण्याहं वाचयेदगुरुः ।  
शङ्खंभेर्यादिवादैश्च घोषयित्वा दिशो दश ॥१३८॥  
तत्पश्चात् पालिकादीनां मधिदेवांश्च पूजयेत् ।  
घटिकानां विधातारं पालिकानां जनार्दनस् ॥१३९॥  
ईशानं च शरावाणां ध्यात्वाऽभ्यचर्यं यथाविधि ।

## [ शालापूजनम् ]

ध्वजांश्च तोरणांश्चैव द्वारे द्वारे च देशिकः ॥१४०॥  
द्वारकुम्भांश्च संस्थाप्य कुमुदादिगणाधिपान् ।  
समर्चयेद्यथाशास्त्रं वेदादौश्च प्रपाठयेत् ॥१४१॥

## [ पालिकादिदेवतापूजा ]

ततस्तु पालिकादीनां अधिदेवान् समर्चयेत् ।  
अद्यर्याद्यैः गन्धपुष्पाद्यैः पायसं च निवेदयेत् ॥१४२॥  
ततः प्रकल्पयेत् कुण्डं स्थण्डिलं वापि पद्मज ।

## [ अंकुरार्पणहोमः ]

शतमाज्याहृतीहृत्वा मूलमन्त्रेण देशिकः ॥१४३॥  
 समिधस्सोममन्त्रेण नृसूक्तेन चर्वं यजेत् ।  
 सोममन्त्रेण भूयोऽपि धृतं हृत्वा शताहृतीः ॥१४४॥  
 सम्पाताज्यं गृहीत्वा तु स्पर्शमन्त्रेण देशिकः ।  
 संस्पृश्य पालिकादीनि शेषं सर्वं च निक्षिपेत् ॥१४५॥  
 बीजपात्रे चतुर्वक्त्रं तदामन्त्र्यास्त्रविद्यया ।

## [ सोममन्त्रजपविधिः ]

ततश्च स्वयमाचार्यः सोममन्त्रं जपेच्छत्स् ॥१४६॥  
 शतमष्टोत्तरं वापि सहस्रं वा स्वशक्तिः ।

## [ बीजावापः ]

सुमुहूर्ते तु सम्प्राप्ते ब्रह्मणाऽनुमतो गुरुः ॥१४७॥  
 ब्रह्मादीशानपर्यन्तं बीजावापनमाचरेत् ।  
 ओषधयस्संवदन्त इति सूत्रं समुच्चरन् ॥१४८॥  
 बीजानामुपरि ब्रह्मन् महीसूक्तप्रपाठकः ।  
 मृत्तिकां निक्षिपेत् क्रिञ्चित् द्वादशाक्षरविद्यया ॥१४९॥  
 श्रीसूक्तेन हरिद्राम्बु लिङ्गयेत् सर्वतोऽपि च ।  
 छादयेत् पालिकाः सर्वाः कोमलैः पञ्चपल्लवैः ॥१५०॥

## [ बलिहरणविधिः ]

तत्पश्चादेशिकेन्द्रस्तु दिक्षु सर्वासु पायसैः ।  
 कुमुदादिगणादिभ्यो बर्णि दद्याद्विवानिश्स् ॥१५१॥  
 तदादि यावत्कर्मान्तं रक्षयेत्सर्वपालिकाः ।  
 सोमकुम्भे प्रतिदिनं सोमं सम्पूजयेत् क्रमात् ॥१५२॥

## [ अखण्डदीपस्थापनविधिः ]

दीपानारोपितात् रक्षेदनिर्वणात् यथा तथा ।  
 पालिकानां चतुर्दिक्षु यद्वा तत्पूर्वभागतः ॥१५३॥

वेदोँ कृत्वा तु प्रत्येकं तदग्रे धान्यपीठके ।  
 पूर्वग्रिंहत्तराग्रेश्च कुशानास्तीर्य द्वादश ॥१५४॥  
 तत्र न्यसेहीपमेकं द्वयं वापि त्रयं तु वा ।  
 चतुष्टयं वा विप्रेन्द्रः वर्तिद्वयसमन्वितम् ॥१५५॥  
 गोदृतं तिलतैलं वा दीपद्रवयं प्रकल्पयेत् ।  
 अरिनमन्त्रेण तट्टिमादीप्यात् तु पावकम् । १५६॥  
 सम वाह्य तु सर्वपूज्य यावद्यज्ञं तु रक्षयेत् ।  
 तत्र प्रतिदिनं चैव सम्यगाराधनं चरेत् ॥१५७॥

## [ ब्राह्मणपूजादि ]

विप्रात् च तोषयेत् पश्चात्ताम्बूलैर्दक्षिणादिभिः ।  
 आचार्यमपि सन्तर्प्य यजमानो धनादिकैः ॥१५८॥  
 एवं सर्वं समाध्यथ यज्ञारम्भणमाचरेत् ।  
 सद्यो वा धान्यबीजानि वापयेदुक्तवर्तमना ॥१५९॥  
 रात्रावेव तु कर्तव्यं अकुरारोपणं द्विजः ।  
 यस्मात् समस्तबीजानां सोम एवाधिपःस्मृतः ॥१६०॥  
 संस्कारार्थं यदि कृतं एतत्कर्माकुरापणम् ।  
 अहिं वा सकलं कुर्याद् बीजावापादिकं गुरुः ॥१६१॥

## [ प्रतिनित्य जलसमेचनादि ]

सोमकुर्मभजलेनपि भीसूक्तेन दिसे दिने ।  
 हरिद्रावारिभिः सिञ्चेत् अंकुराणां विवृद्धये ॥१६२॥  
 अकुरेषु च पोतेषु शुवलेषु च तथा शुभम् ।  
 विद्यादृजुप्रखडेषु विपरंतेषु चाशुभम् ॥१६३॥  
 अदर्शने त्वंकुराणां सर्वं कर्म विनश्यति ।  
 तथा च मृत्सग्रहणकाले खननकर्मणि ॥१६४॥  
 खनित्रपतने विद्याद्यजमानस्य चाशुभम् ।  
 एवमादनिमित्तेषु सद्यशशान्ति समाचरेत् ॥१६५॥

[ केचन विशेषविषयाः ]

कर्मार्थमंकुराण्यादौ यः समारोपयेहुंगुरुः ।  
 स एव कर्म कात्सन्येन कुर्यात् प्राज्ञोऽपि नेतरः ॥१६६॥  
 अनुज्ञया च तत्पुत्रः शिष्यो वा तत्समाचरेत् ।  
 श्रुतिवजो वापि तत्कर्म यद्यशक्तोगुरुर्भवेत् ॥१६७॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे यज्ञशालाप्रवेशाद्यंकुरापंणान्त-  
 विधानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥



श्रीमद्वृक्षरविधानयज्ञवै भवकाण्डे

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

[ वास्त्वर्चनप्रभृतिदशदिग्बन्धनान्तविधानकथनम् ]

॥८॥

[ भगवद्वचनम् ]

धीभगवानुवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि वास्तुपूजाविधि शृणु ।  
अनच्चिते वास्तुनाथे सर्वं कर्मसुरं भवेत् ॥१॥  
भार्गवस्वेदसम्भूतो वास्तुपूरुष ईरितः ।  
सोभ्यद्रवत् सुरान् सर्वान् हन्तुं स्वबलदर्पितः ॥२॥  
देवैर्विनिजितस्तूर्णं ताङ्गितः पतितो भुवि ।  
विश्वस्तांगस्तु स प्राणान् धारयत्येव सन्तनम् ॥३॥  
अधोमुखं प्राक्षिरसं विन्यसेद्वास्तुपूरुषम् ।

[ वास्तुपूरुषलेखनक्रमः ]

ततस्तु लेखयेद् ब्रह्मन् मण्डपे दक्षिणे शुभे ॥४॥  
प्रत्येकवेदिकाभूमौ यद्वा तण्डुलमध्यतः ।  
वास्तुनाथं मण्डपादिवास्तु सर्वत्र शान्तये ॥५॥  
तस्य मस्तकमैशान्यां नैऋत्यां पादमण्डलम् ।  
बाहुद्वयं तु कर्तव्यमाग्नेयां वायुकोणके ॥६॥  
मध्याह्ने प्राक्षिरो भूयात् सायाह्ने दक्षिणामुखः ।  
मध्यरात्रौ तु वारुण्यां प्रातरुत्तरतश्शिरः ॥७॥  
दंष्ट्राकरालवद्नो रक्तपात्रधरश्शुचिः ।  
सप्तालायतं त्वेवं वास्तुनाथं लिखेद्दुवि ॥८॥

सप्तदर्भकृतं कूर्चं कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ।  
 समर्चयेद्वास्तुनाथं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥६॥  
 स्मितवक्त्रः कृष्णदेहः इवेतवस्त्राः सुवेष्टुनः ।  
 रक्तकेशो महापाणिः तीक्ष्णदंष्ट्रो महाभुजः ॥१०॥  
 दक्षिणोत्तरहस्ताश्यां रक्तपात्रं धरंस्तथा ।  
 एवं ध्यात्वा ततः पश्चात् पुरुषं वास्तुकल्पितम् ॥११॥  
 पूजयेद्विधिना ब्रह्मन् वक्ष्यमाणविधानतः ।

## [ वास्तुपूजाविधिनिरूपणम् ]

वास्तुनाथस्य शिरसि पूजयेदंशुमालिनम् ॥१२॥  
 मन्मथं बाहुमूले तु कुमारं कूर्परे तथा ।  
 हस्ते विनायकं पादयुगलेऽश्वनिदेवते ॥१३॥  
 हस्ते चन्द्र तथा पाश्वे दुर्गा मातृंश्च कूर्परे ।  
 बाहुमूले तथा स्थाणुं हृदये मामवस्थितम् ॥१४॥  
 ब्रह्माणं नाभिदेशे च दिक्पालानष्टुदिक्षु च ।  
 क्षेत्रेशमुत्तरे पाश्वे वास्तुदेवस्य पूजयेत् ॥१५॥

## [ वास्तुहोमविधिः ]

पश्चिमे वास्तुनाथस्य देशे तु जुहुयादगुरुः ।  
 पश्चापनिषदेः सर्पिः सहस्रं शतमेव वा ॥१६॥  
 शस्यपामार्गखदिरसमिद्धिः स्वयमेव च ।  
 मूलमन्त्रेण तन्मन्त्रवर्णसंख्याभिरात्मवान् ॥१७॥  
 नृसूक्तेन चर्हं पश्चात् जुहुयात् षोडशाहुतीः ।  
 चर्हणा वास्तुदेवानां प्रत्येकं होममाचरेत् ॥१८॥

## [ वास्तुबलिः ]

दद्याद्वृलिं च देवेभ्यः क्षेत्रपालाय च द्विजः ।  
 एवं वास्तुबलिं पूजां होमं कृत्वा विचक्षणः ॥१९॥

सम्पाताज्यं समादाय सेचयेद्वास्तुविग्रहम् ।  
वास्तुमन्त्रेण कर्मान्तं पूजयेत् १पूर्ववर्तमना ॥२०॥

[ प्रकारान्तरेण वास्तुपूजाक्रमः ]

अथ वक्ष्ये शृणु ब्रह्मन् विधिमन्यं यथातथम् ।  
मण्डलं कल्पयित्वाग्रे पूजयेद्वास्तुनामकम् ॥२१॥  
तदर्थवेदिकां कृत्वा चतुर्विशांगुलायताम् ।

[ वेदीनिर्माणम् ]

आयामसमविस्तोर्णि तालमात्रोन्नतां तथा ॥२२॥  
शालाया दक्षिणे भागे तत्र वास्तुं समर्चयेत् ।  
भूसूक्तेन तथा वेदों गोमयेनानुलिप्य च ॥२३॥  
रक्तपीतसितैश्चूर्णैः रङ्गवल्लीः प्रकल्पयेत् ।  
तस्मिन् तूतनवस्त्रेण मण्डले तण्डुलैः कृते ॥२४॥

[ धान्यपीठप्रकल्पनम्—प्रतिमाविधिः—मण्डललेखनम् ]  
कर्षप्रमाणहैमेन प्रतिमां चापि कारयेत् ।  
तत्पञ्चान्मण्डलं तत्र तण्डुले विलिखेदबुधः ॥२५॥  
ऊर्ध्वंगा दशरेखाः स्युः तिर्यग्रेखास्तथा दश ।  
एकाशीतिपदं यद्यत्तथा मण्डलमालिखेत् ॥२६॥  
प्रतिमाशोधनं कृत्वा पञ्चामृतरसैस्ततः ।  
मण्डले मधगतो न्यस्य वास्तुमावाह्य पूजयेत् ॥२७॥

[ वास्तुजपः )

वास्तोष्पतेति तन्मन्त्रं यथाशक्ति जपेद्गुरुः ।  
अयुतं वा सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥२८॥

## [ वास्तुकुम्भस्थापनविधिः ]

तस्मिन् मध्यपदे ब्रह्मन् पञ्चत्वक्पल्लवैर्युतम् ।  
सौवर्णं राजतं ताम्रं मृणमयं वा यथावसु ॥२८॥  
कुम्भमेकं तु संस्थाप्य वस्त्रकूर्चादिकं न्यसेत् ।

## [ वास्तुपूजा ]

तत्कुम्भे प्रतिमां न्यस्य अद्यर्द्यैः पूजयेत् क्रमात् ॥३०॥  
प्राणप्रतिष्ठापूर्वं हि कुर्यादर्चनमेव तत् ।  
द्वाविंशदुपचारैर्वा षोडशैर्वा तमर्चयेत् ॥३१॥

## [ सोममण्डललक्षणम् ]

तस्य प्राच्यामुद्रीचयां वा विलिखेत् सोममण्डलम् ।  
तदर्थं धान्यपीठं च कल्पयेत् पूर्ववद्वृजः ॥३२॥  
तन्मध्ये षोडशदलं कर्णिकाकेसरं र्युतम् ।  
लिखित्वा सम्प्रगभ्यर्चर्यं कर्णिकायां तु देशिकः ॥३३॥

## [ सोममण्डलस्थापनम्—सोमप्रतिमाविधिः ]

सोमकुम्भं च संस्थाप्य सवस्त्रमणिकूर्चकम् ।  
रजतप्रतिमां कृत्वा कर्षमात्रप्रमाणतः ॥३४॥  
पञ्चगव्यंश्च संशोध्य कुम्भमध्ये तु विन्यसेत् ।  
प्राणप्रतिष्ठापूर्वं तु तदप्यर्चयेदगुरुः ॥३५॥  
वास्तुमण्टपमध्यस्थपदमारभ्य बाह्यतः ।  
इन्द्राद्यष्टपदे ब्रह्मन् विरिञ्चादीन् समर्चयेत् ॥३६॥  
ब्रह्मजिज्ञानमिति च जप्त्वा मन्त्र गुरुःस्वयम् ।  
प्रजापर्ति विधातारं ब्रह्माणं कमलासनम् ॥३७॥  
अजं विधि शतानन्दं द्वुहिणं विश्वरेतसम् ।  
आवाहयामीत्युच्चार्यं परमेष्ठिनमर्चयेत् ॥३८॥  
तत्पूर्वपदषट्के तु महेन्द्रं पूजयेत् क्रमात् ।  
त्रातारमिन्द्रमिति च मन्त्रपूर्वेण देशिकः ॥३९॥

महेन्द्रं देवतानाथं शचीनाथं पुलोमजम् ।  
 स्वर्गधीशं वज्रहस्तं पदषट्के समर्चयेत् ॥४०॥  
 तद्वास्तुपदषट्के तु धर्मराजं प्रपूजयेत् ।  
 यमाय सोममित्येतन्मन्त्रराजं समुच्चरन् ॥४१॥  
 यमं दण्डधरं कालं कालांशं रविनन्दनम् ।  
 धर्माधिनाथमित्येतः पदषट्के समर्चयेत् ॥४२॥  
 तत्पश्चात् पदषट्के तु अर्चयेदम्भसां पतिम् ।  
 इमं मे वरुणेत्येतद्बुधो मन्त्र समुच्चरन् ॥४३॥  
 वरुणं मकरारूढं पाशपाणिं प्रचेतसम् ।  
 सुरुपिणमपांनाथं प्रादक्षिण्येन पूजयेत् ॥४४॥  
 ततः सम्पूजयेत् सोममाप्यायस्वेति मन्त्रतः ।  
 यक्षराजं कुबेरं च गुह्यकेशं धनाधिपम् ॥४५॥  
 गदाधरं यातुधानं पदषट्के समर्चयेत् ।  
 अग्निदूतं समुच्चार्य आग्नेयामग्निमर्चयेत् ॥४६॥  
 हुताशनं धूमकेतुं समजिह्वं हविर्भुजम् ।  
 मध्ये पदचतुष्कस्य सम्पूज्यैवं हुताशनम् ॥४७॥  
 घोषणं मन्त्रमुच्चार्यं तद्वत्पदचतुष्टये ।  
 खज्जहस्तं कर्बुरं च निर्ऋति नरवाहनम् ॥४८॥  
 पूजयेत् पूर्ववद् ब्रह्मन् तदनु द्विजसत्तमः ।  
 आवातवायुमन्त्रेण वायुं पदचतुष्टये ॥४९॥  
 पवमानं च मरुतं जगत्प्राणं समीरणम् ।  
 क्रमेणावाह्य विधिवत् पूजयेत् कमलासन ॥५०॥  
 तमीशानां तथोच्चार्यं तद्वागस्थचतुष्टये ।  
 पदभूमिषु चेशानं गौरीशं च महेश्वरम् ॥५१॥  
 पूजयेद्विधिना ब्रह्मन् पश्चाद्वृषभवाहनम् ।

## [ द्वात्रिंशहेवतावाहनम् ]

ईशानपदमारभ्य तद्वाह्यस्थपदेषु च ॥५२॥  
 द्वात्रिंशत्सु यथान्यायं प्रादक्षिण्येन देशिकः ।  
 देवानावाहयेत् स्वस्य मन्त्रेश्च प्रणवादिकैः ॥५३॥  
 पर्जन्यं च तथेशानं जयन्तमदितेः सुतम् ।  
 महेन्द्रं सत्यसम्बाधं भृगुं चैवान्तरिक्षकम् ॥५४॥  
 अर्णिन च तत्र चोष्णांशुं पूषाणं वितर्थं तथा ।  
 यमं ग्रहक्षतं पश्चादगन्धर्वं भृज्ञराजकम् ॥५५॥  
 बुधं निरुक्तिं चैव द्वाराध्यक्षमन्तरम् ।  
 पुष्पदन्तं च सुग्रीवं सुरूपं त्वसुरं तथा ॥५६॥  
 पौषाणं नागजननीं नागाधीशमतः परम् ।  
 भल्लाटं गुह्यकं चैव सोममानर्गलं तथा ॥५७॥  
 आदित्यं सौरदेवों च तद्वाह्ये तु समर्चयेत् ।

## [ द्वात्रिंशत्कलशाराधनविधिः ]

पूजामेवं समाप्याथ सौवर्गनि राजतात् तथा ॥५८॥  
 ताम्रजान् स्वस्य कलशान् तत्राकलशमन्त्रतः ।  
 पश्चामृतेश्च संयुक्तात् पश्चत्वकपल्लवैर्युतात् ॥५९॥  
 नवरत्नं समायुक्तात् सप्तमृद्धिश्च संयुतात् ।  
 सर्वोषधिसमायुक्तात् प्रतिमावस्त्रसंयुतात् ॥६०॥

## [ पुनः अष्टकलशस्थापनम् ]

द्वात्रिंशत्संख्या न्यस्य तन्तुना तांश्च वेष्टयेत् ।  
 अष्टदक्षवष्टरुलशान् ततस्संस्थाप्य देशिकः ॥६१॥  
 प्राच्यां दिशि कुमारं च दक्षिणस्यां तु भास्करम् ।  
 प्रतीच्यां जम्बुके देवं उदीच्यां पिलिपित्रछकम् ॥६२॥  
 दिश्यैशान्यां विश्रवसं आग्नेयां तु बिढालकम् ।  
 नैऋत्यां पूतनां चैव वायव्यां पावराक्षसम् ॥६३॥

पूजयेत् कलशोद्धेवं तत्त्वाम्ना द्विजाग्रणीः ।  
 कुण्डे वा स्थण्डले पञ्चादग्नि संस्थाप्य देशिकः ॥६४॥  
 इधमाधानाज्य भागादीन् कृत्वा शास्त्रविधानतः ।  
 अयुतं वा सहस्रं वा अष्टोक्तरशतं तु वा ॥६५॥  
 जपार्धभागमथवा समिधाज्यचरूपं क्रमात् ।  
 वास्तुनाथस्य मन्त्रेण जुहुयादेशिकस्ततः ॥६६॥  
 सोममन्त्रेण चर्जयं च शतमष्टोक्तरं यजेत् ।  
 मण्डपान्तस्थदेवानां तत्तत्पदसुसंख्यया ॥६७॥  
 समिद्धरूपतैर्होमं कुर्याद्वास्तोश्च तृपये ।  
 शम्यपामार्गखदिरसमिद्धिर्होममाचरेत् ॥६८॥  
 परिवारान् ततो हृत्वा सर्वदेवान् यथाक्रमम् ।  
 समिद्धिश्चरुणाऽऽज्येन पूर्णहुतिमथाचरेत् ॥६९॥

## [ वास्तुबलिः ]

वास्तुदेवादिदेवानां बलि कुर्याद्विधानतः ।

## [ मण्डपादिप्रोक्षणविधिः ]

वारतुकुम्भस्थतोयेन यागमण्डपभूमिषु ॥७०॥  
 अघचर्षणसूक्तेन सेचयेद्वास्तुशुद्धये ।  
 एवं वास्तुविधानं तु कुर्यात् सर्वल देशिकः ॥७१॥

## [ वैनतेयध्वजोत्थापनम् ]

अथ वक्ष्ये शृणु ब्रह्मन् ध्वजोत्थापनमुत्तमम् ।  
 दैविके लक्षणं त्वेतद्वैनतेयाङ्कितं ध्वजम् ॥७२॥

## [ ध्वजलक्षणम् ]

दशहस्तसमायामं विस्तारं पञ्चहस्तकम् ।  
 तदर्धमपि चायामं तदर्धेन च विस्तृतम् ॥७३॥

## [ गरुणमूर्तिलक्षणम् ]

क्षौमं कार्पासकं वापि ध्वजमुत्थापयेत् क्रमात् ।

तन्मद्ये नवतालेन गरुडं काञ्चनप्रभम् ॥७४॥  
 विनीलनासिकायुक्तं सव्यपादे च कुञ्चितम् ।  
 इवेतास्त्ररथरं रत्नकिरीटाद्यविभूषितम् ॥७५॥  
 हारकेयूरसंयुक्तं पक्षविक्षेपसयुतम् ।  
 गगने गमनाकारं सर्वभूषणशोभितम् ॥७६॥  
 धृतोद्वपुण्ड्रतिलकं युक्तज्ञमलि मुद्रया ।  
 वैनतेयं समालेख्य शिल्पमुख्यैस्तु देशिकः ॥७७॥  
 पञ्चवर्णान् लिखेत्तत्र देवं पञ्चायुधैलिखेत् ।

## [ गरुडाधिवासविधिः ]

तत्पटं तु समादाय प्रादक्षिण्येन देशिकः ॥७८॥  
 यागभूमि समासाद्य तत्र पश्चिमभागतः ।  
 धान्यपीठं प्रकल्प्यात्र निक्षिपेत्तत्पटं द्विजः ॥७९॥  
 नयनोन्मीलनादीश्च प्रतिष्ठायामिवचरेत् ।  
 स्नपनं दपणे कृत्वा शशाङ्गं शाययेद्गुरुः ॥८०॥  
 पटस्य तस्य वायव्ये धान्यमण्डलमध्यमे ।  
 महाकुम्भं तु विन्यस्य तत्पाश्वे करकं न्यसेत् ॥८१॥  
 अष्टदिक्षवृष्टकलशान् विन्यसेच्छास्त्रवर्त्मना ।  
 कुम्भे तु मध्यमे ध्यात्वा गरुडं वेदरूपिणम् । ८२॥  
 अष्टौ नागानष्टकुम्भमध्यदेशेषु ध्याययेत् ।  
 तथैव करके चक्रमणि चावाहयेद्ब्रुधः ॥८३॥  
 इन्द्रादीनथ सम्पूज्य स्वस्वभागे द्विजोत्तमः ।  
 नैवेद्यान्तं तु गरुडं कुम्भमध्ये समर्चयेत् ॥८४॥

## [ गरुडहोमविधिः ]

शोषणाद्यः मुसंस्कृत्य कुण्डे वा स्थण्डलेऽपि वा ।  
 तत्त्वानां सृष्टिसंहारन्यासहोमौ समाचरेत् ॥८५॥  
 कुम्भस्थशक्तिं कूर्चेन समादाय पटे न्यसेत् ।

गरुडन्यासपूर्वं तु प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ॥६६॥  
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेद्विनतासुतम् ।  
 पक्षीन्द्रं विनतादेवोपत्ररत्नं महाबलं ॥६७॥  
 वेदवेद्यं महाभागं विहगेशं नमोऽस्तु ते ।  
 इति ध्यात्वा यथाशक्तिं जपं कृत्वा तु गारुडम् ॥६८॥  
 प्रभाते वापि सद्यो वा ध्वजमुत्थापयेत् क्रमात् ।  
 ध्वजस्थानं तु शालायाः पूर्वभागे प्रकल्पयेत् ॥६९॥  
 पञ्चवाद्यादिकैः छत्रैः चामरैस्तूर्यनिस्वनैः ।  
 वेदसूक्तप्रपाठैश्च वेदीभ्रमणपूर्वकम् ॥६०॥  
 यद्वा तन्मण्डपस्यापि प्रादक्षिण्येन देशिकः ।  
 ध्वजस्थानं समासाद्य पटेन सह पद्मज ॥६१॥  
 शततालायतं यद्वा तदर्थं पादमेव वा ।  
 अवक्रं निर्वर्णं दग्धं ग्रन्थं रन्ध्रादिवर्जितम् ॥६२॥  
 तालत्रयं त्वेकतालं तदर्थं वापि संयुतम् ।  
 अतः सारं तु याज्ञीयं बहिसारं तु वैष्णवम् ॥६३॥  
 यथावकाशं संगृह्य ध्वजार्थं स्तम्भमब्जज ।  
 तत्प्रक्षालयं पुरा तोयैः हरिद्राकुड़कुमार्दिभिः ॥६४॥  
 ऊर्ध्वपुण्ड्रैः पुष्पगुच्छैः दर्भमालाचयैस्सह ।  
 समलंकृत्यं पुण्याहपूर्वं सम्प्रोक्ष्य मन्त्रतः ॥६५॥  
 तदग्रे प्रतिमां बद्धवा वैनतेयस्य मन्त्रतः ।  
 गारुडन्यासपूर्वं तु पक्षिराजं समर्चयेत् ॥६६॥

[ ध्वजोत्थापनविधिः ]

मुदगान्नपायसादीनि विनिवेद्यं स्वयं गुरुः ।  
 पुत्रार्थिनां तु नारीणां तद्व्यात कबलक्रमम् ॥६७॥  
 महाशीर्वादपूर्वं तु वायुमन्त्रेण देशिकः ।  
 अभिमन्त्र्य यथा न्यायं घण्टापिङ्गादिभिर्युतम् ॥६८॥

ध्वजमुत्थापयेद्ब्रह्मन् तूर्पवादित्रनिस्वन्तः ।  
 अष्टदिक्षु महानागान् कुमुदादिगणांस्तथा ॥६६॥  
 हन्द्रादिलोकपालांश्च समावाह्य समर्चयेत् ।

## [ चतुरङ्गबलादिप्रदशनविधिः ]

मङ्गलान् दर्शयित्वा तु रथाश्वगजपादपान् ॥१००॥  
 कुमुदादिबलि दद्यान्मुद्गान्नेनापि पायसैः ।  
 अनन्तरं यज्ञशाला प्रत्यग्निदशि च देशिकः ॥१०१॥

## [ त्रयस्त्रिशत्कोटिदेवताऽऽवाहनम् ]

वेदीमेकां कारयित्वा देवताह्वानकर्मणि ।  
 कुम्भमेकं तु संस्थाप्य धान्यराशौ यथोक्तवत् ॥१०२॥  
 तदलंकृत्य वस्त्राद्यैः कुसुमैः पञ्चपल्लवैः ।  
 कुशकूर्विदभिश्चैव सुवर्णप्रतिमादिभिः ॥१०३॥  
 तत्कुम्भं समलंकृत्य देवतावाहनं चरेत् ।  
 दिव्यायुधा दिव्यभूषा धर्मद्याः शेषपक्षिपौ ॥१०४॥  
 विधाता च महेन्द्रादिदिवपालकसुराधिपाः ।  
 सूर्यचन्द्रादयश्चैव व्यासादिकमहर्षयः ॥१०५॥  
 विश्वेदेवाश्र वसवः मन्वाद्याश्र चतुर्मुख ।  
 विद्याधराः सिद्धयक्षाः किञ्चराप्सरसस्तथा ॥१०६॥  
 मेरुप्रभृतिशैलाश्र समुद्राः सरितस्तथा ।  
 सर्वे देवगणाश्चैव सपत्नी पुत्रावाहनाः ॥१०७॥  
 सबान्धवपरोवारास्त्वाहूतव्या यथाविधि ।  
 तांश्च सम्पूजयेद्ब्रह्मन् मुद्गान्नादीन् निवेदयेत् ॥१०८॥

## [ भेरीताडनविधिः ]

देवताह्वानसमये भेरीताडनमाचरेत् ।  
 अल्लरी वल्लरीचैव वेणुबीणादिभिः सह ॥१०९॥

तालकाहलघटादिशङ्कुर्मदलसंयुतम् ।  
 भेरीमासाद्य विप्रिवत् धान्यपीठे तु विन्यसेत् ॥११०॥  
 सम्प्रोक्ष्य मूलमन्त्रेण सर्ववाद्यानि चादज्ज ।  
 पञ्चगदथादिभिः पश्चात् नववस्त्रेण वेष्टयेत् ॥१११॥  
 तेषु नारायणं देवं महालक्ष्म्या युतं प्रभुम् ।  
 सरस्वत्या समेतं च ब्रह्माणं तद्वदेव च ॥११२॥  
 पार्वतीसंहितं रुद्रं शचीयुक्तं सुराधिपम् ।  
 छायापतिं भास्करं च क्रमेणावाह्या पूजयेत् ॥११३॥  
 प्रथमं विष्णुमन्त्रेण भेरीं सन्ताडयेदगुरुः ।  
 देवताह्वानसमये तत्तद्रागेण संयुतम् ॥११४॥  
 तत्ततालं तु विप्रेन्द्रस्ताडयेत् यज्ञकर्मणि ।  
 नादरामप्रिया त्वैन्द्रं आग्नेयं ललितं स्मृतम् ॥११५॥  
 मलहरी याम्यदैवत्यं नैऋतिभैरवी भवेत् ।  
 वाहर्या मेघरञ्जीति वसन्ताख्यं तु वायवे ॥११६॥  
 श्रीरागं स्याद् कौवेर्या शङ्कराभरणं शिवे ।  
 मुखारी ब्रह्मरा ॥स्यात् पक्षीशं गौलिनामकम् । ११७॥  
 गात्थारी सबदेवानां रागभेदा इतीरिता ।  
 ब्रह्मणः समतालं स्याद्वेशस्य हविर्भुजः ॥११८॥  
 रविविक्रममाग्नेयां भृङ्गिणे यदैवतम् ।  
 प्रतीपाख्यं तु नैऋत्यां वारुण्यां मङ्गलाह्वयम् । ११९॥  
 जयतालं वायवीयं कौवेर्या भद्रसंज्ञकम् ।  
 ईशान्यां नन्दितालं च गरुडस्य तु गारुडम् ॥१२०॥  
 सर्वेषामपि देवानां भद्रतालं प्रकोत्यते ।  
 ऐतेस्तु रागतालाद्यैः भेरीताडनपूर्वकम् ॥१२१॥  
 सर्वदेवान् समावाह्या अष्टर्याद्यैः पूजयेत् तान् ।  
 चतुर्विधान्नभक्ष्याणि तदा तेभ्यो निवेदयेत् ॥१२२॥

यागावसानपर्यन्तं कुम्भं संरक्षयेत् क्रमात् ।  
 नित्यं तु पूजयेत् सर्वेऽत् रर्यथातथम् ॥१२३॥  
 मण्डपद्वारमारभ्य दिक्षवृष्टिसु द्विजागणाः ।  
 पापसेन बलि दद्याद्वगाह्वानपूर्वकम् ॥१२४॥  
 यज्ञमण्डपप्रारभागे प्राङ्मुखः संस्थितो गुरुः ।  
 इन्द्रमावाह्य तदनु बलि दद्यात् सथायसम् ॥१२५॥  
 मन्त्रमेतत् समुच्चार्यं पूर्वभागं तु बन्धयेत् ।  
 आगच्छतामरगणाः प्रागाशां येऽधिशेरते ॥१२६॥  
 विरूपाश्र सुरूपाश्र सप्तर्यामिद्यतामिमाम् ।  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः वृमुद्दिष्यानुयायिनः ॥१२७॥  
 एवमुच्चार्यं कुमुशान् सगणान् पूजयेत् क्रमात् ।  
 गन्धादिदीपपर्यन्तं माषान्नेन बलि 'क्षिपेत् ॥१२८॥  
 ततद्गीतेश्च नृत्येश्च तोषयेत्तान् विचक्षणः ।  
 अस्त्रमन्त्रेण भिमन्त्र्य सिद्धार्थनि विकिरेत्ततः ॥१२९॥  
 यात यात महाभूताः सुदूरं सद्बान्त्यवाः ।  
 भगवत्प्रीतये यज्ञकर्मरम्भं करोम्यहम् ॥१३०॥  
 इति भूतान् समुच्चार्यं भेरीवादनपूर्वकम् ।  
 आगनेयोऽदिशमाश्रित्य वर्ह्मावाह्य तत्र तु ॥१३१॥  
 संपूज्य विधिवद्ब्रह्मन् पायसान्नबलि क्षिपेत् ।  
 तद्द्वागं बन्धयेद्ब्रह्मन् वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ॥१३२॥  
 आगच्छतामरगणा येऽग्न्याशामधिशेरते ।  
 भोमभोममुखा रौद्राः सप्तर्यामिद्यतामिमाम् ॥१३३॥  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः कुमुदाक्षानुयायिनः ।  
 मंहं त्विमसुपायान्तु प्रीतास्तेभ्यो नमो नमः ॥१३४॥  
 इत्येवं कुमुदाक्षं तु तत्र पालकमर्चयेत् ।  
 माषान्नेन बलि दत्त्वा नृत्तगीतादिकं चरेत् ॥१३५॥

ततस्तु सर्वतःशोभ्रं सिद्धार्थनि विकिरेदगुरुः ।  
 अद्य गच्छन्तु भेतालाः सुदूरं सह बान्धवाः ॥१३६॥  
 विष्णोर्यज्ञं करिष्यामि लोकल्याणहेतवे ।  
 एवमुच्चाट्य तात् सर्वनि भेरीवादित्रपूर्वकम् ॥१३७॥  
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य धर्मराजं तु पूजयेत् ।  
 तत्र चैव यथाशास्त्रं पायसान्नं बर्लिक्षिपेत् ॥१३८॥  
 ततस्तु बन्धयेधामभागं देशिकसत्तमः ।  
 आगच्छत् पितृगणाः याम्याशां येऽधिशेरते ॥१३९॥  
 दारुणा दारुणाचराः सप्तमिद्यतामिमाम् ।  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः पुण्डरीकानुयाफ-नः ॥१४०॥  
 महं त्विममुपायान्तु प्रीतास्तेभ्यो नमो नमः ।  
 अनेन पुण्डरीकाक्षं समावाह्य च पूर्ववत् ॥१४१॥  
 संपूजय च बर्लिदद्यात् भाषान्नेन यथाक्रमम् ।  
 तत्र कुर्यान्तृत्तगीतं तत्प्रीत्यर्थं च पूर्ववत् ॥१४२॥  
 अस्त्रमन्त्रेण सिद्धार्थनि विकिरेत् पूर्ववर्तमना ।  
 यात् यात् महाप्रीताः सुदूरं बान्धवैर्युताः ॥१४३॥  
 विष्णोर्यग्ं करिष्यामि अत्र लोकशुभप्रदम् ।  
 इत्युच्चाट्य ततो भेरीं वादयित्वा गुरुत्तमः ॥१४४॥  
 नैऋतीं दिशमाश्रित्य तत्र पूर्वोक्तमार्गतः ।  
 दिवपालकं तमावाह्य पूजयित्वा विशेषतः ॥१४५॥  
 तन्मन्त्रेण बर्लिदद्यात् पायसान्नेन पूर्ववत् ।  
 तत्र दिग्बन्धनं कुर्याद्यथोक्तविधिनाऽब्जज ॥१४६॥  
 आगच्छत् यातुधानाः कोणाशां येऽधिशेरते ।  
 क्रव्याशिनः क्रूरधियः सप्तमिद्यतामिमाम् ॥१४७॥  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः वामनस्यानुयायिनः ।  
 महं त्विममुपायान्तु प्रीतास्तेभ्यो नमो नमः ॥१४८॥

एवं वाष्पनमापूज्य माषान्तं बलिमाचरेत् ।  
 सिद्धार्थनिस्त्रमन्त्रेण विकिरेत् क्षिप्रमत्र च ॥१४६॥  
 यात यात पिशाचाश्र सुदूरं सहबान्धवाः ।  
 लोककल्याणहेत्वर्थं विष्णोयगिं करोम्यहम् ॥१५०॥  
 इत्युक्त्वा पूर्ववद्भेरीं सन्ताङ्गं स गुरुत्तमः ।  
 ततः प्रतीचीमाश्रित्य वरुणं तत्र पूजयेत् ॥१५१॥  
 तन्मन्त्रेण चतुर्वक्त्रं पायसं बलिमाचरेत् ।  
 तच्च दिग्बन्धनं कृत्वा पूर्वोक्तविधिवद्विजः ॥१५२॥  
 आगच्छताहि प्रथमाः प्रतीच्यां येऽधिशेषते ।  
 महाविषा दन्दशूकाः सपर्यमुद्यतामिमाम् ॥१५३॥  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः शङ्खकर्णनुयायिनः ।  
 महं त्विममुपायान्तु प्रोतास्तेष्यो नमो नमः ॥१५४॥  
 शंकुकर्णं च संपूज्य माषान्तेन बलिं क्षिपेत् ।  
 कारयेन्नत्तगीतानि तत्प्रीत्यर्थं द्विजोत्तमः ॥१५५॥  
 अथास्त्रेण च सिद्धार्थनि विकिरेत्तत्र सर्वतः ।  
 यात यात सुराः शोष्रं सुदूरं सह बान्धवाः ॥१५६॥  
 विष्णोयगिं करिष्यामि जगत्कल्याणहेतवे ।  
 इति मन्त्रं समुच्चार्य भेरोवादित्रपूर्वकम् ॥१५७॥  
 वायव्यभागमाश्रित्य तन्मन्त्रेण यथाक्रमम् ।  
 वायुमावाह्य संपूज्य बलिं दद्याच्च पायसम् ॥१५८॥  
 तत्र दिग्बन्धनं कार्यं वक्ष्यमाणप्रकारतः ।  
 आयान्तु गन्धर्वगणाः दायवाशां येऽधिशेषते ॥१५९॥  
 सन्दर्शना भीमवेगाः सपर्यमुद्यतामिमाम् ।  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः सर्वसेनामुयायिनः ॥१६०॥  
 महं त्विममुपायान्तु प्रोतास्तेष्यो नमोऽस्तु वाः।  
 इत्थं समुच्चरन् ब्रह्मन् माषान्तं बलिमाचरेत् ॥१६१॥

नृत्तगीतादिकं सर्वं पूर्वोक्तदिधिना चरेत् ।  
 सिद्धार्थात् विकिरेत्तत्र चास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितान् ॥१६२॥  
 गच्छन्तु शाकिनीसंदाः सुदूरं सह बान्धवाः ।  
 अत्र विष्णोर्महाद्यज्ञं करिष्यामि जगत्प्रभु ॥१६३॥  
 मन्त्रमेतं समुच्चार्य भेरीं सन्ताडयेत् क्रमात् ।  
 उदीचों दिशमाश्रित्य कुबेरं पूर्ववदगुरुः ॥१६४॥  
 समावाह्य बलि दद्यात् यायसेन यथापुरम् ।  
 दिग्बन्धनं च कुर्वीत उत्तरस्यां विधानतः ॥१६५॥  
 आगच्छत यक्षगणा उदोचों येऽधिशेरते ।  
 विरूपा दण्डहस्ताश्च सुमुखस्यानुयायिनः ॥१६६॥  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः सप्यमुद्यतामिमाम् ।  
 महं त्विममुपायान्तु प्रीतास्तेष्यो नमोऽस्तु वाः ॥१६७॥  
 एवमुच्चार्य तदनु माषान्तं बलिमाचरेत् ।  
 अऽत्रमन्त्रेण सिद्धार्थनि विकिरेत् सर्वदिक्षु च ॥१६८॥  
 गच्छन्तु ढाकिनिगणाः सुदूरं बान्धवैद्वतम् ।  
 अत्र यागं करिष्यामि विष्णुप्रीतिकरं शुभम् ॥१६९॥  
 एतदुच्चार्य हे ब्रह्मन् भेरीं सन्ताड्येदभृशम् ।  
 ततः प्रविश्य चैशान्त्यां दिशि देशिकसत्तमः ॥१७०॥  
 ईशानं साधु संपूज्य पायसेन बलि चरेत् ।  
 तस्य दिग्बन्धनं कुर्याद्यथाशास्त्रं विधानतः ॥१७१॥  
 आयान्तु प्रमथगणाः रौद्राशां येऽधिशेरते ।  
 सशूलायुधहस्तास्ते सप्यमुद्यतामिमाम् ॥१७२॥  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः सुप्रतिष्ठानुयायिनः ।  
 महं त्विममुपायान्तु प्रीतास्तेष्यो नमो नमः ॥१७३॥  
 एवमाराध्य तास्तत्र माषान्तं बलिमाचरेत् ॥१७४॥  
 नृत्तगीतादिकैः पश्चात् सन्तर्प्य च यथाविधिः ॥१७४॥

अस्त्रमन्त्रेण सिद्धार्थनि विकिरेत् सर्वदिक्षु च ।  
 गच्छन्तु कामिनीभूताः सुदूरं मित्रबन्धवैः ॥१७५॥  
 विष्णोर्यज्ञं करिष्यामि सर्वलक्षुभप्रदम् ।  
 इत्युच्चार्य ततो भेरीं वादयित्वा पुनर्गुहः ॥१७६॥  
 शालायाः पूर्वभागे तु स्थित्वा चैवं समुच्चरेत् ।  
 आगच्छत् सिद्धगणाः गगनं येऽधिशेरते ॥१७७॥  
 शुचयः सत्यहृदयाः सपर्यमुद्यतामिमाम् ।  
 गृहीत्वा पान्तु नः सर्वे पृश्निगर्भनुयायिनः ॥१७८॥  
 महं त्विमुपायान्तु प्रोतास्तेभ्यो नमो नमः ।  
 एवं संपूज्य गगने माषान्नेन बलि क्षिपेत् ॥१७९॥  
 बन्धमुद्गणनं चैव यथोक्तविधिनाऽवजज ।  
 गच्छन्तु शाबराः सर्वे ये च चन्ये दिवि संस्थिताः ॥१८०॥  
 विष्णोर्यज्ञं करिष्यामि जगन्मङ्गलकारणम् ।  
 सिद्धार्थनि सर्वतःक्षिप्त्वा अस्त्रमन्त्रं समुच्चरेत् ॥१८१॥  
 भेरीं च ताडयेत् क्षिप्रं प्रतीर्चीं दिशमाश्रयेत् ।  
 आगच्छताधरगगाः पृथिवीं येऽधिशेरते ॥१८२॥  
 गृहीत्वा पान्तु नस्तृपाः मानवस्यानुयायिनः ।  
 महं त्विमुपायान्तु प्रोतास्तेभ्यो नमो नमः ॥१८३॥  
 इत्युच्चार्य च तद्वागे तान् संपूज्य यथाविधि ।  
 माषान्नेन बलि दत्त्वा बन्धयेत्तद्विशं द्विजः ॥१८४॥  
 अस्त्रमन्त्रेण तद्वेशे सिद्धार्थनि सर्वतः क्षिपेत् ।  
 गच्छन्तु सर्ववेतालाः ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥१८५॥  
 विष्णोर्यज्ञं करिष्येऽलि लोकक्षेमार्थमेव हि ।  
 इत्युच्चरन् द्विजश्रेष्ठः भेरीं तलं च ताडयेत् ॥१८६॥  
 एवं प्रदक्षिणद्वन्द्वं कृत्वाचार्यः पुनस्तथा ।  
 कुर्यात् प्रदक्षिणं त्वेकं भेरीवादित्रपूर्वकम् ॥१८७॥

विकिरन् सर्वतो दिक्षु सिद्धार्थानि विदिक्षु च ।  
 अस्त्रमन्त्रजपं कुर्वन् गृहोच्चाटनकर्मणि ॥१८॥  
 एवं दिग्बन्धनं कृत्वा जपन्नष्टाक्षरं मनुस् ।  
 मण्डपे दर्भशय्यायां शाययेद्देशिकस्ततः ॥१९॥  
 तदादि कर्मणश्चान्तं भगवन्नामकीर्तनैः ।  
 भक्तान् भागवतांश्चैव शालायास्सर्वतोऽपि च ॥१८०॥  
 संरक्षयेच्चतुर्वक्त्रं नृत्ततालादिनिस्वनैः ।  
 तथैव द्वारे द्वारे च वेदपाठान् प्रकल्पयेत् ॥१८१॥  
 तद्राक्षौ यजमानश्च आचार्यश्च कुशादिषु ।  
 स्वप्नार्थं निद्रितस्तत्र निमित्तानि परीक्षयेत् ॥१८२॥  
 शुभं भवति चेत् प्रातः यज्ञकर्म समाचरेत् ।  
 अशुभे शान्तिहोमःस्यात् प्रागभागे मण्डपस्य च ॥१८३॥  
 यद्वा चतुर्थभागेषु शाल्यर्थं तिलतण्डुलान् ।  
 समिधाज्यचरूपं लाजान् शमीपत्राक्षतादिकम् ॥१८४॥  
 सप्तव्याहृतिभिश्चैव प्रणवेन ततः परम् ।  
 अष्टाक्षरेण तदनु विष्णुगायत्रितोऽपि च ॥१८५॥  
 चतुर्दिक्षु यथाशास्त्रं जुहुयात् चतुर्मुख ।  
 अयुतं वा सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥१८६॥  
 स्वप्रस्यादर्शने चैव शान्तिहोमं च कारयेत् ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे वास्त्वर्चनप्रभृतिदशदिग्बन्धनान्त-  
 विधानकथनं नाम अष्टमाऽध्यायः ॥



श्रीमदष्टाक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ नवमोऽध्यायः ॥

[ यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्टिप्रभृतिमण्डलाराधनान्तविधानम् ]

३५७

[ भगवद्वचनम्—यज्ञारम्भविधिः ]

श्रीभगवानुवाच—

अथ वक्ष्ये शृणु ब्रह्मन् महायज्ञविधि परम् ।  
सर्वश्चर्यप्रदं नृणां सर्वसंसिद्धिदायकम् ॥१॥  
लोकक्षेपकरं दिव्यं भगवत्प्रीतिकारणम् ।  
राज्ञो राष्ट्रस्य वै कर्तुः सर्वसौख्यफलप्रदम् ॥२॥  
पूर्वद्युः सर्वकर्मणि यथोक्तानि समाप्य च ।  
ततः प्रभाते विमले स्नात्वा नद्यादिके क्रमात् ॥३॥  
धौतवस्त्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यर्भूषणंगन्धपुष्पकैः ।  
स्वात्मानं समलंकृत्य देशिकेन्द्रः प्रंपन्नधीः ॥४॥  
यज्ञदेवं समाप्ताद्य ततः शास्त्रोक्तवर्त्मना ।  
विष्वक्सेनं च संपूज्य सर्वानिषि च निर्जरान् ॥५॥  
पूर्वमावाह्य तांस्तत्त्स्थानेषु स्वयमर्चयेत् ।

[ सुदर्शनस्थण्डिले यज्ञसरक्षकसुदर्शनेष्टिः ]

मण्डपे दक्षिणे भागे त्वष्टक्रोणं तु स्थण्डिलम् ॥६॥  
सौदर्शनं कल्पयित्वा यज्ञसंरक्षणार्थकम् ।  
इष्टि सुदर्शनाख्यं तु कारयेद्विजसत्तमः ॥७॥  
पुण्याहं वाचयित्वादौ यन्त्रांश्वकाभिधांश्वतुः ।  
यथाशास्त्रं सुवर्णेन कारयित्वा चतुर्मुख ॥८॥

स्थण्डिलस्योक्तरे पाइवें धान्यस्थे कुम्भमध्यमे ।  
 सुदर्शनं समावाह्य शास्त्रोक्तेन विधानतः ॥६॥  
 तच्चतुर्दिक्षु निक्षिप्य यन्त्रात् पूर्वादिषु द्विजः ।  
 तेषु संपूजयेद् ब्रह्मन् हेतिराजं स्वविद्यया ॥१०॥  
 पूर्वं सुदर्शनं चैव दक्षिणे तु गदां तथा ।  
 पश्चिमे नन्दकं सौम्ये शार्ङ्गमावाह्य पूजयेत् ॥११॥  
 यथाशक्ति जपं कृत्वा कुम्भमध्यभिमन्त्रयेत् ।  
 ततस्तु समिधश्चैव पायसेन च तन्मनुम् ॥१२॥  
 अष्टोक्तरसहस्रं तु जुहुयात् स्थण्डले गुरुः ।  
 सम्पाताज्येन यन्त्रांश्च कुम्भं चापि स्पृशत् क्रमात् ॥१३॥  
 आज्यशेषं कुम्भमध्ये निक्षिपेदेशिकोक्तमः ।  
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत यन्त्राणां युक्तवत्मना ॥१४॥  
 हविशशेषं तदा दद्याद्वचाधियुक्तजनात् प्रति ।  
 तत्क्षणान्मन्त्रमहिमबलेनारोग्यमाप्नुयात् ॥१५॥  
 ततस्तु यज्ञशालायाः चतुर्दिक्षु यथाक्रमम् ।  
 द्वारेषु तानि यन्त्राणि स्थापयेद्विधिनाबज्ज ॥१६॥  
 पट्टिकायास्त्वधोभागे गतेषु विधिवाद्वजः ।  
 पुनर्गत्तर्णिं चाच्छाद्य रक्षां कुर्यात् मन्त्रतः ॥१७॥  
 गर्तस्थितांस्तु तात् यन्त्रात् प्रोक्षयेत् कुम्भवारिभिः ।  
 अग्निं संरक्षयेद्यावत्कर्मन्तमपि पद्मज ॥१८॥  
 नित्यं च जुहुयात्तत्र सायं प्रातशशतं शतम् ।  
 आज्येन चरुणा तद्वत्समिधैश्चक्रविद्यया ॥१९॥

[ यज्ञारम्भदीक्षणीयवासुदेवेष्टिविधानम् ]

अतः परं प्रकर्तव्यं इष्टिकर्म द्वितीयकम् ।  
 यज्ञारम्भे दीक्षणीयं वासुदेवेष्टिनामकम् ॥१०॥

उत्तरे यज्ञशालायाः स्थण्डलं गारुडाह्वयम् ।  
 प्रकल्प्य विधिवद् ब्रह्मत् एतदिष्टि समाचरेत् ॥२१॥  
 तदर्थं कुम्भमेकं तु स्थण्डलस्थोत्तरे भुवि ।  
 सम्यक् संस्थाप्य विधिवत् धान्यपीठाग्रतो भुवि ॥२२॥  
 वासुदेवस्य प्रतिमां कुम्भे निक्षिप्य रैमयीम् ।  
 तस्मिन्नावाह्य त देवं ह्रादशाक्षरविद्या ॥२३॥  
 प्रारभागे चक्रराजस्य दक्षिणे तु श्रियस्तथा ।  
 उत्तरं तु महाविष्णोः यन्त्रात् हैममयात् क्रमात् ॥२४॥  
 संस्थाप्य यन्मन्त्रपूर्वं तद्देवात् पूजयेद्बुधः ।  
 ह्रादशार्णं जपित्वा तु कुम्भं समभिमन्त्रयेत् ॥२५॥  
 तत्पश्चात् वह्निमासाद्य गारुडाह्वयस्थण्डले ।  
 कुण्डे तज्जापके यद्वा कर्मणोऽनुगुणेऽज्जज्ज ॥२६॥  
 वासुदेवस्य मन्त्रेण <sup>१</sup>समिधाजयचर्हस्तथा ।  
 पायसान्तं च जुहुयात् सहस्रं देवशकोत्तमः ॥२७॥  
 सम्पाताज्यं गृहीत्वा तु यन्त्रात् कुम्भं च सम्पूर्शेत् ।  
 अवशिष्टं कुम्भमध्ये निक्षिप्य तदनु द्विजः ॥२८॥  
 यन्त्राणां विधिवत् प्राणप्रतिष्ठामाचरेत्तथा ।  
 होमशेषं पायसान्तं दद्यान्नारीभ्य एव तत् ॥२९॥  
 या खादेच्छुद्धया नारी सद्यः पुत्रमवाप्नुयात् ।  
 तदारभ्य तु यज्ञान्तं पालयेदग्निमब्जज्ज ॥३०॥  
 ह्रादशार्णं प्रतिदिनं जुहुयाच्छतसंखया ।

[ अयुतसख्यानपेणविविः ]

शालायाः पावके भागे प्रत्येकं वेदकोपरि ॥३१॥  
 तन्त्रं सुदर्शनं न्यस्य सर्वशान्त्यर्थमब्जज्ज ।  
 गोक्षीरेण प्रतिदिनं तर्पयेद्यज्ञपूर्वये ॥३२॥

## [ कोटितुलसीपत्रादिपूजा ]

तथैव नैऋते भागे वेदीमेकां प्रकल्प्य च ।  
 तत्र तण्डुलपीठाग्रे विष्णुयन्त्रं विनिक्षिपेत् ॥३३॥  
 तत्र प्रतिदिनं पूजां विष्णुसाहस्रवर्त्मना ।  
 नानाविधिः प्रसूनैश्च कुर्यात् तुलसीदलैः ॥३४॥  
 कालत्रये तु यज्ञान्तं कोटिपूजां प्रकल्पयेत् ।  
 तर्पणं चक्रयन्ते तु विष्णुसौदर्शनाभिधे ॥३५॥  
 अयुतं सूलमन्त्रेण सहस्रं चक्रविद्युतः ।  
 यावत् कर्मसमाप्ति स्यात् आचरेत् पद्मसम्भव ॥३६॥

## [ लक्ष्मकुड्कुमाद्यर्चनम् ]

एवमेव हि श्रीचक्रं लक्ष्मीयन्त्राभिधे गुरुः ।  
 कारयेत्तुक्षपूजां च वायव्यां कोणभूतले ॥३७॥  
 प्रत्येकवेदिकाभूमौ हरिद्राकुड्कुमादिभिः ।  
 लक्ष्मीसाहस्रमार्गणं यावद्यज्ञान्तमब्जज ॥३८॥

## [ इष्टिद्वयस्य कालनिरूपणम् ]

एवं प्रकल्पयेदिष्टिद्वयं प्रागेव कर्मणः ।  
 यावत्सूर्योदयं ब्रह्मन् इष्टि कुर्यात् सुदशनम् ॥३९॥  
 तदादिपूर्वयामे तु वासुदेवेष्टिमाचरेत् ।  
 एष स्यादुत्तमः कालनिर्णयस्त्वधमं शृणु ॥४०॥  
 इष्टिद्वयं पूर्वयामे कारयेचछास्त्रवर्त्मना ।  
 एष गौणस्तु कालः स्यात् तद्वत्तत्र वृथा स्मृतः ॥४१॥

[ अष्टदिक्षु उपवेदिकासु अष्टविधचक्राब्जमण्डलरचना ]  
 अतः परं देशिकेन्द्रःचक्राब्जान् वर्तयेत् क्रमात् ।  
 दिक्ष्वष्टासु यथायोग्यं वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ॥४२॥  
 प्रागभागकुण्डमध्यस्थवेदिकायां चतुर्मुख ।  
 अष्टाक्षरविधानेन चक्राब्जं वर्तयेत् पुरा ॥४३॥

दक्षिणे द्वादशार्णस्थ वर्तयेदब्जचक्रकम् ।  
ततः पश्चिमदिग्भागे पुनश्चाष्टार्णमार्गतः ॥४४॥  
उपपद्मयुतं पद्मचक्रं सम्यक् प्रवर्तयेत् ।  
ततः सौम्ये द्वादशार्णमण्डलं पूर्ववत् क्रमात् ॥४५॥  
उपपद्मादिभिर्युक्ते वर्तयेद्विबुधाग्रणीः ।  
भद्रकं विलिखेद्ब्रह्मन् आग्नेयां वेदिकोपरि ॥४६॥  
नैऋत्यां स्वस्तिकं तद्विलिखेदष्टार्णवर्तमना ।  
वायव्यां वर्तयेद्ब्रह्मन् सूर्यमण्डलनामकम् ॥४७॥  
तद्वदेव लिखेत् मोममण्डलं रौद्रकोणके ।  
वर्तयेचछास्त्रमार्गेण प्रथमं देशिकोत्तमः ॥४८॥  
अथ वक्ष्ये मण्डलानां प्रमाणादिकमब्जज ।  
हस्तमात्रायतांस्तद्विस्तृतान् मण्डलान् लिखेत् ॥४९॥  
द्विगुणान् त्रिगुणान्वापि अवकाशानुसारतः ।

## [ द्वादशाक्षरचक्राब्जमण्डलम् ]

चन्दनार्द्धणि सूत्राणि प्राक् सप्तदश पद्मज ॥५०॥  
निपातयेत्तथोदक्षि तावन्ति कमलासन ।  
षट्पद्माशत्समधिके कोष्ठानि द्वेशते पुनः ॥५१॥  
तत्र स्युः तेषु षट्त्रिंशत् कोष्ठभूमिषु मध्यतः ।  
शंकुमेकं तु संस्थाप्य भ्रामयेत् सूत्रवर्तमना ॥५२॥  
पञ्चवृत्तानि बिम्बानि समानि च प्रकल्पयेत् ।  
मध्यमं कर्णिकाक्षेत्रं बहिर्बिम्बं त्रिधा पुनः ॥५३॥  
विभजेत् सूत्रमार्गेण प्रथमा केसरावनिः ।  
द्वितीया दलभूमिःस्यात् तृतीयं नाभिमण्डलम् ॥५४॥  
तदेकं द्विविधं वापि तिविधं सूत्रमार्गतः ।  
विभजेन्नाभिभूभागात् बहिर्द्वे मण्डले तथा ॥५५॥

अरक्षेत्रं बहिर्नेमि भूरेकं तौ प्रकल्पयेत् ।  
 कोष्ठेरथाषुविशत्या परितो बहिरासनम् ॥५६॥  
 चतुरश्चं भवेत् कोष्ठः अशोत्या वीथिरु बहिः ।  
 पत्किद्वयेन तत् कुर्यात् आसनस्य बहिर्भुवि ॥५७॥  
 कोष्ठानि द्वादशाधिक्यं शतं पंक्तचोद्घोरपि ।  
 चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारान् तत्कोष्ठेषु प्रकल्पयेत् ॥५८॥  
 कोष्ठेश्चतुर्भिः प्रत्येकं द्वयोः पंक्तचोश्चतुर्मुख ।  
 कोष्ठेषु तत्त्वतुर्दिक्षु प्रत्येकं सञ्च्चिद्वये ॥५९॥  
 कोष्ठद्वयं तु सम्मार्ज्य द्वयोः पंक्तचोश्चतुर्मुख ।  
 प्रतिद्वारं तथाऽभ्यर्णे उभयोरपि पाश्वर्योः ॥६०॥  
 अर्धशोभाप्रसिद्धर्थं बाह्याभ्यन्तररथयोः ।  
 द्वे द्वे कोष्ठे बहिः पंक्तौ एकैकं तदनन्तरम् ॥६१॥  
 सम्मार्ज्य चैवं शोभार्थं एकैकं बहिरन्यतः ।  
 त्रोणि त्रीणि च कोष्ठानि मार्जनीयानि पद्मज ॥६२॥  
 उपशोभार्थमप्येवं चर्यत्यासेन चतुष्टयम् ।  
 सम्मार्जनीयं कोष्ठानां विनियोग स्तवय स्मृतः ॥६३॥  
 यद्वा पीठादिनभणिं विना कोष्ठानि विशतिः ।  
 शतद्वयं च परितः परिगृह्य चतुर्मुख ॥६४॥  
 आदिपद्मप्रमाणेन कुर्यादावरणत्रयम् ।  
 चतुर्दिशं चतुर्द्वारान् कल्पयेत् पद्ममानतः ॥६५॥  
 यद्वैकवलयं कुर्यादभीष्टदिशि पद्मज ।  
 द्वादशाब्जानि कल्पयानि प्रत्यावरणभूतलम् ॥६६॥  
 चतुर्षु कोणेष्वैकैकं द्वे द्वे वलयपाश्वर्योः ।  
 दलद्वादिशभिर्युक्तं कणिकाकेशरात्मितम् ॥६७॥  
 आदिपद्मार्धमानेन पद्मजातं प्रकल्पयेत् ।  
 मध्यमे पञ्चज्ञे विन्दून् कणिकायां प्रकल्पयेत् ॥६८॥

द्वादशाब्जजरेखाश्च शतं च नवतिं तथा ।  
 केसरोर्ध्या निधायान्यदलक्षेत्रे प्रकल्पयेत् ॥६८॥  
 विदिक्षु दिक्षु च तथा चतुर्लो विशतिस्तथा ।  
 रेखे द्वे द्वे दलानि स्युः सूत्राग्रवदनन्तरे ॥७०॥  
 प्रदर्शयेद्यवदला नरक्षेत्रे दिशः प्रति ।  
 अरे द्वे द्वे विदिक्षेवं एकैकं द्वादशारता ॥७१॥  
 अराणीन्दीवरदलैस्तुल्यान्यब्जपलाशवत् ।  
 यद्वा यवोदराभानि मातुञ्जसमानि वा ॥७२॥  
 पिपीलिकोदराभानि परस्परसमानि वै ।  
 अनन्तरालानि चैतेषां तुल्यमानानि कारयेत् ॥७३॥  
 एतन्मण्डलमाख्यातं द्वादशार्णस्य पद्मज ।

[ अष्टाक्षरमण्डललक्षणम् ]

अष्टाक्षरे मण्डले तु बिम्बाद्याः पूर्ववर्त्मना ॥७४॥  
 अष्टावष्टौ विधातव्याः केसरा नवतिस्तथा ।

[ भद्रकमण्डललक्षणम् ]

पूर्वेरितानि कोष्ठानि मार्जयित्वा षड्हुत्तरम् ॥७५॥  
 त्रिशङ्खं तत्र नाश्यादि विना पद्मं प्रकल्पयेत् ।  
 शंकुमाहृत्य सूत्रेण तत्समं विभजेदिद्विधा ॥७६॥  
 प्रथमं कर्णिकाक्षेत्रं द्वितीयं विभजेत्त्रिधा ।  
 तेष्वाद्यां केसरोर्ध्या च दलभूमिद्वितीयकम् ॥७७॥  
 तृतीयं स्यादन्तरालं दलपीठिकयोद्योः ।  
 अष्टौ द्वादश वा कुर्यात् बिन्द्वादोन् द्विजसत्तमः ॥७८॥  
 मण्डल भद्रकं नाम सर्वभीष्टफलप्रदम् ।  
 चिकीर्षन् स्वस्तिकं बिम्बं क्षेत्रं षट्क्षिशदत्यकम् ॥७९॥  
 संमृज्य तत्र कोष्ठानि एकं दश च पातयेत् ।  
 प्रागायतानि सूत्राणि उदीचीनायतानि च ॥८०॥

संमृज्य मध्यतो द्वे द्वे वीथीं प्रागायतामपि ।  
 तथोदगायतामेकां कुर्यान्निर्गमनं पुनः ॥८१॥  
 प्रागायताभ्यां कोष्टाभ्यां बहिःपंक्तौ उदंमुखम् ।  
 प्राचीनं पश्चिमं चापि दक्षिणामुखमुच्यते ॥८२॥  
 तथोदगायताभ्यां स्यादुदक्ष्रप्रत्यड्मुखं शुभम् ।  
 दक्षिणाग्रं भवेत् प्राच्यामिति स्वस्तिकमीरितम् ॥८३॥

[ सूर्यमण्डललक्षणम् ]

द्विधा विभज्य पूर्वोक्तं षट्ट्रिंशत्कोष्टमण्डलम् ।  
 मध्यतः पद्मकरणं अवशिष्टे लिधा कृते ॥८४॥  
 द्वाभ्यां सुवृत्तं भागाभ्यां भान्तं वृत्तस्य मण्डलम् ।  
 अवशिष्टेन भागेन अन्तरालं प्रकल्पयेत् ॥८५॥

[ चन्द्रमण्डललक्षणम् ]

सौरमण्डलमेतत् स्यादेवमेवेन्दुलक्षणम् ।  
 सर्वेषामेव बिभानां पीढाद्वाह्यं यथापुरम् ॥८६॥  
 विना विद्ययात् पीठादीन् केवलं चक्रपञ्ज्ञजम् ।  
 चक्रं विना वा पद्मं स्यात् कर्तुःशक्तिसमीक्षया ॥८७॥

[ वर्णरचनापद्धति ]

मण्डलान् शोभयेद्वत्तेः पञ्चवर्णः सितादिभिः ।  
 तच्चूर्णेरथवा चूर्णलोहजैर्वापि धातुजः ॥८८॥  
 चन्दनागरुक्पूरगन्धचूर्णेरथापि च ।  
 शाल्यादितण्डुलैश्चैव पिष्टवैर्हिभिरेव वा ॥८९॥  
 पुटदग्धैरकच्छन्नैर्याज्ञिकैः पत्रसञ्चयैः (?) ।  
 श्यामैः कृष्णेररक्षुण्णैः कौसुमभैरपि पाटलैः ॥९०॥  
 निशाचूर्णश्च पुष्पंश्च पञ्चवर्णश्च कालजैः ।  
 शोभयेत् कर्णिकादीनि यद्वर्णानि चतुर्मुख ॥९१॥  
 तद्वर्णैरेव रत्नादिद्रव्यैराकारशोभनम् ।

अन्तरालानि सर्वत्र कृष्णः श्यामेश्व शोभयेत् ॥६२॥  
 कर्णिकां तु ततः पीतैः शुक्लैश्चिन्दून् विशोभयेत् ।  
 पाटलैः कर्णिकारेखां कृष्णवर्ण केसरावनिम् ॥६३॥  
 द्विधा कृत्वा पूर्वभागं इवेतैभगिमथोत्तमम् ।  
 पीतै रक्तैश्चिरामेषु प्रतिकेसरमर्जुनैः ॥६४॥  
 बिन्दून् विदध्याद्रत्नस्तु दलकोटीषु रेखयेत् ।  
 आद्यन्तानि च वणनां सितरक्तैश्चिन्दूभयेत् ॥६५॥  
 पणन्तवलयं रक्तैः सितैर्वर्ण भूषयेत् पृथक् ।  
 श्यामैः पीतैश्व रक्तैश्व नाभिरेखात्रयं क्रमात् ॥६६॥  
 द्विनाभित्वे श्यामपीतैः श्यामैरेवैकनाभिके ।  
 रेखयेदसितैरेव त्वथ कोटोरराणि तु ॥६७॥  
 रक्तंररान्तवलयं कृष्णैर्नेत्यन्तमेदिनीम् ।  
 सितैर्नेत्यमिमहीभागं द्विधा कृत्वैकमादितः ॥६८॥  
 भामं कृष्णैस्तत्त्वरस्य नेत्यभागं च शोभयेत् ।  
 पीठं पीतैः पाटलाभैः सितैर्वर्ण पीठिका पुनः ॥६९॥  
 लतावितानपत्रादियुक्तां चूर्णेश्व चित्रयेत् ।  
 रक्तैश्चोभां तथा पीतैः उपशोभां च शोभयेत् ॥१००॥  
 द्वारं शुक्लैश्व रक्तैश्व पीतैः कृष्णैर्यथाक्रमम् ।  
 शोभयेदुत्तरादीश्व कोणात् कृष्णैरथार्जुनैः ॥१०१॥  
 शंखं च कुर्यात्तरेव स्वस्तिकं पाटलप्रथम् ।  
 यद्वा पीतनिभं सौरमण्डलं पाटलप्रभम् ॥१०२॥  
 कुण्डलं चैन्दवं शुक्लमन्तराल तु सर्वशः ।  
 यथेष्टुवर्णसुभगं कारयेद्देशिकोत्तमः ॥१०३॥  
 मण्डलान् चित्रयित्वैवमारभेत तदर्चनम् ।

[ मण्डलाराधनपद्धतिः ]

आराधयेत् कर्णिकायां मन्त्राध्वानं द्विजोत्तमः ॥१०४॥

तत्त्वाध्वानं केसरेषु वण्ठिवान् दलेषु च ।  
 पदाध्वान् नामिभागे कलाध्वानमरेषु च ॥१०५॥  
 षष्ठं तु शुवनाध्वानं नेमिभागे चतुर्मुख ।  
 कणिकायां द्वादशेषु विष्णुषु द्वादशाक्षरान् ॥१०६॥  
 समावाह्याच्चवेदब्रह्माद् कणिकायां द्विजोत्तमः ।  
 यजेत् परमात्मानं सकलीकृत्य मन्त्रवित् ॥१०७॥  
 केसरेषु च लक्ष्म्यादीन् यजेत् दलभूमिषु ।  
 शक्तिस्तदीया दश च द्वे च पूज्या यथा क्रमम् ॥१०८॥  
 श्रीवत्साद्याः शक्तयश्च व्याप्त्याद्याः परितः स्थिताः ।  
 दलान्तवलये पूजयो विष्णुः प्रथमनाभिगः ॥१०९॥  
 द्वितीयनाभौ ब्रह्मा च तृतीये रुद्र ईरितः ।  
 द्वादशारेषु विष्णवाद्याः पूज्या द्वादशसूर्तयः ॥११०॥  
 अरान्तवलये पूज्या मत्स्या द्वादशसूर्तयः ।  
 प्रथमे नेमिवलये शङ्खाद्यायुधपूजनम् ॥१११॥  
 चतुर्षु पीठकोणेषु वराहो नरकेसरी ।  
 अनन्तश्च हयग्रीवः तथाग्नेयादिषु क्रमात् ॥११२॥  
 पीठिकायां लोकपालाः पुरुहूतादयस्तथा ।  
 द्वारेष्वेवं हि चण्डाद्यौ द्वौ द्वौ द्वारचतुष्टये ॥११३॥  
 रथ्यायां रौद्रकोणेषु विष्वक्सेनं प्रपूजयेत् ।  
 गरुडं पूर्वदिभागे बहिद्वाराग्रसंस्थितम् ॥११४॥  
 चक्रं च दक्षिणद्वारे गदां तु द्वारपश्चिमे ।  
 वलये चोत्तरे शंखं प्रथमावरणे ततः ॥११५॥  
 विष्णवादिसूर्तयः पूज्या द्वादशाब्जेषु पद्मज ।  
 अनन्तरे त्वावरणे पद्मेषु द्वादशेष्वपि ॥११६॥  
 वासुदेवादिकृष्णान्ता सूर्तयो द्वादश समृताः ।  
 पद्मेष्वावरणे चान्ते द्वादशादित्यपूजनम् ॥११७॥

मण्डले सर्वतश्चैव वासुदेवं समर्चयेत् ।  
 अथ नारायणाख्ये तु अष्टर्णम् च मण्डले ॥११८॥  
 कर्णिकायां चतुर्वेत्रं बिन्दुष्वष्टसु पूर्ववत् ।  
 अष्टाक्षराणि विन्यस्य शक्तीवर्याप्त्यादिकास्तथा ॥११९॥  
 केसरेषु समावाह्य श्रियमन्यान् दलेषु च ।  
 अरेष्वष्टसु शङ्खादीन्यायुधान्यष्ट पूजयेत् ॥१२०॥  
 चतुर्विशतिपद्मेषु चतुर्विशतिसूर्तगः ।  
 त्रिषु चावरणेष्वेवं पूज्यस्तन्मण्डले हरिः ॥१२१॥  
 नारायणं समावाह्य पूजयेत् सर्वतोऽपि च ।  
 अनेनैव विधानेन भद्रके स्वस्तिके तथा ॥१२२॥  
 तद्वत्सौरे चैन्दवे च हरिमावाह्य सर्वतः ।  
 पूजयेत् क्रमशो विद्वान् चतुरन्नं निवेदयेत् ॥१२३॥  
 तदादि यावद्यज्ञान्तं वित्यं कालत्रयं द्विजः ।  
 आराधयेन्मण्डलानि प्रत्येकं शास्त्रवर्त्मना ॥१२४॥  
 निष्कमात्रसुवर्णेन प्रतिमाः परिकल्प्य च ।  
 प्रतिमण्डलमेककं निक्षिपेत् कर्णिकातले ॥१२५॥  
 पञ्चगव्यैः शोधितासु प्रतिमासु विधानतः ।  
 प्रतिष्ठाप्य शियोपेतं हरिमर्यादिसाधनैः ॥१२६॥  
 भित्यं त्रिकालं संपूज्य अपूपादोन् फलानि च ।  
 पायसान्नं च मुद्गान्नं दध्यनं च गुडोदनम् ॥१२७॥  
 निवेदयेद्यथाशास्त्रं यावद्यज्ञावधि द्विजः ।  
 चतुः स्थानार्चने त्वेतदाद्यं मण्डलपूजनम् ॥१२८॥  
 परिकल्प्य ततः पञ्चात् कुम्भस्थापनमाचरेत् ।  
 इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्ट्रभृति-  
 मण्डलाराधनान्तविधानो नाम नवमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्दृष्टाक्षरविधानयज्ञवेभवकाण्डे

॥ दशमोऽध्यायः ॥

[ कुम्भस्थापनादि बिम्बपूजान्तविधानम् ]

—४५३—

श्रीभगवानुवाच—

अतः परं शृणु ब्रह्मन् कुम्भावाहनपद्धतिम् ।  
मण्डलं वत्यित्वा तु कुम्भस्थापनमाचरेत् ॥१॥  
उपकुम्भांश्च तदनु कर्मणोऽनुगुणं द्विजः ।  
संस्थापयेत्स्य दिक्षु सर्वतः शास्त्रवर्त्मना । २॥  
मध्ये तु यज्ञशालायाः वेदिकोपरि पद्मज ।  
धान्यपीठं प्रकल्पयं स्यादाढकाधर्धिसम्मितम् ॥३॥  
ब्रोहिभिस्तप्तजुलैश्चैव तिलैः पीठं प्रकल्पयेत् ।  
कुम्भान् चतुर्विशतिभिः षोडशद्वादशस्तथा ॥४॥  
अंगुलीभिस्तून्नतांश्च कलशान् द्वादशांगुलैः ।  
अष्टांगुलैस्तथा षड्भिरुन्नतान् करयेत् क्रमात् ॥५॥  
सौवर्णीराजतान् ताम्रान् मृण्मयान् वा यथावसु ।  
सर्वांश्चाप्येकलोहेन कारयेलक्षणान्वितान् ॥६॥  
अपवान् स्फाटिकान् भिन्नान् कालमण्डलसंयुतान् ।  
मृण्मयांस्तु परित्यज्य गृह्णीयात् सर्वशोभनान् ॥७॥  
प्रक्षाल्य कलशान् सर्वादि पुरा पुण्याहवाचनम् ।  
सुश्राचूर्णेरलंकृत्य ऊर्ध्वपुण्ड्रानि कारयेत् ॥८॥  
सूत्रैः संवेष्ट्य ताव सर्वादि प्रतिमान् कूर्चपल्लवान् ।  
तेषु निक्षिप्य वस्त्राद्यैः अलंकुर्याद्यथाक्रमम् ॥९॥

संस्कारैः षोडशाद्यंश्च संस्कुर्यात्तान् द्विजाग्रणीः ।

- [ एकाशीनिकलशस्थापनमण्डलम् ]

[ अधमविधिः ]

चन्दनाद्वाणि सूत्राणि चतुर्दश निपातयेत् ॥१०॥  
 प्रागायतानि तावन्ति सूत्राण्येव चतुर्मुख ।  
 उदगायतकोष्ठानि सन्ति चैकोनसप्ततिः ॥११॥  
 शतं स्यात् कोष्ठभूमीनामायामं षोडशांगुलम् ।  
 धान्यपीठानुरूपं वा कलशानां चतुर्मुख ॥१२॥  
 विदिक्षु दिक्षु मध्ये च प्रत्येकं नवभूमिषु ।  
 नवकोष्ठानि कुम्भानां पदानि कमलोद्घव ॥१३॥  
 एवमेकाधिकाशीतिकलशानां तु मण्डलम् ।  
 अन्यान्यष्टोत्तराशीतिकोष्ठान्यत्य तु मार्जयेत्(?) ॥१४॥

[ धान्यपीठेषु कलशस्थापनविधिः ]

कोष्ठेषु व्रीहिभिः पीठान् कल्पयेत्त्र पृथक्-पृथक् ।  
 पूर्वोक्तविधिना ब्रह्मन् तिलतण्डुलसंयुतान् ॥१५॥  
 द्वे द्वे कुशाग्रे निक्षिप्य पीठिकासु चतुर्मुख ।  
 पूरयेत्कलशांस्तत्तन्मन्त्रेः पूर्णान् द्विजोत्तमः ॥१६॥  
 सर्वमन्त्रेण प्रथमं कुम्भान् सप्तदश क्रमात् ।  
 विष्णुगायत्रितो धान्यपीठेषु स्थापयेत् क्रमात् ॥१७॥  
 उदकुम्भास्तथाचार्यान् प्राङ्मुखोदड्मुखस्तथा ।  
 नवके मध्यमस्थाने स्थापनीयक्रमं शृणु ॥१८॥  
 मध्यमे घृतकुम्भं च परे सौत्रामणे ततः ।  
 उष्णोद्वकुम्भं त्वाग्नेये रत्नकुम्भमनन्तरम् ॥१९॥  
 याम्यां स्यात्फलकुम्भं च लोहकुम्भं तु नैऋते ।  
 पश्चिमे मार्जनीयाम्भः कुम्भं गन्धाम्बुमारुतेः ॥२०॥

अक्षताम्बु च कौदेरे ईशान्ये तु यदोदकम् ।  
 ततः प्राच्यां तु नवके मध्ये पाद्यघटं न्यसेत् ॥२१॥  
 दक्षिणे त्वर्ध्यकुम्भं च उपसर्प तु परि मे ।  
 उदकपदे पञ्चगव्यकुम्भं चैव विनिक्षिपेत् ॥२२॥  
 आगनेयकुम्भनवंके मध्ये दधिघटं न्यसेत् ।  
 नैऋते क्षीरकुम्भं च वायव्यां तु मधोर्धटम् ॥२३॥  
 कषायकुम्भं त्वैशान्यां ततः सर्वत्र पाश्वर्तः ।  
 शुद्धोदकांश्चतुष्पृष्ठः अष्टावष्टौ विनिक्षिपेत् ॥२४॥  
 सप्तभिः पञ्चभिर्दर्भैः यद्वा दर्भस्त्रिभिः कृतान् ।  
 कूचनि कुम्भेषु सर्वत्र अवागग्रात् न्यसेत् क्रमात् ॥२५॥  
 महाकुम्भे कुशैः कूचं चतुर्विशतिभिः कृतम् ।  
 निक्षिप्य सर्वकलशान् यद्वा कुब्जानिवाब्जज् ॥२६॥  
 वासोभिर्वैष्टियित्वा तु शरावैरपिधावयेत् ।  
 यद्वा तु नालिकेराद्यैः फलंवा तानि धापयेत् ॥२७॥  
 चक्रमन्त्रेण तान् सर्वान् अभिमन्त्र्य गुरुस्तथा ।  
 बासोभिश्छादयेदन्यान् सर्वानपि नवैश्शुभैः ॥२८॥

[ कलशाभिमन्त्रणविधिः ]

ततस्तु देशिकः सर्वानि कलशांश्च पृथक् पृथक् ।  
 वक्ष्यमाणेन विद्विनाऽभिमन्त्रणमथाचरेत् ॥२९॥  
 आदौ वैष्णवगायत्र्या पाद्य वारिघटं ततः ।  
 तद्विष्णुरिति मन्त्रेण अर्ध्यकुम्भमतः परम् ॥३०॥  
 न ते विष्णुरिति श्रुत्या कुम्भं त्वाचमनीयकम् ।  
 विष्णोः क्रमेति मन्त्रेण पञ्चगव्यघटं ततः ॥३१॥  
 दधिक्राविण यजुषा दधिकुम्भमनुक्रमात् ।  
 साम्ना पयोवृतेनैव आप्यायस्वेति वा पयः ॥३२॥

मधुवातेति मन्त्रेण घटं तन्मधुपूरितम् ।  
 ओषध्य इति श्रुत्या च कषायाम्बुघटं तथा ॥३३॥  
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण उष्णवारिस्थितं घटम् ।  
 फलनीत्यनुवाकेन फलवारिघटं ततः ॥३४॥  
 शन्मो देवीति मन्त्रेण मार्जनाम्बुघटं क्रमात् ।  
 सावित्र्याऽक्षतपाथोभिःलातारभिति सामभिः ॥३५॥  
 रत्नकुम्भं लोहकुम्भं महाव्याहृतिभिस्तथा ।  
 गन्धद्वारेति तदनु गन्धं कुम्भं तथैव च ॥३६॥  
 शतधारेति वा यद्वा यवंकुम्भं यवोऽपि वा ।  
 घृतं मिमिक्षिरेत्युक्तचा घृतकुम्भमनन्तरम् ॥३७॥  
 यद्वा पुरुषसूक्तेन ऋग्निभिः षोडशभिः क्रमात् ।  
 प्रागादि षोडशान् कुम्भानभिमन्त्र्य यथाविधि ॥३८॥  
 विष्णुरित्यनुवाकेन तथाष्टार्णेन तत्पुनः ।  
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण विष्णुगायत्रितः क्रमात् ॥३९॥  
 शेषांस्तु कलशान् सर्वानभिमन्त्रणमाचरेत् ।  
 ततस्तु मध्यमघटे परमात्मानमव्ययम् ॥४०॥

## [ कुम्भपूजा ]

देवदेवं समावाह्य अर्चयेत् शास्त्रवर्त्मना ।  
 अष्टकुम्भेष्वष्टुदिक्षु इन्द्रादीन् पूजयेद् द्विजः ॥४१॥  
 तदन्वन्येषु कुम्भेषु कुमुदादीन् प्रपूजयेत् ।  
 मध्यकुम्भे चतुवक्त्रं सविशेषार्चनं चरेत् ॥४२॥  
 न्यासधान्यादिसयुक्तं यदा बिस्के तदर्चनम् ।  
 चतुर्विधानि चान्नानि फलापूपादिकान् द्विजः ॥४३॥  
 निवेदयेद्यथाशास्त्रं ताम्बूलाद्यैः समन्वितान् ।  
 एवं प्रतिदिनं चैव त्रिकालं देशिकोत्तमः ॥४४॥

यज्ञावसानपर्यन्तं सविशेषं दिने दिने ।  
 अधमोत्तममेतत् कुम्भावाहनपद्धतिः ॥४५॥

[ अष्टचत्वारिंशत्कलशस्थापनम् ]

कोणेषु कुम्भद्वार्त्रिशः केवलोदकपूरितम् ।  
 तैर्विहीनं विहीनं तु ज्ञेयं चाधममध्यमम् ॥४६॥

[ सप्तदशकलशस्थापनम् ]

मुद्घोदकुम्भैः सर्वेश्वरं यद्वीनं स्याज्ञतुर्मुख ।  
 तदज्ञेयं शास्त्रविधिना विधानं त्वधमाधमम् ॥४७॥

[ एकोनपञ्चाशत्कलशस्थापनम्—मध्यमविधिः ]

मध्ये पूर्वोक्तकलशस्थापने विहिते सति ।  
 द्वौ द्वौ बहिस्ततः पंक्तीः समृज्य कमलासन ॥४८॥

परितो वीथिकाः कुर्युर्बहिस्ताभ्यो घटास्पदम् ।  
 पञ्चाशतमर्थकोनकलशान् दिक्षु निक्षिपेत् ॥४९॥

पूर्वादिषु प्रतिदिशं चतसृष्ट्वस्तुजासन ।  
 चत्वारो द्रव्यकलशाः तेषु शुद्धोदकाः परे ॥५०॥

[ पूरणीयद्रव्यप्रमाणादिनिरूपणम् ]

गुलोदकं चेक्षुरसं नालिकेरजलं तथा ।  
 शान्तिवारि च पूर्वदौ क्रमान्त्यस्येच्चतुष्टयम् ॥५१॥

गुलाभावे चेक्षुरसं तदभावे गुलोदकम् ।  
 गुलमानं पलाशीतिरर्थमधार्धमेव वा ॥५२॥

नालिकेरजलाभावे तत्स्थाने क्षीरमुच्यते ।  
 तुलसीवेणुनीवारयवाश्र श्वेतसर्षपाः ॥५३॥

तिलाश्र षट् शान्तिकुम्भे द्रव्याणि तुलसी भवेत् ।  
 मुष्टिमात्रं द्रव्यमन्यत् पृथक्कुडुबसम्मितम् ॥५४॥

तुलसीदलमन्येषामभावे ग्राह्यमिष्यते ।  
 गुलोदकादिभिः कुम्भैः सश्रापते विहिते सति ॥५५॥

पाद्या दिव्यकलशान् यथापूर्वं विनिक्षिपेत् ।  
 मधुवातेति मन्त्रेण गुलकुम्भं चतुर्मुख ॥५६॥  
 मधु नक्तमिति ब्रह्मन् ऐक्षवं कुम्भमुच्यते ।  
 मधुमान्नेति तदनु नालिकेरजलं ततः ॥५७॥  
 वेदाहमिति मन्त्रेण शान्तिद्रव्यघटं पुनः ।  
 जितन्त इति शुद्धाम्बुघटं च कमलोद्घव ॥५८॥  
 मध्यमोत्तममुदगाष्टं कलशस्थापनं तथा ।

## [ पञ्चत्वारिशत्कलशस्थापनम् ]

मध्यमे मध्यमं त्वद्य वक्ष्यामि शृणु सान्त्वतः ॥५९॥  
 चतुर्भिर्द्रव्यकलशैशुद्धोदकघटं विना ।  
 बहिष्ठंस्सकलैस्तद्रत् मध्यमाधममुच्यते ॥६०॥  
 सर्वैरेव द्रव्यकुम्भः सर्वैः शुद्धोदकैविना ।  
 अथोत्तमविधि वक्ष्ये कलशस्थापनेऽब्जज ॥६१॥  
 विदिक्षु दिग्बत् कुम्भाश्र स्थाप्ताः पूर्वोक्तसंख्यया ।  
 तेषु च द्रव्यकलशाः चत्वारोऽन्ये चतुर्मुख ॥६२॥  
 शुद्धोदकानि दिश्यनेविन्यसेन्मङ्गलोदकम् ।  
 इन्द्रवल्लयंकुराश्वत्थपल्लवाश्र कुशेशयम् ॥६३॥  
 एकपत्रांबुजं कुष्ठं कुड़कुमं रोहिणद्रुमम् ।  
 पुण्याः सुमनसश्चाष्टौ यूथिका मल्लिकापि च ॥६४॥  
 त्रीण्युत्पलानि जातिश्र चम्पकं केतकं तथा ।  
 द्रव्याणि मङ्गलानीति स्मृतास्ते कमलोद्घव ॥६५॥  
 अंकुरद्रव्यमेकैकमेकपत्रं च पङ्गजम् ।  
 मुष्टिमात्रं सुमनसश्चैकैं चन्दनादिकम् ॥६६॥  
 फलं पृथक् पृथक् कुम्भे नैऋते सकलौषधीः ।  
 मांसी कुष्ठं हरिद्रे द्वे मुरा शैले च चम्पके ॥६७॥

मुस्ता वचा च कर्पूरं प्रत्येकं पलसम्मितम् ।  
 पिष्ठा सर्वैषधिघटे निक्षिपेत् कमलासन ॥६८॥  
 वायवीये सर्वगन्धद्रव्याणां क्षेपणं भवेत् ।  
 कर्पूरं कुड्कुमं कोण्ठं मांसी मलयजं मुदम् ॥६९॥  
 प्रियंगु केसरं मुस्ता तमालं नागकेसरम् ।  
 मूलद्वयं च कज्ज्वोरं सुरपर्णिककेसरम् ॥७०॥  
 उशीरं तगरं लोधं तथैव हरिचन्दनम् ।  
 अगुरुद्वितयं कुण्ठं कालेयं ग्रन्थं पल्लवम् ॥७१॥  
 मुकुलं चम्पकस्येति प्रत्येकं पलसम्मितम् ।  
 चूर्णीकृतं समस्तं च न्यसेदगन्धोदके घटे ॥७२॥  
 मूलौषधिघटे शार्वे मूलौषधिसमर्पणम् ।  
 व्याघ्री सिहीबला चार्गिनशशरपुंछा शतावरो ॥७३॥  
 बिल्वमूलं वचा शुण्ठी कोदण्डं शतमूलिका ।  
 प्रत्येकं पलमानाः स्युः पिष्ठा कुम्भे विनक्षिपेत् ॥७४॥  
 मङ्गलोदकवस्तूनामलाभे चन्दनं परम् ।  
 सर्वैषधीनामेतासामलाभे कुष्ठमुच्यते ॥७५॥  
 अलाभे सर्वगन्धानां शस्यते चन्दनं परम् ।  
 मूलौषधीनां सर्वासां अलाभे शस्यते बला ॥७६॥  
 अथ देवान् समावाह्य यथाविधि समर्चयेद् ।  
 प्रागादिदिक्षु प्रथमं आग्नेयादि ततः परम् ॥७७॥

[ कलशाभिमन्त्रणविधिः ]

विष्णोर्नुकं समुच्चार्यं सङ्गलाम्बवभिमःत्येत् ।  
 ओषध्य इति मन्त्रेण सर्वैषधिजलं ततः ॥७८॥  
 नारायणानुवाकेन कुम्भं गन्धाम्बुपूरितम् ।  
 यवोषधीति मन्त्रेण मूलौषधिजलं क्रमात् ॥७९॥

अतः शुद्धोदकारं कुम्भान् सर्वनिष्ठाक्षरेण च ।

अभिमन्त्रय चतुर्वर्षत्र पूजयेचछासद्रवर्त्मना ॥८०॥

[ उत्तमोत्तम-उत्तममध्यम-उत्तमाधमविधिः ]

उत्तमोत्तममेतत्तु कुम्भावाहनमुच्यते ।

अर्धशुद्धोदकैर्हीनं लत् स्थादुत्तममध्यमम् ॥८१॥

सर्वशुद्धोदकैर्हीनं उत्तमाधममीरितम् ।

पाद्यकुम्भे तथा चार्घ्ये तथोपस्पर्शनाम्भसि ॥८२॥

[ पाद्यादिककुम्भेषु प्रक्षेपणीयद्रव्यनिरूपणम् ]

कुम्भे कषायफलयोः कुम्भे चाक्षनगन्धयोः ।

एकैकस्मिन् घटेष्वेषु द्रव्याणामष्टकं क्षिपेत् ॥८३॥

पाद्यादिषु क्रमादद्वयं तत्प्रमाणं च कथयते ।

तुलसी च तथा पद्मं द्वूर्वा च स्थात् तथाक्षतम् ॥८४॥

शपामाकं बिल्वपत्राणि विष्णुपर्णं च चन्दनम् ।

द्रव्याणि चन्दनं मुक्त्वा मुष्ठिमात्राणि तत्फलम् ॥८५॥

सिद्धार्थं चाक्षतं चैव कुशाग्रं च तथा फलम् ।

यवास्तिलाश्चन्दनं च सुगन्धि कुसुमानि च ॥८६॥

फलं सुपवयमेतेषु चन्दनं तु त्रिनिष्ककम् ।

शिष्ठानि मुष्ठिमात्राणि निक्षिपेत् क्रमयोगतः ॥८७॥

मुकुलं चम्पकस्यैव तक्कोलं तदनन्तरम् ।

घनसारं मृगमदं जातिरेलाफलानि च ॥८८॥

लवङ्गत्वक्चन्दनं च पुष्पाणि सुरभीणि च ।

पलार्धपरिमाणानि निक्षिपेत् कमलासन ॥८९॥

शमीपलाशखदिर बिल्वाश्वत्थसुजाम्बुकाः ।

औदुम्बरं च न्यग्रोधं शम्यादीनां तदचः स्मृताः ॥९०॥

प्रत्येकं पलमानाः स्युः कदलीबीजपूरकम् ।

आम्रमामलकं बिल्व नालिकेरफलानि च ॥९१॥

पनसं मातुचुञ्जं च मिष्ठान्येतःनि निक्षिपेत् ।  
 नीवारवेणुशालीनां प्रियंगुयवथोरपि ॥६२॥  
 कंगुषाष्टिकथैश्चैव गोधूमस्य च तथुलाः ।  
 मुष्टित्रमाणा विज्ञेयाः कुड्कुम कोष्ठद्वन्द्वे ॥६३॥  
 अगरुशीरमूलानि हर्षबेरं गिरिरक्षमभवत् ।  
 मांसीमुरं च प्रत्येकं पलमासाणि पद्मजं ॥६४॥  
 माणिक्यं पद्मरागं च दण्डनीलं च पुष्पकम् ।  
 प्रवालं मौत्तिकं चैव तथा मरकतं न्यसेत् ॥६५॥  
 वैद्यर्यं नवरत्नानि तानि रत्नघटोदके ।  
 सुवर्णं राजतं ताम्रं सीसकं त्रिपुरं तथा ॥६६॥  
 कांस्यमायससारं च सप्तलोहघटोदके ।  
 प्रत्येकं निष्कमात्राणि रजनी सूर्यवत्तिनी ॥६७॥  
 सहदेवी शिरीषं च सदा भद्रं कुशाग्रकम् ।  
 मार्जनानि षडेतानि मुष्टिमालाणि निक्षिपेत् ॥६८॥  
 यथा वेणुयवाश्चैव व्रःहयश्चेति तत्त्रयम् ।  
 यवोदके निधातव्यं प्रत्येकं कुडुपं यथा ॥६९॥  
 पञ्चगदानि गृह्णोयात् मृत्पात्रे तूतने शुभे ।  
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सपिश्च पञ्चमम् । १००॥  
 कपिलाया जराया वा पञ्चगदयं प्रशस्यते ।  
 तयोरभावे त्वन्यासां गवां गव्यं विधीयते ॥१०१॥  
 नाराया न च गर्भिण्या न वृद्धायाः कदाचन ।  
 नावत्साया उपादेयं धेनोमूत्रं शकृदद्वयम् ॥१०२॥  
 भूमिष्ठं गोमयं ग्राह्यां सोष्णं क्रिम्याद्यद्विषितम् ।  
 निष्ठोङ्ग्य सम्यग्गृह्णीयाद्गोमयस्य रसं पुनः ॥१०३॥  
 सद्यस्तप्तं धृतं शुद्धमहोरात्रोषितं दधि ।  
 क्षीरं ग्राह्यमतप्तं च दशाहज्जन्मनः परम् ॥१०४॥

गोदूनं विष्णुगायत्र्या गन्धद्वारेति गोपयम् ।  
 आप्तायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्येति च दधि ॥१०५॥  
 घृतं शुक्रमसीत्येत गव्यानि सह यो जदेत ।  
 परमेष्ठी शकुन्मन्त्रो गोमूलस्थ तु पूरुषः ॥१०६॥  
 विश्वमन्त्रो भवेहृष्टो निवृत्तिस्सपिषो भवेत् ।  
 पथसः सर्वमन्त्रः स्यात् सर्वेषामष्टवर्गकम् ॥१०७॥  
 दधि द्विगुणमाधारात् पीयूषं लिङुणं ततः ।  
 षड्गुणं मूलमेनस्मच्छकुद्वारि चतुर्गुणम् ॥१०८॥  
 स्नपने रथितं ब्रह्मत् कुम्भन्यासे तर्थं च च ।  
 प्रक्षणे पत्रमित्युक्तं प्राशने तु विधि शृणु ॥१०९॥  
 गोपयेत् समं मूत्रं दधि स्थाद्विगुणं ततः ।  
 तस्माद्वतुर्गुणं सपिः सपिषोष्टगुणं ततः ॥११०॥  
 प्राशने पञ्चगवयानां प्रभाणमिदमीरितम् ।  
 द्रोणमानं पञ्चगवयं वृतमानं तदेव च ॥१११॥  
 ताहगेव दधि क्षीरं तावदेव च माक्षिकम् ।  
 अर्द्धं वा स्याद्युक्तं वा न्यूनं खेदासुरं भवेत् ॥११२॥  
 गृहाचस्त्रिपने न्यूनं प्रस्थेनैव प्रकल्पयेत् ।  
 पाद्ये द्रव्यान्तरालाभे हूर्वेवर्ध्ये च सर्वगाः ॥११३॥  
 शस्त्रमाचमनैये तु तक्षोलं माजनामभसि ।  
 सह देव गन्धतोये चन्दनक्षोऽद इष्यते ॥११४॥  
 कषायतोये चाश्वत्थः शीतमुष्णोदके नीत ।  
 रत्नोदके वज्रमेकं कदल्येका फलामभसि ॥११४॥  
 सुदर्णं लोहकुम्भे च शालितण्डुलमक्षते ।  
 यवोदकघटे द्रोहिः शस्यते कमलासन ॥११६॥  
 अलब्धे दधनि क्षीरं क्षीराभावे तु तद्धधि ।  
 मधुन्यलब्धे सर्पीषि तदलाभे भवेन्मधु ॥११७॥

अत्तमे वश्चव्यानां वृत्तमेकैकमिष्यते ।  
पञ्चगव्येषु वस्थ स्यादलाभः तत्पदे वृत्तम् ॥११६॥

[ कुम्भद्रव्याणामधिदेवतानिर्णयः ]

द्रव्याणामपि सर्वेषामथ वक्ष्यामि देवताः ।  
वृत्तस्थ परमात्मा स्याद्वासुदेवोऽधिदेवता ॥११६॥  
उष्णोदककुर्म्मे पुरुषः सत्यः स्यात्तु फलोदके ।  
अच्युतो माजने देवः अनन्तश्राक्षतोदके ॥१२०॥  
रत्नोदके केशवश्च लोहे नारायणः स्मृतः ।  
गन्धोदके माधवः स्याद्गोविन्दः स्याद्यवोदके ॥१२१॥  
पाद्योदके भवेद्विष्णुः अर्थे तु मधुसूदनः ।  
त्रिविक्रमस्तथाचमे पञ्चगव्येषु वामनः ॥१२२॥  
दधनि श्रीधरो देवो हृषीकेशः पयस्यपि ।  
मधुनः पद्मनाभश्च दामोदरः कषायके ॥१२३॥  
गुलोदके वराहः स्यात् नृसिंहश्चैक्षवोदके ।  
श्रीधरो नालिकेरस्य हयात्यः शान्तिवारिणः ॥१२४॥  
वासुदेवो मङ्गलस्य कुरुभस्य कमलामन ।  
सर्वैषद्यम्बुकलशे देवः सङ्कर्षणः रमृतः ॥१२५॥  
प्रद्युम्नः सर्वगन्धस्य सूलौषद्येऽनिरुद्धकः ।  
मूर्तिरेतेषु कुम्भेषु सङ्गपीठं समर्चयेत् ॥१२६॥  
शुद्धोदकेषु सर्वेषु नारायणमथाचयेत् ।  
धान्यानां कलशानां च देवता स्याद्वसुन्धरा ॥१२७॥  
कूचनां दैवतं चास्त्रं चक्राणां तु सुदर्शनम् ।  
वाससां दैवतं विष्णुः सर्वेषां कमलोद्भव ॥१२८॥  
शरावानां तु सर्वेषां विष्णुः सौदर्शनां तु वा ।  
फलानां ब्रह्मदैवत्यं पल्लवानां महेश्वरम् ॥१२९॥

सूत्राणां सर्वनश्चैव वैनतेयोऽि देवता ।  
 अनन्तो वा पि च ब्रह्मन् पीठभागेषु पद्मज ॥१३० ।  
 आदिकूर्मोऽधिदेवःस्यात् अनन्तो नागराट् तथा ।  
 कुशाग्रेषु महीदेवी वेदिकायां भवेत् क्रमात् ॥१३१॥  
 पञ्चायुधान्यधो दिक्षु ब्रह्मेन्द्राद्या सुरोत्तमाः ।  
 नवस्थानेषु संपूज्याः नारदद्याः सुरर्षयः ॥१३२॥  
 तृतीयावरणे ब्रह्मन् पूज्याः स्युरधिदेवताः ।  
 तथैव मङ्गलेष्वष्टुदिक्षु रम्भादयः स्मृताः ॥१३३॥  
 कुमुदादिगणांश्चैव चण्डादीन् सर्वदिक्षु च ।  
 प्रागभागे सैनिकाध्यक्षं पूजयेच्छास्त्रवर्त्मना ॥१३४॥  
 एवमावाह्य कुम्भेषु अधिदेवार्चनं चरेत् ।

[ अष्टोत्तरशतकुम्भस्थापनम् ]

अष्टोत्तरं च कुम्भानां स्थापनं शृणु पद्मज ॥१३५॥  
 ब्रह्मदिव्यमानुषेषु भागेषु त्रिषु भागयोः ।  
 आद्ययोः स्फालयेत् सूत्राण्येकादश पृथक्-पृथक् ॥१३६॥  
 प्रागायतानि तिर्यक् च तत्र मध्ये च दिक्षु च ।  
 चत्वारि चत्वार्यष्टासु कुम्भस्थानानि वीथिकाः ॥१३७॥  
 अन्यानि कुर्पदिवं च षट्लिंशत्कोष्ठकं भवेत् ।  
 तत्र कुम्भान् तोयपूर्णान् विन्यसेदथ मानुषे ॥१३८॥  
 भागे नव नवाशासु कुम्भानष्टसु निक्षिपेत् ।

[ कलशद्रव्यनिरूपणम् ]

अष्टोत्तरशतं कुम्भाः सम्पद्यन्ते तथा सति ॥१३९॥  
 ब्राह्मे तु मध्यमस्थाने कलशानां चतुष्टये ।  
 एकस्मिन् द्रव्यमाधारं शिष्टं शुद्धोदकं भवेत् ॥१४०॥  
 दिव्यभागे तु प्राचीने कलशानां चतुष्टये ।  
 एकस्मिन्नुष्णमुदकं दिश्यन्ते रत्नसञ्चयम् ॥१४१॥

याम्ये फलोदकं लौहं नैऋत्यामथ वास्णे ।  
 भार्जनं वायुदिग्भागे गन्धतोयमुदगिदशि ॥१४२॥  
 अक्षतोदकमीशाने यवास्थः कथिता नव ।  
 द्रव्यकुम्भा बहिभगे मानुषे पूर्ववत् पदे ॥१४३॥  
 पादादिद्रव्यकलशा यथापुर्वं समीरिताः ।

[ एकोनपञ्चाशत्कुम्भस्थापनम् ]

कुम्भेरेकोनपञ्चाशत्संख्यैरन्यदुदीर्घते ॥१४४॥  
 चन्दनाद्राणि सूत्राणि दश प्रागायतानि च ।  
 तथोदगायतानि स्युः स्थाप्यानि क्रमयोगतः ॥१४५॥  
 मध्ये नवसु कोष्ठेषु विन्यसेत् प्रथमं ततः ।  
 दिक्षु प्रतिदिशं कुम्भान् षट्सु कोणेषु तावतः ॥१४६॥  
 विन्यसेच्चतुरः कुम्भान् विदिक्षवपि पृथक् पृथक् ।  
 वीथयोऽन्यानि कोष्ठानि द्रव्याणि च यथापुरम् ॥१४७॥

[ पञ्चविंशतिकुम्भानां स्थापनविधिः ]

कुम्भानां पञ्चविंशत्या स्थापने विधिरुच्यते ।  
 पूर्ववद्दश सूत्राणि स्फालयित्वा भुवः स्थले ॥१४८॥  
 मध्ये नवसु कोष्ठेषु नवकुम्भान् प्रकल्पयेत् ।  
 प्रागादिदिक्षु प्रत्येकं कलशांस्त्रीन् प्रकल्पयेत् ॥१४९॥  
 आग्नेयादिषु कुम्भानां कोणेष्वेकं ककल्पनम् ।  
 द्वौ द्वौ पूर्वादिषु घटौ पार्श्वतः केवलोदकौ ॥१५०॥  
 अष्टौ तानर्चयित्वाऽन्ये द्रव्यं प्रकुम्भा यथोदिताः ।  
 मध्यमे कुम्भनवके पूर्वोक्तद्रव्यपूरणम् ॥१५१॥  
 गन्धद्रव्यैः पूरयेद्वा कलशान् पञ्चविंशतिस् ।  
 चन्दनागरुकाशमीरकुम्भां तगरुवीरणे ॥१५२॥  
 असिता गुरुणा चापि हरिचन्दनवारिणा ।  
 ह्लीबेरकदंसेनापि नवमेन घटान्नव ॥१५३॥

मध्यादीशानभागातं पूरयेत् कमलोद्भव ।  
 तमालसितकुष्ठाभ्यां सुरपणरिजः कणः ॥१५४॥  
 कर्पूरनागसुमनोमुस्ताच्चमाकुटमलैः ।  
 प्रियंगुपुष्टकलेयग्रन्थिपलुबबीचकैः ॥१५५॥  
 मांसाखर्जूरशैलेयहीवेरैश्च सुरद्रुमैः ।  
 मुरेण तैर्यथायोगं बहिष्ठानपि षोडश ॥१५६॥  
 हित्वा बहिविदिवकुम्भान् यद्वा स्थापनमुच्यते ।

## [ षोडशकुम्भस्थापनविधिः ]

स्फालयेन्नवसूत्राणि यथापूर्वं शुवस्तले ॥१५७॥  
 ब्रह्मस्थाने चतुष्कोष्ठे विन्यसेच्चतुरो घटान् ।  
 हौ द्वौ स्यातां च पूर्वादिदिक्षिकैकं विदिक्षु च ॥१५८॥  
 रत्नं लोहं तथा गन्धमाधारं च यथाक्रमम् ।  
 द्रव्याणि कुम्भेष्वाग्नेयकोणादिष्ठेषु पद्मज ॥१५९॥  
 बहिरन्द्रपदे कोष्ठे द्वयोः कलशयोर्यथा ।  
 पाद्यमर्द्य तथाग्नेयकोणे दधिघटं न्यसेत् ॥१६०॥  
 यास्थे चाचमनीयं प्राक् पञ्चगव्यं च पश्चिमे ।  
 कोणे तु नैऋते पोठं पश्चिमे तु घटद्वये ॥१६१॥  
 दक्षिणेऽक्षतमन्यत्र मार्जनाम्भस्तथाऽनिले ।  
 कोणे मधु तथा सौम्ये कषायं च कुशोदकम् ॥१६२॥  
 यवोदकं शार्वकोणे द्रव्यैः पाद्यादिभिः क्रमात् ।  
 ऋग्निः षोडशभिः सूक्तैः पौरुषैरभिमन्त्रयेत् ॥१६३॥

## [ द्वादशकुम्भस्थापनविधिः ]

कुम्भद्वादिशभिर्विपि चतुर्भिर्मर्द्यमस्थितैः ।  
 रत्नेन लोहेन तथा सर्वगन्धेन सपिषा ॥१६४॥  
 पूरितैर्बहिरन्द्रादिकोष्ठस्थैरष्टभिर्दटैः ।  
 प्राचीमारश्य पाद्येन दध्यर्घ्यक्षीरपूरितैः ॥१६५॥

तथैवाचमनीयेन मधुना पञ्चगच्छकैः ।  
 फलोदकेन यद्वान्यैर्द्रव्यैर्द्वादशसम्मितैः ॥१६६॥  
 [ मध्येऽग्निकोरो कोष्ठेन नैऋते गुरुणानिले ]  
 अन्थियज्ञबबीजेन शार्वे मलयजाम्भसा ।  
 बहिः क्रमेण पूर्वादि दिक्ष्वष्टासु चतुर्मुख ॥१६७॥  
 काशमीरजेन मांस्यः च तमालेन सुरेण च ।  
 मूलेन पर्वतोत्थेन सुरपर्णीरजः कणैः ॥१६८॥  
 चम्पकप्रस्त्रवक्षोदैः खर्जूरेण प्रपूरितैः ।

[ नवकलशस्थापनविधिः ]

कलशात् स्थापयेद् ब्रह्मन् नवभिर्वा विधेःपदे ॥१६९॥  
 प्रागादिदिक्षु चाष्टासु क्रमेणाद्येन वस्तुना ।  
 पाद्येन दृष्ट्वा चार्घ्येण क्षीरेणाचमनाम्भसा ॥१७०॥  
 मधुना पञ्चगच्छेन फलेनापि च पूरितैः ।  
 रत्नैर्वा नवभिः पूर्णैः स्थापनं नवकं भवेत् ॥१७१॥

[ पञ्चकलशस्थापनविधिः ]

पञ्चमिर्वा घट्टर्मध्ये दिक्षु प्रागादिषु स्थिनैः ।  
 मणिभिश्च प्रवालैश्च मुक्ताभिः पूरितैः क्रमात् ॥१७२॥  
 वज्रवैद्वृद्ध्यशकलं लोहैर्वा पञ्चभिः शुभैः ।  
 पञ्चामृतैर्वा मधुना गुलेनाज्येन पूरयेत् ॥१७३॥  
 दृष्ट्वा च पयसा यद्वा पञ्चगच्छेः क्रमाद्भवेत् ।

[ एककुम्भस्थापनविधिः ]

एकं कुम्भं तु वा ब्रह्मन् द्रव्यैः पूर्वोदितैर्भवेत् ॥१७४॥  
 न्यस्तैस्मस्तैर्वा वित्तं देशकालानुसारतः ।  
 एवमेव प्रकल्प्यं स्यात् कुम्भस्थापनमबज्ज ॥१७५॥

## [ सहस्रकलशस्थापनविधि ]

सहस्रकलशानां तु स्थापनं वक्ष्यतेऽधुना ।  
 दिव्यं श्रेष्ठतरं त्वेतद्यज्ञरमणि सर्वदा ॥१७६॥  
 द्वित्रिशद्रस्तमानेन वेदीस्यात्त्र पद्मज ।  
 कलशस्थापनाभूमि पञ्चविंशतिधा समस् ॥१७७॥  
 विभज्य सूत्रमार्गेण मध्यमे ब्रह्मणः पदे ।  
 एकादशीतिघटा स्थाप्याः दिव्ये तु तदनन्तरे ॥१७८॥  
 भागे प्रत्येकमाशासु पूर्वादिचतसृष्टवपि ।  
 एकाशीतिघटाः स्थाप्याः कं ऐर्ष्यं च चतुष्टये ॥१७९॥  
 स्थाप्याश्चैकोनपञ्चाशत् अत्येकं मानुषे ततः ।  
 भागे षोडशदिक्षु स्यात् प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ॥१८०॥  
 वीथिकाश्च यथायोग कल्पनोयाः पदे पदे ।

## [ द्रव्यविन्यासक्रमः ]

ब्राह्मे भागे तु नवके मध्यमे च महाघटे ॥१८१॥  
 सर्वरत्नानि लोहानि सर्वाणि च फलानि च ।  
 सर्वौषधौऽचं सर्वाणि गन्धद्रव्याणि निक्षिपेत् ॥१८२॥  
 श्रीवत्साद्याःप्रतिकृतीःकृत्वा निष्कप्रमाणिकाः ।  
 स्वर्णं ताम्रं च रजतं केवलं चैव निक्षिपेत् ॥१८३॥  
 श्रीवत्सं वनमालां च शङ्खं चक्रं गदामपि ।  
 पद्मं शार्ङ्गं तथा खङ्गं अष्टौ चिह्नानि शार्ङ्गिणः ॥१८४॥  
 वासोभ्यां वेष्ठिते कुम्भे वासुदवं समचयेत् ।  
 ब्रह्म एव च भूभागे परितो नवकोषुके ॥१८५॥  
 प्राचीनकुम्भनवके मध्यमे कलशे न्यसेत् ।  
 सूर्यकान्तं पद्मरागं पुरुषस्तस्य देवता ॥१८६॥  
 नवकानां तथान्येषां क्रमाद्द्रव्यं च देवता ।  
 कुम्भस्य वक्ष्यते ब्रह्मन् मध्यमस्य पृथक् प्रथक् ॥१८७॥

वैदूर्यमिन्द्रकान्तं च द्रव्यं द्रव्यं तु देवता ।  
 वासुदेवश्चेन्द्रनीलोऽप्ययस्कान्तं च तद्द्रव्यम् ॥१८८॥  
 देवता सत्यमूर्तिः स्यात् प्रवालो वस्तु गारुडम् ।  
 सङ्कर्षणो देवता च पुष्यकं स्फटिकद्रव्यम् ॥१८९॥  
 द्रव्यं देवोऽच्युतः पद्मरागः कनकमेव च ।  
 प्रद्युम्नो देवता तस्य वज्रं रजतमेव च ॥१९०॥  
 अनन्तो देवता तस्य ताम्रं मुक्ता च वस्तुनी ।  
 देवता चानिरुद्धःस्यात् सर्वकुम्भेषु मीत्तिकम् ॥१९१॥  
 दिव्यभागे दिशि प्राच्यां एकाशीतिघटास्पदे ।  
 नवके मध्यमे मध्यकलशे कदलोफलम् ॥१९२॥  
 पनसाम्रँ मातुलुङ्घःहव्यजम्बूककेसराः ।  
 बदराणि च तत्वात्मा देवता तस्य कथयते ॥१९३॥  
 देवताऽद्रव्यमन्यत्र नवकेष्वष्टु सूचयते ।  
 क्रमान्मध्ये घटे द्रव्यं मातुलुङ्घः सदाडिमम् ॥१९४॥  
 पृथिवी देवता तस्य जम्बू नारङ्घमेव च ।  
 देवताऽपामधिष्ठात्री तक्षोलैलाफलद्रव्यम् ॥१९५॥  
 तेजस्वी पुरुषो देवः क्षीरिकाऽमलकद्रव्यम् ।  
 द्रव्यं देवो जगन्नाथः द्राक्षा खर्जूरज फलम् ॥१९६॥  
 द्रव्यं विष्णुपदं देव चूतं पारा च दाढमम् ।  
 देवो मनः फलं क्षौद्रपनसं वस्तु देवता ॥१९७॥  
 अहङ्कारः फलं बिल्वकदल्यौ वस्तु देवता ।  
 ब्रुद्धिसर्वेषु कुम्भेषु बदराणि च निक्षिपेत् ॥१९८॥  
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण पञ्चोपनिषदा पुनः ।  
 कुम्भानामपि सर्वेषामभिमन्त्रणमुच्यते ॥१९९॥  
 उशीरं कुड्कुमं कुष्ठं मांसी मलयजं मुरस् ।  
 होबेरमगुरुं पिष्ठा कुम्भे तत्र विनिक्षिपेत् ॥२००॥

त्रैलोक्यमोहनं      देवमर्चयेदेशिकोत्तमः ।  
 नवकेषु तथान्येषु प्राच्यादिषु यथाक्रमम् ॥२०१॥  
 जलतो वीरणीमूलं बध्रुदेवः स पूज्यते ।  
 कर्पूरकाशमीरमुरौ द्रव्यं शौरिश्च देवता ॥२०२॥  
 चन्दनं चन्दनं रक्तमन्नाधिपतिरच्युनः ।  
 सुरपर्णी रजो मौरं कर्दमो वस्तु देवता ॥२०३॥  
 चम्पकं मुकुलं मांसी दाशाहंश्चाधिदेवता ।  
 वैकुण्ठो गिरिजं मूलं प्रियडग्वाश्च रजः कणः ॥२०४॥  
 पुंरुषोत्तमदेवत्यं षष्ठे द्वे द्रव्यमुच्यते ।  
 मुकुन्दः कृष्णधधवलो वक्रलूपो वृषाकपिः ॥२०५॥  
 तमालपत्रं सर्वेषु विन्यसेत् पुरुषात्मना ।  
 पदमानादिभिर्मन्त्रैः मन्त्रयेत्तान् पृथक् पृथक् ॥२०६॥  
 प्रत्येकं गन्धवस्तूनि फलान्यष्टौ यथोदितम् ।  
 एकाशीतिघटस्थाने वारुणे ब्रह्मणः पदे ॥२०७॥  
 घटे      वापीसरित्कृप्त्वदवृष्टिहिमापगाः ।  
 पत्युःपाथांसि चाहृत्य तटाकस्य च निक्षिपेत् ॥२०८॥  
 नवकानामथान्येषामष्टानां मध्यतो घटे ।  
 पूर्वोक्तान्येव वाप्यादिनोराणि क्रमतो न्यसेत् ॥२०९॥  
 मध्यमान् द्रव्यकलशान् सवनिव प्रपूरयेत् ।  
 नलिनीनिर्झराम्भोभिः मत्स्यकूर्माविपि द्वयम् ॥२१०॥  
 निष्कद्वयपरिच्छन्नकाञ्चनेन विनिर्मितम् ।  
 कलशेष्वेव नवसु मध्यमेषु विनिक्षिपेत् ॥२११॥  
 मत्स्यादिरूपिणं देवमर्चयित्वा च भार्गवम् ।  
 यथोक्तकुम्भनवके क्रमेणव तु भाजयेत् ॥२१२॥  
 एकाशीतिपदे सौम्ये मध्ये नवकमध्यसु ।  
 यवगोधूमकवीहि शालिषुद्गप्रियंगुकान् ॥२१३॥

माषश्यामाकनीवारान् निक्षिपेत्तत्र पूजयेत् ।  
 देवेश गरुडारुढं पद्मनाभं यथाविधि ॥२१५॥  
 धान्यानि तानि चैर्कमन्येष्वष्टु निक्षिपेत् ।  
 घटेषु मध्यभूतेषु न्दसेच्छालीन् समन्ततः ॥२१५॥  
 पूजयेद्वन्मालां च चक्रं शंखं च कैस्तुभम् ।  
 पद्मं शार्ङ्गं गदां खञ्जं क्रमादुक्तं घटाष्टके ॥२१६॥  
 पञ्चाशस्तु घटेष्व रेकोऽन्येषु च पद्मज ।  
 मध्यमं कुम्भनवकमाघारेण प्रपूरयेत् ॥२१७॥  
 षट्स्वंद्रेषु च गोमूत्रं क्षीरं याम्येषु वारुणे ।  
 दधि षट्सु तथा सौम्ये गोमयं षट्सु निक्षिपेत् ॥२१८॥  
 चतुर्षु कुम्भेष्वाग्नेये कोणे वाप्युष्णमिष्यते ।  
 नैऋते पञ्चगव्यानि पञ्चामृतमथानिले ॥२१९॥  
 ऐशाने सत्कुभिस्तेषु नारायणसभाजनम् ।  
 नैऋत्यैकोनपञ्चाशद्वटेषु ब्रह्मणः पदे ॥२२०॥  
 नवकं तैलमापूर्यं गत्थाद्विः षट्पुरः स्थितान् ।  
 घनसारद्रवैर्यस्मि लाजैः कुम्भेषु वारुणे ॥२२१॥  
 सौम्येऽभिमन्त्रिताम्भोभिःकोणेषु गुलवारिभिः ।  
 यजेत तेषु कुम्भेषु वासुदेवं जगत्पतिम् ॥२२२॥  
 मारुतैकोनपञ्चाशद्वटेषु नवकं पुनः ।  
 सर्षपं तैलमापूर्यं प्राच्यां षट्पाद्यवारिभिः ॥२२३॥  
 याम्ये षड्धर्यैष्वट्कुम्भाःप्रतीच्याऽचमनाम्बुभिः ।  
 षट् सौम्ये मङ्गलाम्भोभिः पूरयेत् कमलासन ॥२२४॥  
 कोणेष्विक्षुरसैस्तत्र समाराध्योऽनिरुद्धकः ।  
 ऐशानैकोनपञ्चाशद्वटेषु ब्रह्मणः पदे ॥२२५॥  
 नवकं मधुभिः पूर्यं प्राच्यां षट् सर्वगन्धकः ।  
 शान्तिवारिभिरन्यत्र षट्कं कोणे च नैऋते ॥२२६॥

आग्नेये च स्थिताः कुम्भाः नालिकेरजलैरपि ।  
 शार्वे च वायवीये च पीयूषैनालिकेरजैः ॥२२७॥  
 यष्टव्यो हरिरेतेषु कुम्भेषु कमलासन ।  
 भग्ने तु मानुषे प्राच्यां कुम्भानां पञ्चविंशतिः ॥२२८॥  
 मध्यमं पूरयेन्मृद्गः वक्ष्यमाणाभिरष्टभिः ।  
 क्षेत्रतीर्थादिशैलेषु गजसूकरयोरपि ॥२२९॥  
 वल्मीकवृष्योर्मृत्स्ना न्यस्यते मध्यमे घटे ।  
 अष्टास्वन्येषु कलशेष्वेकैकां तां विनिक्षिपेत् ॥२३०॥  
 अर्चर्यश्च केशवस्तेषु क्रमादन्यत्र चोच्यते ।  
 सहदेवो वचा चव शतमूला शतावरी ॥२३१॥  
 कुमारी च गुलूची च सिंही व्याघ्रीति चाष्टमी ।  
 एकैकमष्टास्वन्येषु तेषु नारायणार्चनम् ॥२३२॥  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थजम्बुबिल्वत्वचां रसाः ।  
 तथा पलाशमधुकशिरीषाणामपि त्वचः ॥२३३॥  
 न्यसनीया घटे मध्ये प्रत्येकमितराष्टके ।  
 पूज्यश्च माधवस्तेषु तरुणां पल्लवा इमे ॥२३४॥  
 पलाशबिल्ववकुलकदम्बाम्रशिरीषकाः ।  
 न्यग्रोधाश्वत्थजाश्रापि न्यसनीया विधेः पदे ॥२३५॥  
 एकैकमितरेष्वच्चर्यो गोविन्दो जातिमल्लिकैः ।  
 प्रियं गुपद्यवकुलनन्द्यावर्तकचम्पकाः ॥२३६॥  
 कुन्दं चैतानि पुष्पाणि न्यसनीयानि मध्यमे ।  
 एकैकमष्टकेऽन्यत्र तेषु विष्णुश्च देवता ॥२३७॥  
 सिद्धार्थो राजसिद्धार्थो वंशो गोरोचनापि च ।  
 इन्द्रवेणुर्यवष्टष्ठः शमो च चणकस्तथा ॥२३८॥  
 एतानि मध्यमे कुम्भे एकैकमितरेषु च ।  
 तेषु पूज्यो मधुरिपुः सरसीरुहसम्भव ॥२३९॥

तिलमारण्यकं ग्राम्यं जीरकद्वयमेव च ।  
 अतसीसम्भवं चैव शीतपुष्पं कुमारकम् ॥२४०॥  
 ऋषिबोजं च कलशे मध्यमेऽन्यत्र पूर्ववत् ।  
 तेषां त्रिविक्रमो देवः यष्टव्यः साङ्घोठकः ॥२४१॥  
 श्यामाकःषाण्डिकशशाली नीवारस्य च तण्डुलाः ।  
 द्वार्काकुशेन्द्रवल्लीनां अंकुराः पिप्पलस्य च ॥२४२॥  
 न्यस्यन्ते मध्यसे कुम्भे कुम्भेष्वन्यत्र पूर्ववत् ।  
 देवता वामनस्तेषु कृशाधिक्यौषधास्त्रयः ॥२४३॥  
 काशामूलमुशीरस्य शरपुञ्जस्य मूलिका ।  
 मूलिकास्तगरस्यापि तथापामार्गमूलिका ॥२४४॥  
 ते मध्ये तु घटे सर्वे घटेष्वन्यत्र पूर्ववत् ।  
 देवता श्रीधरस्तेषां तुलस्यौ च सितासिते ॥२४५॥  
 वेणुकेसरिणोः पत्रे पत्रे केतकबिल्वयोः ।  
 शमोपर्णं तथा जातेर्मध्यमेऽन्यत्र पूर्ववत् ॥२४६॥  
 देवता च हृषीकेशो द्वयं मुस्ताकचोरकम् ।  
 कुमुदोत्पलयोः कन्दं कलहारं शीतलीयकम् ॥२४७॥  
 न्यसेन्मध्ये कुवलयं कुम्भेष्वष्टसु पूर्ववत् ।  
 तेषां देवः पद्मनाभो मुदगमाषयवांकुराः ॥२४८॥  
 निष्पावतुवरीव्रीहि कुलुत्थानामथांकुराः ।  
 आढकस्य च कुम्भानां मध्यमेऽन्यत्र पूर्ववत् ॥२४९॥  
 दामोदरार्चनं तत्र शङ्खपुष्पो बलातकी ।  
 विष्णुक्रान्ता सदा भद्रा पद्ममेकदलं वरम् ॥२५०॥  
 सहा च सहदेवा च न्यसनीया विधेः पदे ।  
 अन्यत्र पूर्ववत् पूजयो यज्ञनारायणोऽबज्ज ॥२५१॥  
 श्वेतार्कश्च तथैवाग्निभद्रा ब्रह्मसुवर्चला ।  
 सरसा च विरक्ता च पृश्निपर्णोस्थिरा तथा ॥२५२॥

एरण्डकं घटे मध्ये अन्यत्र स्यात्तथापुरम् ।  
 अर्चनीयो हरिस्तत्र सूरिभिः पद्मकेसरम् ॥२५३॥  
 पत्रमेलालवङ्गत्वक् नागकेसरमेव च ।  
 लताजातिफले मध्ये न्यसनीया विधेः पदे ॥२५४॥  
 एककमितरेषु स्यात्तषु कृष्णस्तु देवता ।  
 सुवर्णं रजतं ताञ्च प्रत्येक निष्कपश्चकम् ॥२५५॥  
 कृत्वा पद्माकृतिं काश्यं दपण चषकावि च ।  
 अयो लवित्राद्याकारं त्रपुं सीतकवित्तले ॥२५६॥  
 त्रयं प्रकृतिरूपेण न्यस्यते मध्यमे घटे ।  
 प्रत्येक मितरेष्वेतद्वयग्रीवोधिदेवतम् ॥२५७॥  
 सर्वेष्वन्येषु कुम्भेषु पूरण गन्धवारिभिः ।  
 एवं संस्थापयेत् सर्वान् कलशांश्र चतुर्मुख ॥२५८॥

## [ कलशाभिमन्त्रणमन्त्राः ]

तथाभिमन्त्रणं कुर्यात् वक्ष्यमाणविधानतः ।  
 विष्णोर्नुकं समुच्चार्य मृत्कुम्भं त्वभिमन्त्रय च ॥२५९॥  
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कषायाम्बुधिभिमन्त्रयेत् ।  
 प्रतदिविष्णोरिति श्रुत्या पल्लवं कुम्भमुच्यते ॥२६०॥  
 देवस्य त्वेति पुष्पाम्बुस्तवार्मत्यपि सर्षपम् ।  
 ध्रुवःपात्वति वा ब्रह्मन् तिलाःकृष्णेति वा तिलम् ॥२६१॥  
 भद्रं कर्णेति मन्त्रेण कुम्भं पौष्टिकमारितम् ।  
 न ते विष्णुं समुच्चार्य कुशमूलाम्बुधिर्युतम् ॥२६२॥  
 इरावतीति मन्त्रेण तुलसीदलवारि च ।  
 मुस्ताम्बुकलशं पञ्चादतो देवेति मन्त्रतः ॥२६३॥  
 इदं विष्णुरिति ब्रह्मन् कुम्भमुष्णाम्बुपुरितम् ।  
 ततस्त्रीणिपदोच्चार्य शङ्खपुष्पाम्बु मन्त्रयेत् ॥२६४॥

विष्णोः कर्मणि मन्त्रेण तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।  
 सुरभीजलकुम्भं च तद्विप्रासेति लोहजम् ॥२६५॥  
 दिव्ये भागे तु पौलस्त्ये एकाशीतिघटास्पदे ।  
 प्रागादिब्रह्मपर्यन्तमभिमन्त्रणमुच्यते ॥२६६॥  
 ऐन्द्रे फलाम्बुकलशं यज्ञायज्ञोति मन्त्रतः ।  
 क्रमेण मन्त्राः कथयन्ते द्रव्यकुम्भाष्टुके तथा ॥२६७॥  
 इन्द्रा विष्णुष्टुदे मन्त्रो मनोषापदलक्षितः ।  
 वषट् ते विष्णुरित्येतत् तिक्ष्णो वारि इतीरितः ॥२६८॥  
 इषेत्वोर्जेति तदनु सादिली त्वमसीति च ।  
 यस्मिन् विश्वानिमन्त्रं च पर्जन्यायेति मन्त्रतः ॥२६९॥  
 एकाशीतिपदे याम्ये कुम्भान् गन्धोदकैर्युतान् ।  
 नारायणानुवाकस्य ऋग्मिभरष्टाभिरादितः ॥२७०॥  
 विन्यस्तान् कलशामष्टसंख्याकानभिमन्त्रयेत् ।  
 अथ पश्चिमदिग्भागे एकाशीतिघटास्पदे ॥२७१॥  
 प्रागादिब्रह्मपर्यन्तं कलशानभिमन्त्रयेत् ।  
 मन्त्राः क्रमेण वक्ष्यन्ते प्रतिद्रव्यफलस्य च ॥२७२॥  
 या आप इति मन्त्रेण सिंधुद्वीपेति मन्त्रतः ।  
 समुद्रज्येष्टुमन्त्रेण यासां दंवेति विद्यया ॥२७३॥  
 एते शतमृचा चैव इमं मे वरुणेति च ।  
 शं नो देवीति मनुना यासां राजेति मन्त्रतः ॥२७४॥  
 सूक्तेन वारुणेन अभिमन्त्रणमीरितम् ।  
 अथ सौम्यदिशि न्यस्य एकाशीतिघटास्पदे ॥२७५॥  
 पूर्वादिब्रह्मपर्यन्तं अभिमन्त्रणमुच्यते ।  
 त्रातारमिन्द्रमिति च मन्त्रश्च त्वावहं त्विति ॥२७६॥  
 जितन्त इति मन्त्रश्च आपो वहति मन्त्रकः ।  
 मन्त्रश्च तावतोत्त्वेष सत्यं नो अग्निरित्युच्चा ॥२७७॥

सत्ये नो अग्न इति च महाव्याहृतयस्तथा ।  
 अणोरणीयानित्यन्ता मन्त्राःस्युः अभिमन्त्रणे ॥२७८॥  
 एकोनपञ्चाशत्कुम्भेष्वर्गेति यथापुरम् ।  
 गोमूत्रादिघटानां तु मन्त्राः संप्रति संशृणु ॥२७९॥  
 गायत्रो प्रथमं भूयात् पयोधृतमनन्तरम् ।  
 दधिक्राविण इति च गन्धद्वारेति मन्त्रतः ॥२८०॥  
 विष्णोरराटमिति च सूर्धानं दिव इत्यृचां ।  
 हिरण्यगर्भमन्त्रेण आप्यायस्वेति मन्त्रतः ॥२८१॥  
 वृतस्नातेति श्रुत्या च वृतकुम्भं च मन्त्रयेत् ।  
 एकोनपञ्चाशत्कुम्भपदे नित्रौतिगोचरे ॥२८२॥  
 मन्त्राः क्रमेण कथयन्ते द्रव्यकुम्भभिमन्त्रणे ।  
 रक्षोष्ठ इति सामाद्यं पवित्रं त इतीति च ॥२८३॥  
 भगवात् वासुदेवेति सामवेदवताह्वयम् ।  
 वैराजसामकथितं तथा चैव पराजिताः ॥२८४॥  
 कथयते वायुकोणेऽपि मन्त्रास्तदभिमन्त्रणे ।  
 द्वादशाक्षरमन्त्रं च द्वुपदादिव इत्यसौ ॥२८५॥  
 अष्टाक्षराह्वयश्चैव शब्दो देवोरिति स्मृतः ।  
 हिरण्यपाणिरिति च वेदाहमिति च क्रमात् ॥२८६॥  
 ईशानकोणे मन्त्रोक्तिराजो नियुतिरित्यसौ :  
 श्रीसूक्तं मधुमान्नश्च मधुनक्तमिति स्मृतः ॥२८७॥  
 मधुवातेति कोणेषु मन्त्रकलृसिरुदाहृता ।  
 ब्राह्मे पदे तु सूक्तस्य पौरुषस्यादितः क्रमात् ॥२८८॥  
 अष्टानां द्रव्यकुम्भानांअष्टमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।  
 मध्यमे नवके पूर्वमष्टानां शुद्धवारिणा ॥२८९॥  
 मूलमन्त्रेण प्रत्येकमभिमन्त्रणपदनिः

## [ कलशाराधनम् ]

एवमेव हि मन्त्राः स्युः स्नपने चाप्यनन्तरम् ॥२६०॥  
 यज्ञावसानपर्यन्तं कुम्भान् संपूज्य शास्त्रतः ।  
 न्यासधान्यादिकेनित्यं परिवारयुतं हरिम् ॥२६१॥  
 मध्यमे कलशे ध्यायन् त्रिकालं च गुरुःस्वयम् ।  
 पायसादीन्यपूपांश्च तत्र नित्यं निवेदयेत् ॥२६२॥  
 सहस्रनामभिः पूजां त्रिकालं चाचरेद्ब्रुधः ।  
 कुम्भादिदेवतालक्ष्यैरभिसन्त्रणमन्त्रकैः ॥२६३॥  
 समिधाज्यचरून् सबकुण्डेषु जुहुयादगुरुः ।  
 संपाताज्येन कलशान् स्पृष्टा चाष्टाक्षरेण तु ॥२६४॥  
 अवशिष्टं कुम्भमध्ये निक्षेपेत् कमलासन ।

## [ विम्बस्थापनविधिः ]

इत्थं संस्थाप्य कलशान् पश्चाद्विम्बानि स्थापयेत् ॥२६५॥  
 यद्वा तु प्रथमं सूतिमाराघ्यव ततः परम् ।  
 कुम्भपूजां प्रकुर्यात् पूर्ववद्युक्तवर्त्मना ॥२६६॥  
 एकमूत्रिविधानं वा पञ्चमूत्रप्रकल्पनम् ।  
 नवद्वादशमूत्र्यादिकल्पने कर्तुरिच्छया ॥२६७॥  
 शालाघा मध्यमपदे कुम्भानां पूर्वभागतः ।  
 वेदिकोपरि धान्येषु कुशास्तरणपूर्वकम् ॥२६८॥  
 विन्यसेत्तानि विम्बानि पूर्वमेव यथावधि ।  
 प्रतिष्ठितानि प्रत्येक यज्ञार्थं कमलासन ॥२६९॥  
 परिवारगणैः साक यथोक्तविधिनाऽब्जज ।  
 मुख्यविम्ब चतुर्दिक्षु चक्रं च विनतासुतम् ॥३००॥  
 सेनेशं च हन्तमन्तं प्राग्वदेव निवेशयेत् ।  
 कुण्डसंख्यादनुगुणं षण्डलानुगुणं तु वा ॥३०१॥  
 यदा विम्बाः प्रकल्प्यन्ते तदा तान् दिग्विदिक्षु च ।

मण्डलानां मध्यभूषु एकंकं वा तथैव च ॥३०२॥  
 कुण्डस्याभिमुखं त्वेकमेकं वा सर्वतो दिशि ।  
 न्यस्य पूर्वोक्तविधिवत् चक्रादीन् मध्यमण्डपे ॥३०३॥  
 प्राच्यां तु कलशादीनां स्थापयेत् कमलासन ।  
 तत्राध्येकं विष्णुबिम्बं श्रीभूमीसहितं प्रभुम् ॥३०४॥  
 स्थापनीयमिति ज्ञेयं द्विजैरागमकोविदेः ।  
 एते बिम्बाः प्रथमतः यज्ञार्थं शास्त्रवर्तमना ॥३०५॥  
 एकाहं च त्र्यहं चैव पूर्वमेवास्य कर्मणः ।  
 प्रतिष्ठाप्य च पूजाद्यैः नित्यमाराधयेत् क्रमात् ॥३०६॥  
 बलिदाने च यात्रायां तथा तीर्थोत्सवादिकम् ।  
 मृत्संग्रहार्थमपि च बिम्बानेतान् निवेशयेत् ॥३०७॥  
 सर्वं च द्विम्बनिचयं यावद्यज्ञान्तमञ्जज ।  
 अदर्याद्यसाधनंसर्वस्त्रिकालं नित्यमर्चयेत् ॥३०८॥  
 यथा कुम्भे तथा बिम्बे तथा कुण्डे च मण्डले ।  
 यावद्यज्ञस्य संपूर्तिः तावत्संपूजयेदगुरुः ॥३०९॥  
 चतुर्विधानभक्ष्यादीन् चतुःस्थानेषु चार्चयेत् ।  
 तानि बिम्बानि सर्वाणि यज्ञान्ते गुरवे क्रमात् ॥३१०॥  
 प्रदद्यादिति विज्ञेयं कर्ता संसिद्धिमच्छता ।  
 यद्वा पृथड्मन्दिरे तान् सदा विन्यस्य पूजयेत् ॥३११॥  
 यद्वा मण्डपमध्यस्थ बेरमेकं तु वा सदा ।  
 प्रत्येकमन्दिरं कृत्वा पूजयेन्नित्यमञ्जज ॥३१२॥  
 एतद्विधानमाश्रित्य बिम्बस्थापनमाचरन् ।  
 तदा वर्त्त्वा क्रमादब्रह्मन् कुण्डेषु स्थापयेदद्विजः ॥३१३॥  
 इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे कुम्भस्थापनादिबिम्बपूजान्त  
 विधानो नाम दशमोऽध्यायः ॥

श्रीमद्भूक्षेत्रविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

[ अग्निमन्थनादिपूर्णहुत्यन्तविधानम् ]

—३५—

[ भगवद्वचनम् ]

ओभगवानुवाच—

ब्रह्मन् शृणु प्रवक्ष्यामि यज्ञार्थं त्वग्निमन्थनम् ।

यज्ञकर्मणि सर्वत्र मन्थनाग्निः प्रशस्यते ॥१॥

[ अग्निमन्थनविजेषः ]

बालाग्निर्मन्थनात् प्रोक्तःसूर्यकान्ताद्युवा स्मृतः ।

वृद्धाग्निं लौकिकं विद्यादागमप्रोक्तवर्त्मना ॥२॥

प्रतिष्ठा यज्ञकर्मदौ बालाग्निस्सततं भवेत् ।

प्रायश्चित्तात्सवादौ तु युवाग्निस्तत्र कीर्त्यते ॥३॥

नित्ययागविधौ काम्य वृद्धाग्निं संप्रकीर्तयेत् ।

उत्तमो मन्थिताग्निश्च मध्यमः सूर्यकान्तजः ॥४॥

अधमो लौकिकः प्रोक्तः देवकार्येषु सर्वदा ।

लौकिकाग्निं हुताद्वोमादिद्वगुणं सूर्यकान्तजे ॥५॥

तस्माद्वशगुणं ब्रह्मन् मन्थिताग्नौ फलं भवेत् ।

यथाऽश्वत्थं समाधित्य सवदाहमुपस्थितः ॥६॥

तथैव सर्वदेवाश्र मत्सान्निधं समाधितः ।

तत्रैव निवसन्त्यस्मात्द्वक्षजनितोऽनलः ॥७॥

साक्षान्मम स्वरूपः स्यात्तदग्नौ हुतमव्ययम् ।

सर्वेषामपि देवानां प्रियं हितकरं भवेत् ॥८॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन यज्ञाद्युत्तमकर्मसु ।  
मन्थनेनैव मार्गेण श्रेष्ठमर्गिन् प्रसाधयेत् ॥६॥

[ मन्थनपात्राणां लक्षणादीनि ]

शमीगर्भाश्चत्थदारुमयं वाश्चत्थमेव वा ।  
केवलं कल्पयेद्वारुमर्णि लक्षणैर्युताम् ॥१०॥  
द्वितालायाममस्याश्च विस्तारं तु षडंगुलम् ।  
चतुरंगुलमुत्सेधं कल्पयेच्चतुरानन ॥११॥  
पश्चान्मथनदण्डं च खादिरं परिकल्पयेत् ।  
द्वितालायाममस्याश्च नाहं प्राणेशमुच्यते ॥१२॥  
मूले त्वंगुलिमात्रेण सुषिरेण तथैव च ।  
अग्रे चैकांगुलिशिखासंयुतं परिकल्पयेत् ॥१३॥  
तत्रोष्वपट्टिकां दण्डप्रमाणानुगुणं भवेत् ।  
खादिरं वै चतुर्वक्तलक्षणैस्सर्वतो युतम् ॥१४॥

[ मन्थनपद्धतिः ]

पुण्याहपूर्वं पात्राणि प्रोक्षयेन्मन्थनानि च ।  
पुनश्च विष्णुगायत्र्या पञ्चगव्यैश्च प्रोक्षयेत् ॥१५॥  
अस्त्रमन्त्रेण भूमीं च प्रोक्ष्य शास्त्रोक्तवर्त्मना ।  
रङ्गवल्लयाद्यलंकृत्य गोमयालिसभूतले ॥१६॥  
द्रोणमानेन वा ब्रह्मन् तदधीर्धेन वा पुनः ।  
धान्यपीठं प्रकल्प्यात्र व्रीहिभिशशालिभिस्तिलैः ॥१७॥  
भूमिर्भूमनेति तदनु भूमि संप्रार्थ्यं देशिकः ।  
त्रातारमनुना मन्त्रो धान्यपीठे प्रकल्पते ॥१८॥  
पद्मेऽष्टदलसंयुक्ते वस्त्रमाच्छाद्य नूतनम् ।  
युवं वस्त्रेति मन्त्रेण तत्र दर्भानि विनिक्षिपेत् ॥१९॥  
धन्वनागेति तदनु देवस्यस्वेति चोच्चरन् ।  
तस्मिन् ध्रुवन्तमन्त्रेण पात्राणि स्थापयेद्गुरुः ॥२०॥

आचार्यस्त्वरणीमध्ये क्षीसूत्रेनैव वर्तमना ।  
 श्रियमावाह्य विधिवत् अद्यद्यैः स्वयमर्चयेत् ॥२१॥  
 ततस्तु दण्डमध्ये च नृसूक्तेन विधानतः ।  
 विष्णुमावाह्य तत्पश्चात् पूजयेत् कमलासन ॥२२॥  
 अनन्तरं रज्जुमध्ये पट्टिकायां सुदर्शनम् ।  
 क्रमादावाह्य संपूज्य स्वस्वमन्त्रैद्विजोत्तमः ॥२३॥  
 तब वायुरिति ब्रह्मन् पश्चादावातवायु च ।  
 उच्चरन् सर्वपात्राणि अभिमन्त्र्य तदा गुरुः ॥२४॥  
 अरण्यां दण्डमासाद्य अग्निं दूतमिति क्रमः ।  
 ऋत्विभिर्भूत्येदर्जिन यावद्वह्नेस्तु सम्भवः ॥२५॥  
 वेदवादित्रनिर्घोषैः ध्यायेदग्निगतं हरिम् ।  
 वह्नेरुद्धवकाले तु यजमानो मुदान्वितः ॥२६॥  
 आचार्याय च विप्रेभ्यो दद्याद्वान्यधनादिकम् ।

[ निमित्तपरीक्षा ]

अग्निभूत्यनकाले तु दण्डः पतति भूतले ॥२७॥  
 यद्वा न हश्यते वह्निः तदा शार्न्ति समाचरेत् ।  
 यज्ञे सर्वं शुभं भूयात् क्षिप्रमग्नेस्तु दर्शने ॥२८॥

[ अग्न्याराधनविधिः ]

शुष्कपणीनि काष्ठांश्च अग्नौ संयोजय याज्ञिकाः ।  
 सौवर्णे राजते ताम्रे पात्रमध्ये तु मृष्मये ॥२९॥  
 वह्निमासाद्य विधिवत् तस्मिन् देवं त्रिविक्रमम् ।  
 समावाह्य ततोऽभ्यर्थ्य अदर्थपाद्यादिसाधनैः ॥३०॥  
 वक्ष्यमाणेन विधिना ध्यायेदग्निमयं हरिम् ।  
 नमस्ते सर्वलोकेश भक्ताभीष्टफलप्रद ॥३१॥  
 तेजोमयस्वरूपाद्य स्वागतं ते क्षियः पते ।  
 यज्ञेऽस्मिन् सावधानेन समाप्त्यर्थं च तिष्ठ भोः ॥३२॥

मथ्यनुग्रहभावेन लोकक्षेमार्थमेव हि ।  
 एवं ध्यात्वा गुरुः पश्चात् सर्वैश्चविभवैर्युतः ॥३३॥  
 छत्रचामरवाङ्मये स्वस्तिमङ्गलपाठकैः ।  
 यज्ञशालां तु प्रविशेत् प्रादक्षिण्येन पद्मज ॥३४ ।

[ कुण्डसंस्कारादीनि ]

तत्र प्रकल्पयेत् कुण्डात् यथोक्तविधिना गुरुः ।  
 यावत्सख्याप्रमाणं स्यात् तावद्विक्षु विद्विक्षु च ॥३५॥  
 यज्ञार्थं सर्वकुण्डानि संस्कारेः शोधयेत्तथा ।  
 वोक्षणं प्रोक्षणं चैव खननावोक्षणं तथा ॥३६॥  
 ताडनाभ्युक्षणं चैव कुर्वन्तं मार्जनं तथा ।  
 पूरणं वा लिंगूत्रं च रूपणं च समन्ततः ॥३७॥  
 आलेपनं रङ्गवल्ली हृचनं चक्षतार्पणम् ।  
 पुष्पाणि च कुशाश्चैव संस्काराः स्युयंथाक्रमम् ॥३८॥

[ नानामणिगणैर्वस्त्रैः काञ्चनैर्भूषयेत्ततः ]  
 इत्यष्टादशसंरकारैः कुण्डात् सवत्र शोधयेत् ।  
 कुण्डस्य पश्चिमे पाश्वे सुखासीनः सुविष्टरे ॥३९॥  
 आचार्यः स्वात्मनः पाश्वे दक्षिणे पुष्पभ जनम् ।  
 वायपाश्वे तदन्यानि होमद्रव्याणि निक्षिपेत् ॥४०॥  
 कुण्डस्य चोक्तरे पाश्वे कुशानास्तार्थं भूतले ।  
 प्रायगात् चाहृसंख्याकात् मूलमन्त्रमनुस्मरत् ॥४१॥  
 तत्र पात्राणि सर्वाणि द्वन्द्वेनासादयेदगुरुः ।  
 आज्यपात्रं च रस्थालीं प्रणीतां प्रोक्षणीं तथा ॥४२॥  
 सुक्लसुवौ च तथा दर्बामिधमं परिधिमेव च ।  
 भृङ्गात् व्यञ्जनं चैव कुशपुष्पफलादिकम् ॥४३॥

[ कुण्डमध्ये वर्णचक्रलेखनादि ]

ततः परं कुण्डमध्ये तिस्रः प्रागायतास्तथा ।

उद्बोचीनायतास्तिस्तः लिखेद्रेखा द्विजोक्तमः ॥४४॥  
 अष्टाक्षरेण तदनु शालिधान्यं विनिक्षिपेत् ।  
 तस्मिन् शलाक्या स्वर्णकृतया च चतुर्मुख ॥४५॥  
 रेखाष्टकं प्रागुदकच लिखेच्छास्त्रविधानतः ।  
 तत्र चैकोनपञ्चाशत् कोष्ठानि विभजेदगुरुः ॥४६॥  
 मध्यमे कोष्ठभूभागे चन्द्रमण्डलमालिखेत् ।  
 तस्मिन्नष्टाक्षरं बीजं विन्यसेत् क्रमयोगमः ॥४७॥  
 तद्वहिस्त्वष्टकोणेषु अकाराद्यक्षरान् लिखेत् ।  
 ऋकारान्तं ततः पञ्चात् तद्वहिः कोष्ठभूमिषु ॥४८॥  
 षोडशेषु ऋकरादिजकारान्तानि विन्यसेत् ।  
 तद्वाह्यकोष्ठभूभागे चतुर्विशतिधा कृते ॥४९॥  
 इकारादिसकारान्तं वर्णानि विलिखेत् क्रमात् ।  
 योनिमध्ये हकारं च लकारं च क्षकारकम् ॥५०॥  
 पूर्वतः प्रणवं चैव लिखित्वा विधिवर्मना ।  
 मेष्टलासु चतुर्दिक्षु सहस्रारं सुवर्णम् ॥५१॥  
 चक्रं च हेतिराजं च विन्यसेत्तदनन्तरम् ।  
 विष्णुगायत्रिभूकुण्डं संप्रोक्ष्य विधिना गृहः ॥५२॥  
 पर्यग्निकरणं कृत्वा कुण्डमध्यस्थविष्टुरे ।

[ अग्निप्रतिष्ठापनविधिः ]

स्थापयेदग्निमन्त्रेण पावकं सर्ववाद्यकैः ॥५३॥  
 तत्र काष्ठं विनिक्षिप्य वायुमन्त्रेण देशिकः ।  
 व्यजनैर्वीजयित्वा च गार्हपत्यादतः परम् ॥५४॥  
 सर्वेष्वपि च कुण्डेषु यथोक्तविधिनाब्जज ।  
 अग्निमासादयेत् सम्यक् संस्कृतेषु यथाविधि ॥५५॥

[ परिस्तरणादिकम् ]

अद्भूः परिसम्ह्याग्निं परिस्तीर्य त्रिभिस्त्रिभिः ।

प्राग्मरुदग्रैश्च दर्भेः पञ्चभिरेव वा ॥५६॥  
 सप्तभिर्वभिर्विषि पयद्वैकादशसमितैः ।  
 अन्थीकृताप्रेरद्वन्द्वैः पञ्चविंशतिनिष्ठितः ॥५७॥

## [ होमसङ्कल्पः ]

प्राणानायस्य तदनु तिथ्यादीन्युच्चरत् गुरुः ।  
 यज्ञार्थं वै होमकर्म सङ्कल्प्य विधिवत्मना ॥५८॥  
 पूर्वे त्वाहवनीयाग्नौ वासुदेवाभिष्ठं तथा ।  
 दक्षिणे दक्षिणाग्नौ च होमं सङ्कर्षणाभिधम् ॥५९॥  
 पश्चिमे गार्हपत्यादौ प्रद्युम्नास्यमथोत्तरे ।  
 सर्वे होमं चानिरुद्धनामकं कोणभूमिषु ॥६०॥  
 पौरुषं सत्यमिति च अच्युतानन्तमेव च ।  
 सङ्कल्प्य विधिवद्व्रह्मन् कुण्डमध्ये शुभाननाम् ॥६१॥

## [ अर्द्धजननविधिः ]

सर्वावियवसंपूर्णा सर्वाभरणभूषिताम् ।  
 अतुस्नातां महालक्ष्मीं ध्यात्वा चेव विधानतः ॥६२॥  
 तत्र नारायणं देवं सर्वलक्षणसंयुतम् ।  
 चतुर्बाहुं विशालाक्षं कोमलं पीतवाससम् ॥६३॥  
 शङ्खचक्रगदापद्मश्रुतिभिः शोभितं प्रभुम् ।  
 कालमेघनिभं शान्तं श्रीवत्साङ्कृतवक्षसम् ॥६४॥  
 हारकेयूरसंयुक्तं किरीटेनोपशोभितम् ।  
 एवं ध्यात्वा ततोऽस्यर्च्यं कुण्डमध्ये विशेषतः ॥६५॥  
 ग्राम्यधर्मप्रकारेण जिचन्तयेद्देशिकोत्तमः ।  
 तत्रार्द्धं जनयेत्तत्र अग्निबीजेन साधकः ॥६६॥  
 एवं सङ्कृनितं त्वर्ग्निं कुशैः संप्रोक्ष्य वारिणा ।  
 श्रुच्चा चैष हि देवेति वाणिना साक्षतोदकम् ॥६७॥

अग्नेः पुरस्तान्निक्षिप्य आत्मनोऽभिमुखं स्मरेत् ।

[ अग्न्यलङ्घारः ]

अक्षतैरर्चये हिक्षु विदिक्षु च चतुर्भुख ॥६८॥  
प्रथमं चाहवनीयं गार्हपत्यमनन्तरम् ।  
दक्षिणार्गिन च सत्यं च अवसक्थ्याग्निमेव च ॥६९॥  
रत्नार्गिन चंव दावार्गिन द्विशीर्षकमिति ब्रुवन् ।  
प्रणवादिनमोन्तेश्च परिषेचनमाचरेत् ॥७०॥  
वासुदेवादिभिर्मन्त्रैः चतुर्दिक्षु यथाक्रमम् ।

[ अग्निध्यानविधिः ]

मेषारूढं च वक्राङ्गं जातवेदसमन्वयम् ॥७१॥  
द्विशीर्षकं सप्तहस्तं त्रिपादं सप्तजिह्वकम् ।  
अभीतिदं चर्मधरं वामे चात्यधरं करे ॥७२॥  
स्वाहासमेतं वरदं बिभ्राणं स्तुक्ल्लुदौ करे ।  
शक्तिहस्तं महातेजं यज्ञमूर्त्यनलं भजे ॥७३॥  
सुमुखस्सुप्रसन्नश्च वरदो भव सर्वदा ।  
इति संप्रार्थ्य मतिमान् क्रमात् पात्राणि शोधयेत् ॥७४॥

[ पात्रसंस्कारविधिः ]

पात्राणि प्रोक्षयेत् सर्वाण्यादाय प्रोक्षणीं तथा ।  
पञ्चमन्त्रैः सुसंस्कृत्य तण्डुले पुरतो न्यसेत् ॥७५॥  
वासुदेवादिभिर्मन्त्रैर्दभन्तिदिक्षुविनिक्षिपेत् ।  
कमण्डलुँ समादाय पूरयेत् प्रोक्षणीजलैः ॥७६॥  
पवित्रं चाक्षतान् दर्भनि तत्र निक्षिप्य देशिकः ।  
वासुदेवं सुसंपूज्य सौदर्शनमथापि वा ॥७७॥  
अस्त्रमन्त्रेण तत्तोयमभिमन्त्र्य विधानतः ।  
उत्पूर्य सहसा तेन सर्वपात्राणि प्रोक्षयेत् ॥७८॥

उत्तानानि ततः कृत्वा प्रणोतां शोधयेत्ततः ।  
 तद्विन्यस्य स्वपुरतः प्रोक्षणीस्थजलादिकम् ॥७६॥  
 तस्मिन् संस्थाप्य प्रोक्षण्यां जलमन्यद्विनिक्षिपेत् ।  
 उत्पूर्यं पूर्ववत्तोयं प्रणीतास्थं द्विजोत्तमः ॥८०॥  
 अग्नेरहत्तरदेशेषु कुशानामष्टके क्रमात् ।  
 आढकार्धार्धमानेन तण्डुलं न्यस्य पद्मज ॥८१॥  
 तत्र प्रणोतां निक्षिप्य तत्पिधाय कुशैः पुनः ।  
 तस्मिन् समर्चयेद्ब्रह्मन् वासुदेवमनामयम् ॥८२॥  
 कुण्डस्य दक्षिणे पाइर्वे ततो ब्रह्माणमर्चयेत् ।  
 सप्तदर्भकृतं कूर्चं कुशत्रयकृतासने ॥८३॥  
 विनिक्षिप्य चतुर्वक्त्रं ब्रह्माणं तत्र पूजयेत् ।  
 आज्यपात्रं समादाय क्रमात् संस्कारपूर्वकम् ॥८४॥  
 तस्मिन्स्तु विन्यसेदाज्यं कापिलं गोदृतं द्विजः ।  
 मूलमन्त्रेण गायत्र्याविष्णुना देशिकोत्तमः ॥८५॥  
 आज्यसम्पूर्णपात्रस्य अङ्गारानुत्तरे न्यसेत् ।  
 तत्र प्रत्यस्य दर्भग्रे द्वयमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥८६॥  
 अङ्गारेषु निधायाग्नौ तां दीप्तेनाथ बहिषा ।  
 पर्यग्निकार्यादुत्तार्य यथास्थानं निवेशयेत् ॥८७॥  
 उत्पूर्योत्प्लवनं कूर्चमद्भिः स्पृष्टा ह्यहर्बुधे ।  
 प्रहृत्य चामृतीकृत्य घृतं सुरभिमुद्रया ॥८८॥  
 अवकुण्ठ्य च दिवपालानिन्द्रादीन् पूजयेत् क्रमात् ।  
 उष्णोदकेन प्रक्षाल्य स्तुक्स्तुवौ कुशपञ्चकम् ॥८९॥  
 कूर्चमादाय तौ तेन मूले मध्ये च मूर्धनि ।  
 संमृज्य कूर्चमूलेन मध्येनाग्रेण च क्रमात् ॥९०॥

१— द्वादशं वाष्पात्रं वा पट्पात्रं वा चतुष्टयम् ।

एतेष्वेकं प्रकुर्वीत तत्र कर्मचिसारतः ॥

तदन्वग्नौ निधातव्यौ ताबुदीच्यामथात्मनः ।  
 दर्बी पात्रं च संस्कृत्य पूर्वोक्तविद्विनाऽब्जज ॥६१॥  
 परिधीन् बिन्यसेत् प्राच्यां दक्षिणे पश्चिमे तथा ।  
 सौम्ये च वासुदेवादिमन्त्रैर्देशिकसत्तमः ॥६२ ।  
 न्यसेदूधर्वो च तदनु गणेशसकन्दनामभिः ।  
 सुवेणाज्यं समादाय होमद्रव्याणि सेचयेत् ॥६३॥

[ इधमहोमः ]

परिषेचनपूर्वं तु अलंकृत्यानलं ततः ।  
 इधम् विल्लस्य तदनु आचार्णोऽपि समित्क्रमात् ॥६४॥  
 प्रणीतामुखपूर्वे तु निक्षिप्य विद्विवद्विजः ।  
 आदाय समिधः पञ्चदश संख्याकमब्जज ॥६५॥  
 ब्रह्मणे तु सुविज्ञाप्य तस्याज्ञां शिरसा धरन् ।  
 निक्षिपेदाज्यसंयुक्तान् समिधश्चेदममन्त्रतः ॥६६॥  
 ततस्त्वाधारहोमं च कुर्यादिगुरुतन्त्रितः ।  
 १अनिलाद्यग्निपर्यन्तमाधारं प्रथमं यजेत् ॥६७॥  
 नैऋतादीशपर्यन्तं आधारं स्यादिद्वतीयकम् ।  
 अग्नेरुत्तरयाम्ये तु सोमेन जुहुयाद्विः ॥६८॥  
 मध्यमे तदनु ब्रह्मन् अग्निमन्त्रेण होमयेत् ।  
 जिह्वाभेदभिमं ज्ञात्वा चरुसंस्कारमाचरेत् ॥६९॥  
 विष्णुगायत्रितः स्थालीं सम्यक् प्रक्षाल्य वारिणा ।  
 आढकं वा तदधं वा तण्डुलं तल निक्षिपेत् ॥१००॥  
 प्रक्षाल्य सलिलैर्दिव्यैः पञ्चोपनिषदा ततः ।  
 जलं निक्षिप्य कुण्डाग्नौ पचने वापि पाचयेत् ॥१०१॥

१— सुवेणाज्यं समादाय स्तुत्यमापूर्य देशिकः ।  
 चतुर्गृहीतं कृत्वाज्ज्वं आधारान् जुहुयात् क्रमात् ॥

[ चतुर्विधचरुनिरूपणम् ]

केवलानन्तं तथा मौद्गं पायसानन्तं गुडोदकम् ।  
 चरोश्चतुर्विधः प्रोक्तः पः कश्चुल्लयामपोष्यते ॥१०२॥  
 याहृङ्गनिवेद्यते बिस्त्रे हंतव्यश्चापि ताहृशः ।  
 स्त्रुवेणाज्यं सेचयित्वा चरुभुत्तरपाश्वर्तः ॥१०३॥  
 कुण्डस्य विन्यसेद्ब्रह्मन् यथोक्तविधिना गुरुः ।

[ जिह्वाभेदेन होमफलभेदः ]

जिह्वायां दक्षिणे वक्त्रे धूम्रायां मारणादिकम् ॥१०४॥  
 लोहिन्यां तु वशीकारः काल्यां कर्म च शान्तिकम् ।  
 सर्वसिद्धिः स्फुलिङ्गन्यामानने दक्षिणेतरे ॥१०५॥  
 विश्वरूपरसज्ञायामणिमादिमहाफलम् ।  
 करालिकाली जयदा पुष्टिदा च मनोजवा ॥१०६॥  
 काष्ठर्थं ताहृत्यमेतासां वर्णश्यामत्वमेव च ।  
 स्फुलिङ्गरूपश्च ततो वर्णः स्फटिकसन्निभः ॥१०७॥  
 तपनीयनिभः प्रोक्तो जिह्वानामानुपूर्वशः ।  
 तिलानाधारसमिधान् जुहुयाज्ञातशान्तये ॥१०८॥

[ गर्भाधानादिसंस्कारहोमविधिः ]

अष्टोत्तरशतं वारान् द्वादशाक्षरविद्यया ।  
 वैष्णवाग्निश्च कर्तव्यः गर्भाधानादिके द्विजैः ॥१०९॥  
 अग्नौ च कल्पयेद्देवं योगपीठादिकं क्रमात् ।  
 षोडशं समिधं हुत्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥११०॥  
 जुहुयात् प्रणवेनाज्यं चरुं च मूलमन्त्रतः ।  
 षोडशाहुतस्त्वेवं होतव्यास्तदनन्तरम् ॥१११॥  
 कुर्यान्यसादिकं ब्रह्मन् यथा बिस्त्रे तथाऽनले ।

[ सायं प्रातरूपासनादि ]

प्रातरौपासनं होमं सायङ्गालेच कारयेत् ॥११२॥

तदर्थं जुहुयादग्नौ नृसूक्तेन चरुं ततः ।  
 पायसं विष्णुसूक्तेन आज्यं श्रीसूक्तवर्त्मना ॥११३॥  
 भूसूक्तनीलासूक्ताभ्यामपि देशिकसत्तमः ।  
 अष्टाक्षरेण समिधः नित्यमग्नौ तु होमयेत् ॥११४॥  
 शतं तदर्थं पादं वा प्रत्येकं कमलोद्ध्रव ।  
 सप्तहोत्वगुडान्नं च जुहुयाचछास्त्रवर्त्मना ॥११५॥  
 सप्तव्याहृतिभिः कुण्डमध्ये हृत्वाऽनन्तं यजेत् ।

[ त्याज्यसमिधः ]

आयामः समिधां तालं कनिष्ठानहनं भवेत् ॥११६॥  
 चर्महीने कर्तृनाशः भेदे वंशक्षयः स्मृतः ।  
 आद्रासु बन्धुनाशश्च पुत्रनाशः पुरातने ॥११७॥  
 क्षतासु भार्यामरणं शाखिनी कलहाय च ।  
 उद्वेगाय भवेत्स्थूला हस्त्राऽवग्रहकारिणी ॥११८॥  
 दीर्घाऽतिवृद्धिजननी एवं ज्ञात्वा च होमयेत् ।

[ होमद्रव्यपरिमाणादीनि ]

होमे सर्पिर्मधुक्षीरधारा स्याच्चतुर्गुला ॥११९॥  
 शुक्तिर्दध्याहृतिग्रासं पायसाद्याहृतिः स्मृता ।  
 भक्ष्याहृतिस्तदर्थं स्यात्फलैः पुष्पैरखण्डितैः ॥१२०॥  
 निष्पावबीजमाना तु धूपद्रव्याहृतिर्द्विज ।  
 तिलबीहियवाद्यैस्तु मुष्टचर्धार्धाहृतीर्यजेत् ॥१२१॥  
 अष्टांगुलं तदर्थं वा समिद्दूर्वा षडंगुला ।  
 मृद्धोकाक्षप्रमाणा तु गोमयाहृतिरिष्यते ॥१२२॥  
 पूर्णाहृतिर्धृतस्य स्यात् कुडुबेन चतुर्मुख ।  
 न्यूनाधिकप्रमाणां तु हव्यकव्याहृतिं कृताम् ॥१२३॥

[ न्यूनाधिकहोमेन फलाफलविचारः ]

भुज्ञन्ति दानवा देत्या न फलाय कल्पते ।

कुकुटाण्डप्रमाणं तु चरोः पिण्डं घृताप्लुतम् ॥१२४॥

ससमिददर्भं कुसुमं जुहुयान्मूलविद्यया ।

सर्पिषा च प्रसूनेश्च धूपद्रव्येश्च पद्मज ॥१२५॥

समिधा पयसा दधना तिलब्रीहियवैस्तथा ।

तत्तद्वैवतमन्त्रेण प्रत्येकं जुहुयादगुरुः ॥१२६॥

[ प्रथमेऽहनि कलशावाहनहोमः ]

प्रथमेऽहनि वै ब्रह्मन् यै मंत्रैः स्थापता घटाः ।

तैर्मन्त्रैः समिधाज्यौ च चरुं च जुहुयात् क्रमात् ॥१२७॥

कुम्भादिदेवताश्चैव स्वाहान्तं जुहुयादगुरुः ।

देवयागेषु सर्वत्र न त्यागोऽस्तु कदःचन ॥१२८॥

सम्पाताज्यं गृहीत्वा तु विष्णुमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

सर्वानि पि च कुम्भांस्तात् संस्पृशेच्छास्त्रवत्मना ॥१२९॥

[ नित्यहोमविधिः ]

स्वष्टुकुञ्जजुहुयादग्नौ शान्तिहोमपुरस्सरम् ।

आज्यं चरुं तिलं चैव ब्रीहींश्चैव क्रमात् क्षिपेत् ॥१३०॥

आज्यमष्टाक्षरेण च नृसूक्तेन चरुं ततः ।

तिलान् वै विष्णुमन्त्रेण ब्रीहीन् वै पञ्चमन्त्रकैः ॥१३१॥

मूर्तिमन्त्रेण समिधः अष्टोत्तरशतं पृथक् ।

जुहुयाच्छान्तये ब्रह्मन् नित्यमेष विधिः स्मृतः ॥१३२॥

प्रायश्चित्ताहुतोश्चैव सर्वदोषनिवृत्तये ।

पञ्चोपनिषदर्मन्त्रैः सप्तव्याहृतिभिर्गुरुः ॥१३३॥

होमान्ते तु प्रतिदिनं यजेद्विधिविधानतः ।

न दहेत् परिधीन् दभान् देवान्नोद्वासयेतस्थिताद् ॥१३४॥

प्रत्यहं धारयेदग्निं यावत्कर्मान्तमञ्जज ।

सायं प्रातश्च होमान्ते सर्वकुण्डेषु च क्रमात् ॥१३५॥

ऋत्वजैर्जुहुयाद ब्रह्मन् अष्टाक्षरमनुं गुरुः ।

यावत्सङ्ख्याक्रमेणव आगमोक्तविधानतः ॥१३६॥  
 पायसान्नं गुडान्नं च मुद्गान्नं च तिलोदनम् ।  
 कुसरान्नं च माषान्नं दध्यन्नं पायसं पुनः ॥१३७॥  
 दिने दिने क्षिपेद् ब्रह्मन् आज्यसम्मथितं क्रमात् ।  
 अश्वत्थौदुम्बरे चैव प्लाक्षं न्ययोधमेव च ॥१३८॥  
 बदरीविल्वपालाशाः खादिरं क्रमशस्समित् ।  
 नन्द्यावर्तं च पुञ्चागं केतकीचम्पकं तथा ॥१३९॥  
 मल्लिका चैव मन्दारं अम्बुजं च क्रमात् क्षिपेत् ।  
 यद्वा पुञ्चागमेकं वा अम्बुजं वापि मल्लिका ॥१४०॥  
 नित्यं तु जुहुयादब्रह्मन् यावत्कर्मादिसानकम् ।  
 क्षीरमाज्यं दधि तथा तथा नालिकेरजलं ततः ॥१४१॥  
 इक्षुसारं मधु ब्रह्मन् तथा फलरसं क्रमात् ।  
 जुहुयात् द्विजश्रेष्ठः नित्यं पञ्चामृतं तु वा ॥१४२॥  
 तदा फलानि सर्वाणि जुहुयाद् याज्ञिकानि च ।  
 एलालवङ्गतक्षोल जाजिकाकुसुमानि च ॥१४३॥  
 सर्वोषधीस्सर्वबीजान्यपि कुण्डेषु होमयेत् ।  
 अपूपादीनि सर्वाणि यद्यद्विम्बे निवेदितम् ॥१४४॥  
 तत्सर्वं सर्वकुण्डेषु होमयेदेशिकाग्रणोः ।

[ नित्यबलिप्रदानविधिः ]

होमान्ते तु प्रतिदिनं बर्लि दद्याच्चतुर्मुख ॥१४५॥  
 मण्डपस्याष्टभागेषु क्रमात् पूर्वोक्तवर्त्मना ।  
 यावत् पूर्णाहुतिर्ब्रह्मन् एवमेव च कारयेत् ॥१४६॥

[ सर्वदा नृत्तगीतादिविधिः ]

नृत्तगीतादिकैश्शालां रक्षयेत् सर्वदापि च ।  
 यावत्कर्मान्तमाचार्यः हविराशी जितेन्द्रियः ॥१४७॥

[ समाप्तिवस्तुत्यम् ]

रुक्मिन्नस्वधशशायी चर्तयेहत्वजैसह ।  
 सर्वश्रावाहितान् देवान् तत्तद्देशेषु पद्यज ॥१४८॥  
 सायं प्रातसमध्यर्थं नैवेद्यान्तं तु पूजयेत् ।  
 एवं नीत्वा तु दिवसान् संप्राप्ते त्वन्तिमे दिने ॥१४९॥  
 होमशेषं समाप्याथ सर्वदेवान्यजेत् क्रमात् ।

[ परिवारादिसर्वदेवताहोम ]

आधारशक्तिपूर्वदीः पीठावरणदेवताः ॥१५०॥  
 स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चार्यं हुत्वा ऋह्यादिदेवताः ।  
 ऋह्यप्रजापती रुद्रः सर्वे देवा यथाक्रमम् ॥१५१॥  
 छन्दांसि वेदा ऋषयो गन्धर्वाश्च सरीसृपाः ।  
 घक्षाश्रप्सरसश्चैव मासाद्यैसह वत्सराः ॥१५२॥  
 सरितश्च समुद्राश्च पर्वताश्च तथापगाः ।  
 भूतानि पश्वो वृक्षाः तथैवौषधयस्तथा ॥१५३॥  
 वनस्पतिश्चोद्भूदश्च स्वेदजास्त्वण्डनास्तथा ।  
 जरायुजाश्च भूवादिसप्लोकास्तथैव च ॥१५४॥  
 अतलाद्यास्त्वधोलाकाः सभ चण्डादिदेवताः ।

[ स्वष्टकृद्धोमः ]

इत्येतेभ्यो बालद्रव्यं जुहुयन्मूलविद्यया ॥१५५॥  
 इदं विष्णुरिति प्रोच्य स्वष्टकृज्जुहुयात्ततः ।  
 शान्तिहोमादिकं सर्वं समाप्य द्विजसत्तमः ॥१५६॥

[ शेषहोमः ]

परिषेचनपूर्वं तु शेषहोमं समाचरेत्  
 स्तुतं निधाय पुरतः तत्पाश्वं तु चतुर्मुख ॥१५७॥  
 आज्यपात्रं तथा पाम्ये स्तुतं चेवोत्तरे द्विज ।  
 उष्युक्तकुशादं चर्वन् हस्तेनादय देशिकः ॥१५८॥

हस्तयोरुभयोर्गृह्णन् उत्तराग्रेण बन्धयेत् ।  
 आज्यपात्रे तु सूलं च मध्यमं स्तुवमध्यमे ॥१५८॥  
 अग्रेण स्तुचगर्त्तु स्पर्शयित्वा यथाक्रमम् ।  
 त्रिःकृत्वा तु यथान्यायं दर्शनमनौ विनिक्षिपेत् ॥१६०॥  
 अनुजायं ततोहुत्वा परिधीनेवमेव हि ।  
 ऊर्ध्वं हुत्वा द्विजश्रेष्ठः प्रणीतं पुरतो न्यसेत् ॥१६१॥  
 प्रोक्षणोजलमादाय प्रणीता वारि सेचयेत् ।  
 पूर्वादिसोमपर्यन्तं सेचयेत् प्रणिता जलम् ॥१६२॥  
 पश्चिमे तद्विनिक्षिप्य प्रोक्षयेदात्मनस्तनुम् ।  
 इधम् प्रवश्चनं कृत्वा ब्रह्मणोद्वासनं चरेत् ॥१६३॥

[ पूर्णहृतिविधिः ]

परिषेचनपूर्वं तु दद्यात् पूर्णाहृतिं द्विजः ।  
 सर्वरत्नानि धान्यानि फलानि कुसुमानि च ॥१६४॥  
 गन्धद्रव्याणि वस्त्राणि लोहानि विविधानि च ।  
 सर्वोषधीश्च ताम्बूलं दक्षिणा भूषणानि च ॥१६५॥  
 तथैव विविधानानि आज्यसिक्तानि पद्मज ।  
 सर्वद्रव्याणि संयोज्य पूर्णहृतिमथाचरेत् ॥१६६॥  
 इदं विष्णुरिति ब्रह्मन् यो दीक्षामित मन्त्रतः ।  
 सर्वमङ्गलवाद्येश्च जयशब्दसमाकुलैः ॥१६७॥  
 पूर्णाहृतिं प्रदद्यात् कुण्डे कुण्डे च देशिकः ।  
 वसोधरिति तदनु आज्यधारां क्षिपेत् क्रमात् ॥१६८॥  
 ततः संपूज्य विधिवदर्थाद्यैः पावकं तथा ।  
 आज्यादिकं निवेद्याथ कुण्डे कुण्डे स्थितानलम् ॥१६९॥  
 यथाक्रमं समाधाय गाहूपत्ये विनिक्षिपेत् ।

१—चरुणा होमशेषेण दद्यात् भूतबलि गुरुः ।

अर्भिन् प्रदक्षणीकृत्य नमस्कृत्य मुहुर्मुहुः ॥

तद्विग्रह चिकित्सद्ब्रह्मन् आत्मन्यारोपयेत् क्रमात् ॥ १७० ॥

[ देवताविसर्जनविधि । ]

कुरुभर्षण्डलमध्यस्थान् देवतानुद्वास्य मन्त्रतः ।

विम्बे निवेशयेद्ब्रह्मन् शास्त्रोक्तेनं व वर्तमना । १७१ ॥

[ यज्ञान्ते पुत्रकामेष्टचादिनिरूपणम् ]

पुत्रार्थी यदि भूयात् कर्ता वा व्यन्य एव वा ।

कर्तुरिच्छानुसारेण पुत्रकामेष्टिमाचरेत् ॥ १७२ ॥

तथैवान्येषु काम्येषु प्रवृत्तेषु तदाङ्गज ।

इष्टमेकं प्रकल्पय स्यात्तत्त्वोऽयविधानतः ॥ १७३ ॥

पालिकाद्यधिदेवांश्च सर्वानि विसर्जयेत् ।

[ ध्वजारोहणदिवन्धविमोचनादि । ]

अवरोप्य ध्वजं चैव द्विरबन्धं मोचयेत्ततः ॥ १७४ ॥

सौदर्शनान् चतुर्यन्त्रानुद्वरेत् क्रमयोगतः ।

इष्टचंगनौ जुहुयाद ब्रह्मन् पूर्णहुतिमनुत्तमाम् ॥ १७५ ॥

तानि यन्त्राणि विम्बांश्च यज्ञार्थं कल्पितान् पृथक् ।

आचार्यय प्रदद्यात् विष्णोः प्रीतिकरं यथा ॥ १७६ ॥

वेदपाठादिकं सर्वं विष्णोरर्पणमाचरेत् ।

उद्वासनबलि दद्यात् देवतानां यथाक्रमम् ॥ १७७ ॥

आशिषो वाचनं कुर्यात् ब्राह्मणः सह देशिकः ।

[ आचार्यदक्षिणादिकम् ]

आचार्यदक्षिणां दद्यात् शतनिष्कप्रमाणकम् ॥ १७८ ॥

ब्रह्मणश्च समं प्रोक्तं ऋत्विजानां तदर्थकम् ।

हस्तकानां पाचकानां मन्येषामुपकुर्वताम् ॥ १७९ ॥

तदर्थार्थं तु पादं वा दत्त्वा सन्तर्पयेत् क्रमात् ।

क्षमाप्रार्थनपूर्वं तु होमं सर्वं च विष्णवे ।

समर्पयेत् द्विजः मर्वः राक्षतोदकपाणिनां ॥

आचार्ययि गवां युग्ममेकं वापि समर्पयेत् ॥१८०॥  
 आचार्यः स्वयमाहूय ब्रह्माणं तर्पयेद्धनैः ।  
 गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैः यथाशक्ति यथावसु ॥१८१॥  
 प्रहृष्टचेताः सन् कर्ता आचार्ययि प्रियं धनम् ।  
 अग्रहारादिकं दद्याद्यज्ञसंसिद्धयेऽबज्ज ॥१८२॥  
 तदनु ब्राह्मणादीनां सताम्बूलं च दक्षिणाः ।  
 यथाविभवविस्तारः तथा दद्यात्तु अक्तितः ॥१८३॥  
 रक्षासूत्राणि सर्वाणि विसृजेत् क्रमयोगतः ।  
 आचार्णडालान्तमन्त्राद्यैस्तोषयेद्यज्ञशान्तये ॥१८४॥  
 यज्ञाद्यवृथान्तं च नित्यं वैष्णवभोजनम् ।  
 कलपयेऽद्भुक्तितो ब्रह्मन् अन्यथा कर्म निष्फलम् ॥१८५॥  
 षोडशाख्यमहादानान्याचरेद्यज्ञवृद्धये ।  
 एवं समाप्य यज्ञं तु कुर्यादिवभूर्थं ततः ॥१८६॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टकर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे अग्निमन्थनादिपूणहुत्यन्त-  
 विधानो नाम एकादशोऽध्यायः ॥



श्रोमद्दृष्टाक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

[ यज्ञावभृथविधानयज्ञफलनिरूपणम् ]

—४३५—

[ भगवद्वचनम् ]

श्रोभगवानुवाच—

[ अवभृथनिरूपणम् ]

अथ वक्ष्ये शृणु ब्रह्मन् क्रमादवबृथं विधिम् ।

येन यज्ञं तु सकलं सफलं भवति ध्रुवम् ॥१॥

[ अवभृतयोग्यतिथ्यादिकनिर्णयः ]

यज्ञारम्भात् पूर्वमेव निश्चित्यावभृथं दिनम् ।

ग्रहणं संक्रमं चैव वर्जयित्वायनदृयम् ॥२॥

दर्श च पूर्णिमा यद्वा द्वादशी श्वरणं तथा ।

एकादशी भानुवारः कर्तृजन्मक्षमेव वा ॥३॥

तथा गुरोऽथ जन्मक्षं विष्णुजन्मदिनं तु वा ।

युगादिदिवसाश्चैव मन्वन्तरदिनानि च ॥४॥

एवमादिषु सर्वेषु निश्चित्यावभृथं पुरा ।

प्राप्ते तु ताहशदिने कर्म सर्वं समाप्य च ॥५॥

[ चूर्णकुम्भस्थापनविधिः ]

मण्डये मध्यतो ब्रह्मन् कलशानां तु पश्चिमे ।

वेदीमेकां तु निर्माय द्वितालायामसम्मिताम् ॥६॥

तद्वेदेव च विस्तीर्ण द्वादशांगुलमुन्नताम् ।

अष्टुकोणान्मिकां च च चूर्णकुम्भं निषेदयेत् ॥७॥

एकं वा पञ्च वा श्वेतं नवं वा कुम्भसंचयम् ।  
 सौबर्णं राजतं वाषि तास्त्रं सूर्यमयमेव वा ॥८॥  
 द्वोणाम्बुपूरणे योग्यान् कलशांश्च पृथक् पृथक् ।  
 ऊर्ध्वपुण्ड्रसुधाचूर्णकुड़कुमाद्यश्च चन्दनैः ॥९॥  
 सुगन्धकुसुमैर्वस्त्रैः पञ्चतत्त्वकृष्णपलुवैः ।  
 रत्नलोहादिभिः कूर्चरलंकृत्य धथाविधि ॥१०॥  
 सूत्राणि वेष्टयित्वा तु द्वोणमानेन तण्डुलैः ।  
 वेदिकोपरि पीठानि परिकल्प्य द्विजोत्तमः ॥११॥  
 कुम्भास्तरणपूर्वं तु कलशांस्तत्र निक्षिपेत् ।  
 पुण्याहं वचयेत् पश्चात् ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥१२॥

[ चूर्णीकरणविधिः ]

तज्जलैः प्रोक्षयेत् कुम्भान् सुसलोलूखलौ ततः ।  
 शूर्पाणि च चतुर्बक्त्र नवानि विधिवत्मेना ॥१३॥  
 ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकस्तांश्च समलंकृत्य देशिकः ।  
 वेदिकासौम्यदिग्भागे धान्यपीठे विनिक्षिपेत् ॥१४॥  
 ध्रुवाद्यौरिति मन्त्रेण ध्रुवन्त इति मन्त्रतः ।  
 वस्त्रेणाच्छाद्य तान् सर्वानि धियं नीलां महीं तथा ॥१५॥  
 तेष्वावाह्य समभ्यर्च्य फलादीनि निवेदयेत् ।  
 सुमङ्गलौश्च कन्याश्च समाहय समादरात् ॥१६॥  
 हरिद्राकुड़कुमैर्वस्त्रैस्ताम्बूलर्दक्षिणादिभिः ।  
 सुसंपूज्य तदा ब्रह्मच हरिद्रां चूर्णयेत् पृथक् ॥१७॥  
 तत्काले शाकुनं सूक्तं शान्त्यर्थं पाठयेद्द्विजैः ।  
 तच्चूर्ण देशिको गृह्णन श्रीविद्यापूर्वकं ततः ॥१८॥  
 श्रीभूनीत्सादिगायत्र्या कलशेषु विनिक्षिपेत् ।  
 सरावैर्वा फलसंवस्त्रैः सर्वानि कुम्भांश्च छादयेत् ॥१९॥  
 पुत्रश्च विप्रनारीणैः फलपुष्पाम्बरादिकृष्ण ।

स्त्रा सन्तर्पणे त्वा सम्यक् यथा विभव विस्तरम् ॥२०॥

[ चूर्णकुम्भपूजादिकम् ]

ततस्तु मध्यमे कुम्भे निष्कसीवर्णनिमित्ताम् ।  
प्रतिमां विन्यसेलक्ष्म्याः दिक्षवष्टासु यथा क्रमम् ॥२१॥  
अष्टांगुलां तु रजतप्रतिमां विन्यसेदबुधः ।  
मध्यमे कलशे लक्ष्मीं श्रीसूक्तेन चतुर्मुख ॥२२॥  
समावाह्य सुसंपूज्य अद्याद्यः सर्वसाधनैः ।  
अष्टकुम्भेषु तदनु क्रमादेशिकसत्तमः ॥२३॥  
उवर्णो मेनकां चैव रम्भां चैव तिलोत्तमाम् ।  
सुमुखीं सुन्दरीं तद्वत् कामुकीं कामवर्धिनीम् ॥२४॥  
समावाह्य तनोऽभ्यच्येः इन्द्रादीन् क्रमशस्तथा ।  
अष्टदिक्षु यथात्याय मावाहनमथाचरेत् ॥२५॥  
पायसान्नं निवेद्याथ रथण्डले होमदेत्ततः ।  
श्रीसूक्तेन शतं ब्रह्मन् समिधाज्यचरुन् गुरुः ॥२६॥  
समग्राजयेन तत्कुम्भान् संस्पृशेद्यथा शिया ।  
सवमङ्गलवाद्यानि कारयेत् पद्मसम्भव ॥२७॥

[ चूर्णस्नानविधिः ]

चूर्णकुम्भान् समादाय वसन्तशून्तुमन्तः ।  
सेचयेद्देवदेवेशं शृत्विजो ब्राह्मणान् क्रमात् ॥२८॥

[ ग्रामप्रदक्षिणविधिः ]

मूर्तिकुम्भं समुत्थात्य शिष्यमूर्द्धिन् रथे गते ।  
निक्षिप्य शृत्विजं सर्वे रवशिष्टान् घटानपि ॥२९॥  
बाह्यन् भगवन्मूर्ति याने विन्यस्य मन्त्रवित् ।  
प्रतिष्ठाणीति साम्ना च महोत्सवपुरस्सरम् ॥३०॥  
छत्रचामरभेर्यादि शङ्खदुन्दुभिनिस्वनः ।  
तूर्यघोषेवं दघोषं तर्तगीतादिभिस्सह ॥३१॥

सांकुरैः पालिकाद्यैश्च धूपैर्दीपैर्महाजनैः  
 संयुतो यजमानेन साकं देशिकसत्तमः ॥३२॥  
 घक्राजेन सहितः भक्तेर्भगवत्तेः सह ।  
 ग्रामं प्रदक्षिणं नीत्वा चूर्णदीन् सिञ्चयन् तथा ॥३३॥  
 कासारं वा नदीतीरं यद्वाम्बुधितर्दं तु वा ।  
 समुपेत्य ततो ब्रह्मन् वाहनानि निवेशयेत् ॥३४॥

[ नदीतीरे प्रपानिमणिविधिः ]

तत्र तीरे प्रपां कृत्वा चतुः स्तम्भेरलंकृतेः ।  
 वितानैर्दर्भमालाभिः पुष्पदामैः फलस्तथा ॥३५॥  
 द्वजैः पताकैर्दीपैश्च कदलीक्रमुकादिभिः ।  
 रम्भास्तम्भेरलंकृत्य तोरणैः कुम्भसञ्चयैः ॥३६॥  
 चतुद्वारेषु वेदादिपाठकान् भूसुरान् न्यसेत् ।  
 तम्भये वेदिकां ब्रह्मन् पीठं रैमयमेव वा ॥३७॥  
 राजतं ताम्रदार्वादिनिमितं कर्तृशक्तिः ।  
 जलकुल्यादिकं सर्वं यथाशास्त्रविधानतः ॥३८॥  
 अभिषेकोपयुक्तानि पात्राणि विविधानि च ।  
 संपाद्य तत्तत्स्थानेषु विन्ध्यसेत् कमलासन ॥३९॥  
 पीठमध्ये देवदेवं कुशेषु विनिवेशयेत् ।  
 पुरतस्तस्य धान्ये तु मूर्तिकुम्भादिकान् क्षिपेत् ॥४०॥

[ अभिषेकक्रमः ]

ततः पुण्याहपूर्वं तु अभिषेकं समाचरेत् ।  
 सर्वैः कुम्भजलैश्चैव तत्तन्मन्त्रविधानतः ॥४१॥  
 उपकुम्भजलैस्तद्वत् स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।  
 बेरहीने तु कूचैः वा अभिषेकं यथाविधि ॥४२॥  
 कारयेत्तु तदा ब्रह्मन् एतदागमपद्धतिः ।  
 प्रतिकुम्भाभिषेकान्ते अद्याद्यैर्देवमर्चयेत् ॥४३॥

सूतिकुम्भाभिषेकान्ते पायसादि निवेदयेत् ।

[ अभिषेकहोमविधिः ]

स्थण्डिले चाग्निमावाहा घुह्यादेशिकाग्रणीः ॥४४॥

अभिषिक्तेस्तु सर्वेश्च मन्त्रैः आज्यादिकं क्रमात् ।

पूणहुर्ति समर्प्यन्ते अग्निं देवे निवेश्य च ॥४५॥

सर्वमङ्गलवाद्यैश्च चक्रं संपूज्य सक्रमम् ।

[ चक्रेण मह मज्जनविधिः ]

तत्त्वीत्वा जयमध्यस्थं पौरुषं सूक्तमुच्चरत् ॥४६॥

महाशान्त्यादिमन्त्राणि पठद्विस्तर्वत्रूत्तिवर्जः ।

आचार्यब्रह्मणौ कर्ता चक्रेण सह भजयेत् ॥४७॥

सर्वे भागवता भक्ता ऋतिदत्तश्च महाजनाः ।

चक्रेण सह सुसनायात् भक्तच्चा तज्जलमध्यतः ॥४८॥

[ अवभृथस्नानफलनिरूपणम् ]

एवं यः कुरुते स्नानं यज्ञान्तेऽवभृथेऽबजज ।

तस्यायुस्सौख्यभोगास्तु वर्धन्ते नात्र संशयः ॥४९॥

निरामयः सदा जीयाभित्यं चारोग्यमाप्नुयात् ।

पुत्रार्थी लभते पुत्रात् कन्यार्थी कन्यकां तथा ॥५०॥

धनार्थी प्राप्नुयात् संपत् मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ।

निष्कामेन च यः स्नायात्तस्य पातकसञ्चयः ॥५१॥

तत्क्षणाद्वयं सते सद्य स वैकुण्ठं समाप्नुयात् ।

अभिषिक्तजलं पीत्वा ततस्सर्वे महाजनाः ॥५२॥

[ महोत्सवपूर्वकं देवालयस्य गृहादिप्रवेशविधिः ]

पुनर्मङ्गलवाद्याद्यः सर्ववैभवसंयुतम् ।

ग्रामभ्रमणपूर्वं तु पूर्वोक्तविधिनाऽबजज ॥५३॥

सुदर्शनं च देवेशं आलयान्तः प्रवेशयेत् ।

तत्राब्जमण्डले ब्रह्मन् न्यस्य देवं यथाविधि ॥५४॥

अधर्यादिभिश्च संपूज्य चतुरन्नं निवेशयेत् ।

[ यज्ञफलसमर्पणविधिः ]

एवं विज्ञापयेत्तत्र यज्ञसर्वफलार्पणम् ॥५५॥

देवदेव कृपासिन्धो वाङ्छितार्थफलप्रद ।

तवाज्ञया तवाधीनः तवाराधनरूपकम् ॥५६॥

यज्ञमेतत्तु त्वत्प्रीत्यं त्वद्भृत्योऽकरवं प्रभो ।

महापातकयुक्तं मां क्षमस्व पुरुषोत्तम ॥५७॥

एतद्यज्ञेन देवेश तवप्रीतिर्भवेन्महात् ।

त्वदनुग्रहभावेन सर्वे लोका महाजनाः । ५८॥

सततं सुखिनो भूत्वा वर्तन्तां प्रीतमानसाः ।

मम सर्वे च पितरः तत्क्षणाद्वीतकिलिषाः ॥५९॥

वैकुण्ठभुवमाश्रित्य वर्तन्तां तत्र सन्ततम् ।

आचार्यऋत्विजास्सर्वे सर्वानि कामानवाप्नुयुः ॥६०॥

सुवृष्टिसर्वतो भूयात् फलं तदत्र महीरहा ।

गोविप्राणां शुभं भूयात् ग्राममेतन्निरायमम् ॥६१॥

वर्तेत्; सर्वोऽपि यज्ञस्मारदायिनः ।

भजन्तवैहिकसौख्यानि तदन्ते मुक्तिमाप्नुयुः ॥६२॥

जन्मराहित्यममलं मम भूयान्महाप्रभो ।

आचन्द्रार्कं च मद्वंश्याः चरन्तु सुखिनो भुवि ॥६३॥

एवं विज्ञाप्य देवाय सहिरण्याक्षतोदकम् ।

देवस्याग्रे भुवि न्यस्य दण्डवत् प्रणमेद्दुवि ॥६४॥

[ आचार्यादिकगृहप्रवेशनविधिः ]

अतः परं गुरुं नोत्वा गोभूधान्यधनादिकैः ।

सन्तप्य च महाभक्तचा ब्राह्मणान् दक्षिणादिकैः ॥६५॥

सन्तोष्य वस्त्रमालयाद्यैः नमस्कृत्य मुहुर्मुहुः ।

तदाशोशिशरसा धृत्वा यानमारोप्य देशिकम् ॥६६॥

ब्रह्मणा सह सर्वेश्च वेदवादित्रनिस्वनैः ।  
 छत्रचामरदीपाद्यैः जयशब्दसमाकुलैः ॥६७॥  
 नृत्तगीतादिभिर्गमि महोत्सवपुरस्सरस् ।  
 प्रवेशयेदगृहं तत्र तस्याज्ञां शिरसा धरत् ॥६८॥

## [ यज्ञफलश्रुतिः ]

कर्ता हृष्टमनाः सर्वबन्धुभिः स्वीयमन्विरस् ।  
 गत्वा बन्धुजनानां च सन्मानं तत्र कारयेत् ॥६९॥  
 एवं यः कुरुते भूमौ दक्षकर्म महोत्तमस् ।  
 वैष्णवं तत्र सर्वार्थाः सम्भवन्ति न संशयः ॥७०॥  
 इह चामुत्र सौख्यानि सर्वाणि स भजेन्नरः ।  
 ब्रह्महत्यादिकैः पापैः बाधितोऽपि सदा पुमात् । ७१॥  
 मुच्यते कल्पधैः सर्वैः अस्य यज्ञस्य वैभवात् ।  
 अष्टश्चर्याणि लोकेऽस्मिन् स विन्देन्नात्र संशयः ॥७२॥  
 तस्य पित्रादयः सर्वे यदि नारकसंस्थिताः ।  
 ते देवत्वं च विन्देयुः प्राप्नुवन्ति परं पदस् ॥७३॥  
 पुत्रकामेन यः कुर्यात् पुत्रादीन् प्राप्नुयात् क्षणात् ।  
 कन्थाकामोऽपि तां विन्देत् सर्वलक्षणसंयुताम् ॥७४॥  
 धनकामस्य लभ्यन्ते निध्यादीनि स्वयं द्रुतस् ।  
 विद्याकामस्य सद्विद्या प्राप्या नात्र विचारणा ॥७५॥  
 यत्र यज्ञो भवेदेष तदग्रामं देशमञ्जज ।  
 महाभिवृद्धिमाप्नोति देवेशस्य कृपावशात् ॥७६॥  
 कर्ता कारयिता चैव प्रेरकश्रानुमोदकः ।  
 प्रेक्षकश्रापि तदनु सहायकनरोत्तमः ॥७७॥  
 यं यं काममनीच्छन्ति तं तं विन्दन्ति चाच्चिरात् ।  
 धान्यदाया लभेद्वान्यं धनदायी धनं वजेत् ॥७८॥  
 सम्भार्जनादिकुर्वाणः देहसौख्यं बलं भजेत् ।

दोपप्रज्वालकस्त्वायुः पुष्पदाता सुखं महत् ॥७८॥  
 आज्यादिसर्वसम्भारप्रदाता सन्तति भजेत् ।  
 आचार्यब्रह्मविप्राश्र ऋत्विजश्चैव हस्तकाः ॥८०॥  
 परिचारकवर्गश्च सर्वभीष्टानि चाप्नुयुः ।  
 निरामयो भवेदग्रामः राष्ट्रे दुर्भक्षनाशनम् ॥८१॥  
 राज्ञः शीघ्रजयो वृद्धिर्लभ्येतात्र न संशयः ।  
 ग्रहबाधादिकैलोको मुच्यते शीघ्रमञ्जज ॥८२॥  
 कलौयुगे विशेषेण यज्ञमेतत् फलप्रदम् ।  
 सर्वसंसिद्धिसंदाता अशक्तानां जपादिषु ॥८३॥  
 क्षामं व्याधिश्च दुर्भक्षं वर्तते यत्र भूतले ।  
 पन्नगानां च शत्रूणां पिशाचानां भयं तथा ॥८४॥  
 यज्ञमेतत्प्रकुर्वीत तद्भूयं नश्यति क्षणात् ।  
 किमत्र बहुनोक्तेन सर्वं यज्ञफलादिकम् ॥८५॥  
 तद्वैभवं च शेषेण किञ्चिद्वृक्तुं न शक्यते ।  
 तस्मात् संग्रहरूपेण मया त्वेतन्निरूपितम् ॥८६॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नाराणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे यज्ञावभृथविधानयज्ञफल-  
 निरूपणादिर्नामि द्वादशोऽध्यायः ॥



॥ श्रीरस्तु ॥  
॥ शुभमस्तु ॥  
॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥  
श्रीपाञ्चरात्रदिव्यागमान्तर्गत

**श्रीमन्नारायणसंहितायां**  
**श्रीमदष्टकरविधान—यज्ञवैभवकाण्डे**  
॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

[ यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्टिप्रकरणम् ]



[ ब्रह्मप्रश्नः ]

**ब्रह्मोवाच—**

भगवन् देवदेवेश वैष्णवे यज्ञकर्मणि ।  
प्रथमं यज्ञरक्षार्थं इष्टिकर्म सुदर्शनम् ॥१॥  
कुर्यादिति त्वया प्रोक्तं संग्रहेण पुरानघ ।  
तत्सर्वं विस्तरेणाद्य मम ब्रूहि दयानिधे ॥२॥

[ भगवद्वचनम् ]

**श्रीभगवानुवाच—**

[ यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्टिविधानम् ]

साधु पृष्ठं त्वया ब्रह्मन् तव वक्ष्यामि सांप्रतम् ।  
इष्टि सौदर्शनाख्यं तु विस्तराच्छास्लवत्मना ॥३॥  
सावधानमना भूत्वा तत्सर्वं शृणु पद्मज ।  
यज्ञारम्भदिने प्रातः उदयात् प्राक् परेऽथवा ॥४॥  
यज्ञसंरक्षणार्थं हि इष्टि कुर्यात् सुदर्शनम् ।  
तदर्थं यज्ञशालायाः दक्षिणादिशि पद्मज ॥५॥

[ सुदर्शनस्थण्डलनिर्मणम् ]

कल्पयेद्वेदिकामेकां हस्तमात्रसमुच्छ्रुताम् ।  
यथावकाशविस्तारायासमात्रामथापि वा ॥६॥

तन्मध्ये स्थण्डलं कुर्यादिष्टकैरिष्टकोणकम् ।  
 चतुर्विशांगुलायामं भागं भागं प्रकल्पयेत् ॥७॥४  
 सूत्रास्फालनमार्गेण अष्टकोणानि दर्शयेत् ।  
 ततः सुवर्णतन्त्राणि चत्वारि च प्रकल्पयेत् ॥८॥

[ सुदर्शनयन्त्रोद्धारविधिः ]

निष्कमानेन प्रत्येकं प्रत्येकं कमलोद्धव ।  
 अंगुलत्रयमानेन तानि सर्वाणि कारयेत् ॥६॥  
 यन्त्रमध्यस्थृते तु बीजमष्टाक्षरं न्यसेत् ।  
 त्रिकोणं तद्वहिःकृत्वा नीलाबीजं च मान्मथम् ॥१०॥  
 शक्तिबीजं च संस्थाप्य कोणषट्के तु तद्वहि ।  
 षड्क्षरं लिखेद्वक्त्रराजस्य कमलोद्धव ॥११॥  
 सौदर्शनेन गायत्र्या यन्त्रं सर्वत्र वैष्टयेत् ।  
 अष्टदिवद्वन्धने कुर्याद्वोजैर्दिवपालकाभिधैः ॥१२॥  
 भूपुरं च लिखेद्वक्त्रहृत् दशाङ्गस्सयुतं तु वा ।  
 यद्वा तदञ्जहीनं वा भूत्ययन्त्रस्य देशिकः ॥१३॥  
 एवं च कारयेद्यन्त्राव चतुरः शास्त्रवत्मना ।

[ सुदर्शनकुण्डस्थापनम् ]

स्थण्डलस्य तु प्रागभागे सौम्ये वा देशिकोत्तमः ॥१४॥  
 धान्यपीठं प्रकल्प्यं स्यादाढकार्धार्धतण्डुलेः ।  
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भमेकं रैमयमेव वा ॥१५॥  
 राजतं वाथ ताञ्चं वा मृणमयं कर्तृशक्तिः ।  
 सर्वलक्षणसंयुक्तं सुगन्धजलपूरितम् ॥१६॥  
 वेष्ठितं वस्त्रभुरमेन पुष्पमाल्येरलंकृतम् ।  
 कूर्चपल्लवयुक्तं च ऊर्ध्वपुण्ड्रोपशोभितम् ॥१७॥  
 नवरत्नयुतं स्वर्णश्रतिसाशोभितं घटम् ।  
 धान्यपीठे तु षट्कोणमध्यभूमौ कुशोपरि ॥१८॥

संस्थाप्य विधिवद् ब्रह्मन् लोकस्य द्वारमन्त्रनः ।  
 चरणं पवित्रमुच्चार्यं चतुराशासु पद्मज ॥१६॥  
 क्षालितान् पञ्चगव्येन चक्रयन्त्रान् विनिक्षिपेत् ।  
 पुण्याहवाचनं कृत्वा सर्वं संप्रोक्ष्य देशिकः ॥२०॥  
 विधिवस्तानि यन्त्राणि प्रनिष्ठाप्य यथाविधि ।  
 तेषु चावाहयेत्पूर्वे चक्रराजमनन्तरे ॥२१॥  
 कौमोदकीं पश्चिमे तु नदकं शार्ङ्गमुत्तरे ।  
 आवाहनादिमुद्राश्च शकलीकरणादिकाः ॥२२॥  
 प्रदर्श्य च तदा ब्रह्मन् अद्यार्थाः सर्वं ताधनैः ।  
 समर्चयेत् स्वयं यन्त्रान् क्रमादेशिकसत्तमः ॥२३॥  
 पायसं तु निवेद्यात्र वस्त्रेणाच्छाय तात् पुनः ।  
 लौकिकं वा तथा सूर्यकान्तजं वाग्निमाहरेत् ॥२४॥

[ सुदर्शनहोमविधिः ]

स्थण्डले तद्विनिक्षिप्य संस्कृत्य च यथाक्रमम् ।  
 सर्वपांश्च तिलान् लाजान् समिधाज्यचरुस्तथा ॥२५॥  
 पृथक् पृथक् शतं वापि अष्टाविंशति वाथवा ।  
 जुहुयाद्विशिकेन्द्रस्तु क्रमाच्चक्राण्डविद्यया ॥२६॥  
 तद्गायत्र्या च प्रत्येकं पायसान्नेन होमयेत् ।  
 सहस्रसंख्या ब्रह्मन् स्वष्टकृजजुहुयात्ततः ॥२७॥  
 सम्पाताज्यं गृहीत्वा तु कुम्भं यन्त्राणि संस्पृशेत् ।  
 अवशिष्टं कुम्भमध्ये निक्षिपेदेशिकाग्रणीः ॥२८॥

[ सुदर्शनमन्त्रपुरश्चरणविधिः ]

षडक्षरं च वाष्टार्णं चक्रराजस्य पद्मज ।  
 अयुतं वा यथाशक्ति जपं कुर्याद्विजोत्तमः ॥२९॥

[ व्याध्यादिकशान्तये हविः प्रदानम् ]

होमशेषहविः सम्यक् व्याधिग्रस्तनरान् प्रति ।

दद्यादेशिकचन्द्रस्तु ते गृहीत्वा हविः क्रमात् ॥३०॥  
 प्रदक्षिणप्रणामाद्यैः कुम्भस्थं तु सुदर्शनम् ।  
 प्रार्थयेद्गुर्क्तिभावेन सर्वव्याधिनिवारणम् ॥३१॥  
 आचार्याय ततो दद्याद्ब्रुनधान्याम्बरादिकम् ।  
 तद्ब्रुक्त्वा व्याधिनिर्मुक्ता भवन्ति क्षणमात्रतः ॥३२॥  
 पावज्जीवं सदारोग्यशरीराः सम्भवन्ति ते ।  
 ततशशुभमुहूर्ते तु यन्त्रान् संगृह्य देशिकः ॥३३॥

[ चतुद्विरिषु चक्रयन्त्रस्थापनम् ]

शाकुनं सूक्तमुच्चार्यं प्राप्न्वारे पट्टकादधः ।  
 तालप्रमाणगर्तं तु कारयित्वा च शास्त्रतः ॥३४॥  
 तन्मध्ये नवधान्यानि रत्नानि विविधानि च ।  
 सर्वोषधीः सर्वलोहान् विनिक्षिप्य स्वमन्त्रतः ॥३५॥  
 तेषु कृत्वा कूर्मरूपं पश्चात् स्वर्णशलाकया ।  
 कुशद्वयं च पूर्वाग्रमक्षतान् तत्र निक्षिपेत् ॥३६॥  
 ध्रुवन्त इति मन्त्रेण तत्र यन्त्रं विनिक्षिपेद् ।  
 संप्रोक्ष्य तत्कुम्भजलैः संपूज्य च सुदर्शनम् ॥३७॥  
 दद्यात् फलनैवेद्यं नालिकेरादिकं गुरुः ।  
 ततः संप्रार्थयेद्वक्रं वक्ष्यमाणेन वर्तमना ॥३८॥  
 हितेन सर्वलोकेश वैष्णवे यज्ञकर्मणि ।  
 अत्र तिष्ठन् सर्वकर्म निविघ्नं च समापय ॥३९॥  
 दृष्ट्वा त्वामसुरात्सर्वे दूरं गच्छन्तु तत्क्षणात् ।  
 येऽप्यन्ते विघ्नकर्तराः पलायन्तां तवाज्ञया ॥४०॥  
 यज्ञं पालय मां रक्ष ऋत्विजः पाहि भूसुरान् ।  
 यज्ञमानं च भक्तांश्च सर्वानि पालय हे प्रभो ॥४१॥  
 इति ध्यात्वा नमस्कृत्य भेरीवाद्यपुरस्सरम् ।  
 रक्षोहणेति मन्त्रेण गते मृद्धिक्षिपेत्क्रमात् ॥४२॥

एवमेव चतुर्दिक्षु यन्त्राणि स्थापयेद्गुरुः ।  
शालिभिः पूरयेदगतानि मृत्तिकामुपरि न्यसेत् ॥४३॥

[ यज्ञावसानपर्यन्तं यन्त्रसंरक्षणविधिः ]

यज्ञान्तं रक्षयेद्ब्रह्मन् न कदापि च लङ्घयेत् ।  
यावद्यज्ञावसानं तात् नोद्धरेन्मन्त्रकोविदः ॥४४॥  
नित्यं कालत्रये चैव कुम्भं संपूजयेत् क्रमात् ।  
स्थणिडले चक्रमन्त्रेण शतमाज्यादिभिर्यजेत् ॥४५॥  
विष्णोष्ठडक्षरं चैव जुहुयाद्युक्तवत्मना ।

[ केचन प्रायश्चित्तविधयः ]

प्रमादादग्निदण्डे वा कुम्भस्य पतने तथा ॥४६॥  
अस्पृश्यस्पर्शनाद्येश्च दूषिते वा चतुर्मुख ।  
एवमादिनिमित्तेषु क्रमात् पुण्याहपूर्वकम् ॥४७॥  
शमोपत्राक्षतैः सप्त व्याहृतीः क्रमशो यजेत् ।  
यज्ञान्तमेवं नीत्वा च प्राप्ते त्ववर्कृष्टे दिने ॥४८॥

[ यन्त्रोद्धरणपूर्णहुत्यादिविषयाः ]

मुख्यकुण्डेषु सर्वत्र हुत्वा पूर्णहुतिं द्विजः ।  
यज्ञं समात्य निर्विघ्नमेवं हेतीशरक्षणे ॥४९॥  
तदोद्धरेच्चतुर्यन्त्रात् महामङ्गलपाठनैः ।  
शान्तिसूक्तानुसन्धानैराचार्यः स्वयमब्जज ॥५०॥  
कुम्भोदकेन सुस्नाप्य यन्त्रात् संपूज्य च क्रमात्  
पूर्णहुतिं ततः कुर्यादिष्टचग्नौ देशिकाग्रणीः ॥५१॥  
यन्त्रमध्येऽग्निमारोप्य आचार्याय प्रदापयेत् ।  
तानि यन्त्राणि भगवत्प्रीत्यै यज्ञादिशान्तये ॥५२॥

[ एतदिष्टिफलनिरूपणम् ]

एतदिष्टिविधानेन यज्ञमध्ये तु सर्वदा ।  
शालायाश्च तथा सर्वसंभाराणां च जपद्म ॥५३॥

कर्त्त्वचार्यद्विजादीनां ऋत्विजानां च ब्रह्मणः ।  
 संरक्षणं तदा भूयात् व्याधयो यान्ति दूरतः ॥५४॥  
 याचद्यज्ञावसानं तु विघ्नजालं विनश्यति ।  
 व्याधिभ्यः पीडिताः पौराससर्वेऽप्यस्मस्तु कर्मणि ॥५५॥  
 हविः प्राश्य भवेयुस्ते तत्क्षणात् निरामयाः ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 इष्टिवैभवकाण्डे यज्ञसंरक्षकसुदर्शनेष्टप्रकरणं  
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥



श्रोमद्वृक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

[ यज्ञारम्भदीक्षणीयवासुदेवेष्टिप्रकरणम् ]

—४३५—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

भगवन् देवदेवेश भक्तकल्पमहीरुह ।  
इदानीं वद मे देव निर्हेतुककृपावशात् ॥१॥  
यज्ञारम्भे दीक्षणीयवासुदेवेष्टिनामकम् ।  
यत्त्वया संग्रहीकृत्य पूर्वमेवोक्तमादरात् ॥२॥

[ भगवद्वचनम् ]

थोभगवानुवाच—

[ यज्ञारम्भदीक्षणीयवासुदेवेष्टिविचारणम् ]

यज्ञारम्भेषु सर्वत्र साधकस्तु प्रसन्नधीः ।  
दीक्षासिद्ध्यर्थमेवैतद्वासुदेवेष्टिमाचरेत् ॥३॥  
तद्विधानं ब्रवीम्यद्य सावधानमनाः शृणु ।  
यज्ञसंरक्षणार्थं तु इष्टि कृत्वा सुदर्शनम् ॥४॥  
तदनन्तरमाचार्यं नित्यकृत्यानि चाचरत् ।  
सूर्योदयानन्तरं तु इष्टिमेतां च कारयेत् ॥५॥  
दीक्षासिद्धिर्भवेत्तेन ध्रुवं नान्येन वर्त्मना ।  
उत्तरे यज्ञशालाया वैदोमेकां प्रकल्पयेत् ॥६॥  
पूर्वोक्तलक्षणोपेतां हस्तमानेन पद्मज ।

[ गारुडस्थण्डिललक्षणम् ]

तस्मिन्न वाचकारयेद् ब्रह्मन् स्थण्डिलं गरुडाभिधम् ॥७॥

तत्प्रसाणं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वं चतुर्मुख ।  
 पादप्रभृति सूर्धान्तं द्वितालायामसन्मितम् ॥८॥  
 तथैव विस्तृतं पक्षमध्ये देशिकसत्तमः ।  
 तालमेकं तु हृदयं कण्ठसादि षडंगुलम् ॥९॥  
 पादौ षडंगुलं चैव उभयोरपि पक्षयोः ।  
 यावद्दृदयमायामं तद्वदेव प्रकल्पयेत् ॥१०॥  
 विस्तृते पाददेशे तु आदौ स्यात्तु षडंगुलम् ।  
 जानुदेशे चतुः प्रोक्तं कटिदेशे षडंगुलम् ॥११॥  
 पक्षद्वयेन संयुक्तं हृदयं स्याद्द्वितालकम् ।  
 कण्ठदेशे चतुर्भिस्तु अंगुलैविस्तृतं ततः ॥१२॥  
 षडंगुलमुखोपेतं त्र्यंगुलं नासिका भवेत् ।  
 वामे वा दक्षिणे पाश्वे नासिकां तु प्रदर्शयेत् ॥१३॥  
 मुखे स्याद्वर्तुलाकारं त्रिकाणं नासिका भवेत् ।  
 पक्षयुगमं च पादौ च यथारूपं प्रकल्पयेत् ॥१४॥  
 शिल्पशास्त्रविधानेन सर्वं कर्तव्यमब्जज ।  
 तत्पूर्वे चोक्तरे पाश्वे धान्यपीठं च कारयेत् ॥१५॥

### [ वासुदेवकुम्भस्थापनम् ]

व्रोहिभिस्तण्डुलैर्वापि यथोक्तविधिना गुरुः ।  
 तस्मन्नष्टदले पद्मे कुशास्तरणमध्यतः ॥१६॥  
 वासुदेवाभिधं कुम्भं विन्यसेद्देशिकोक्तमः ।  
 तद्रैमयं राजतं वा ताम्रं मृण्मयमेव वा ॥१७॥  
 पूर्वोक्तेनैव विधिना कारयेत् कमलोद्भव ।

### [ यन्त्रनिर्माणविधिः ]

त्रीणि यन्त्राणि निर्माण सौवर्णं गुरुस्तदा ॥१८॥  
 चतुरश्चान् तालमात्रप्रमाणेनाथवा क्रमात् ।  
 षडंगुलैर्वा तान् कुर्याद्राजतान् ताम्रजांस्तु वा ॥१९॥

[ विष्णुसुदर्शनयन्त्रोद्धारः ]

विष्णुसौदर्शनं यन्त्रमुद्धरेत् प्रथमं गुरुः ।  
मध्ये वृत्तं समालिख्य प्रतिमां तत्र विन्यसेत् ॥२०॥  
षट्कोणं च ततः पश्चात् कोणे विष्णुषडक्षरम् ।  
अन्तराले तु चक्राख्यं षडर्णं लेखयेत् क्रमात् ॥२१॥  
विष्णुगायत्रितस्तत्तु वेष्टयित्वा त्वनन्तरम् ।  
अष्टकोणं प्रकुर्यच्च तस्मिन् अष्टाक्षरं न्यसेत् ॥२२॥  
वैष्णवं कोणदेशे च अन्तराले सुदर्शनम् ।  
सौदर्शनेन गायत्र्या वेष्टयेत्तद्वहिः क्रमात् ॥२३॥  
भूपुरं लेखयेन्मन्त्री दशाङ्गैस्संयुतं क्रमात् ।

[ श्रीमहाविष्णुयन्त्रोद्धारः ]

श्रीमहाविष्णुयन्त्रस्य उद्धारं शृणु साम्प्रतम् ॥२४॥  
यन्त्रमध्यस्थवृत्ते तु बीजमष्टाक्षरं न्यसेत् ।  
त्रिकोणं तद्वहिः कल्प्यं पूर्वमारभ्य देशिकः ॥२५॥  
अकारं च उकारं च भकार बीजसंयुतम् ।  
विन्यसेदन्तरालेषु नीलाबीजं च मान्मथम् ॥२६॥  
शक्तिबीजं च विन्यस्य व्याहृतैस्तच्च वेष्टयेत् ।  
षट्कोणं तद्वहिःस्थाप्य लिखेद्विष्णोःषडक्षरम् ॥२७॥  
अन्तरालेषु प्रणवं विन्यसेद्विधिवर्त्मना ।  
शक्तिबीजेन तद्वेष्यं तद्वहिश्चाष्टकोणके ॥२८॥  
अष्टाक्षरमहामन्त्रं लेखयेत् साधकोत्तमः ।  
अन्तरालेषु सर्वत्र शक्तिबीजं न्यसेत् क्रमात् ॥२९॥  
वेष्टनं तच्छ्रुया ब्रह्मन् तद्वहिः कोणद्वादशे ।  
द्वादशाक्षरमन्त्रं च विन्यसेत् कोणभूमिषु ॥३०॥  
मान्मथं चान्तरालेषु गायत्र्या वेष्टयेच्च तत् ।  
नारायणाख्यया विप्रस्तद्वहिर्भूपुरं लिखेत् ॥३१॥

यन्त्राङ्गानि सुसंस्थाप्य दिग्बन्धं कारयेत् क्रमात् ।  
एतन्नारायणं यन्त्रं विष्टचाख्यं चैतदेव हि ॥३२॥

[ श्रीचक्रसमुद्घारविधिः ]

श्रीचक्राख्यस्य यन्त्रस्य उद्घारं शृणु पद्मज ।  
मध्ये त्रिकोणमालिख्य प्रणवं तत्र विन्यसेत् ॥३३॥  
ओं भूर्भुवस्सुवरिति वर्णनि भागत्रये न्यसेत् ।  
तद्विश्र चतुष्कोणे मात्मथं श्रियमेव च ॥३४॥  
शक्ति नीलां च बीजानि विन्यसेत् साधकोत्तमः ।  
महदादीन्यन्तराले न्यसेद्गागच्छुष्ट्ये ॥३५॥  
षट्कोणं तद्विः स्थाप्य श्रीषडक्षरमालिखेत् ।  
अन्तरालेषु भूमन्त्रं षड्णं लेखयेत्ततः ॥३६॥  
गायत्र्या वेष्टनं त्वादौ श्रीगायत्र्यास्ततः परम् ।  
भूगायत्र्या तृतीयं च नीलागायत्रितस्ततः ॥३७॥  
वेष्टनाश्च चतुः प्रोक्ताः तद्विश्वूपुरं न्यसेत् ।  
यन्त्रस्याङ्गानि दश च विन्यसेद्भूपुरेऽब्जज ॥३८॥

[ यन्त्रसंस्काराः ]

एतानि त्रीणि यन्त्राणि क्षालयेत् पञ्चगव्यकैः ।  
ऊर्ध्वपुण्ड्रादिभिः सम्यगलंकृत्य च तण्डुले ॥३९॥  
कुम्भस्य पूर्वभागे तु विष्णुसौदर्शनाभिधस् ।  
दक्षिणे विष्णुयन्त्रं च श्रीचक्रं चोक्तरे तथा ॥४०॥  
विन्यस्य साधको ब्रह्मन् ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रतः ।  
पुण्याहपूर्वं तात् सर्वान् कुम्भादीन् प्रौक्षयेत् क्रमात् ॥४१॥

[ कुम्भावाहनविधिः ]

आपो वा इति मन्त्रेण कुम्भमध्ये जलं क्षिपेत् ।  
अर्चतप्रार्चतेत्युक्त्वा अक्षतान्विन्यसेत् क्रमात् ॥४२॥  
अतो देवेति तुलसीं गन्धद्वारेति चन्दनम् ।

विष्णोरराटमन्त्रेण सुवर्णप्रतिमां ततः ॥४३॥  
 यो अपां पुष्पमिति च पुष्पदामैरलंक्रियात् ।  
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं ततः कृत्वा तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥४४॥  
 युवं वस्त्रेत्यलंकृत्य वस्त्रयुग्मेन देशिकः ।  
 देवस्यत्वेति कूर्चं च कुर्शंद्वादिशभिः कृतम् ॥४५॥  
 कुम्भमध्ये तु विन्यस्य हरिद्राचूर्णमादिकात् ।  
 हिरण्यवर्णमिति च नवरत्नान्यतः परम् ॥४६॥  
 अग्निसीडेति मन्त्रेणबीजान्यष्टाक्षरेण तु ।  
 ओषधयः संवदन्ते इति निक्षिप्य चोषधीः ॥४७॥  
 जितन्त इति मन्त्रेण धूपद्रव्यैः सुधूपयेत् ।  
 फलनीत्यनुवाकेन फलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥४८॥  
 पञ्चत्वक्पल्लवादीनि पञ्चगच्छादिकं द्विजः ।  
 तत्तन्मन्त्रैविनिक्षिप्य कुम्भमध्ये चतुर्मुख ॥४९॥  
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण वासुदेवं यजेत्ततः ।  
 अर्धादिसाधनैः सर्वैः न्यासध्यानादिपूर्वकम् ॥५०॥  
 तस्मन्नाराधयेहेवं सान्निध्यं प्रार्थ्य पूर्वतः ।  
 पायसान्नं निवेद्याथ तद्विश्राष्टदिक्षु च ॥५१॥  
 वासुदेवं पूर्वभागे याम्ये सङ्क्षिप्तं ततः ।  
 प्रद्युम्नं पश्चिमे ब्रह्मन् अनिरुद्धमथोत्तरे ॥५२॥  
 कोणेषु पुरुषं चैव सत्यं चैवाच्युतं तथा ।  
 क्रमशोऽनन्तमावाह्य पूजयेच्छास्त्रवर्त्मना ॥५३॥

[ यन्त्रप्रतिष्ठादीनि ]

ततस्तु क्रमशस्त्रीणि यन्त्राणि विधिना गुरुः ।  
 प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य च पद्मज ॥५४॥  
 आवाहनादिकां चैव शकलीकरणादिकाम् ।  
 मुद्रां संदर्श्य तदनु पूजयेच्छास्त्रवर्त्मना ॥५५॥

पायसं तु निवेदाथ स्थण्डले होममाचरेत् ।

[ गरुडस्थण्डले होमविधिः ]

सूर्यकान्तं लौकिकं वा अर्पिन संस्थाप्य देशिकः ॥५६॥

नवधान्यैस्तिलैलज्जैः पद्मपत्रैश्च पायसैः ।

समिधाद्यैश्च जुहुयाच्छतं वा प्यष्टिविशतिः ॥५७॥

प्रत्येकं द्वादशार्णेन तदनु ब्राह्मणोत्तमः ।

विष्णुगायत्रितःसम्यग् जुहुयात् पायसं क्रमात् ॥.८॥

अयुतं वा सहस्रं वा इष्टिसिद्धचर्यमब्जज ।

स्त्वष्टुकृजजुहुयादग्नौ शान्तिहोमं समाचरेत् ॥५८॥

संपाताज्यं गृहीत्वा तु अतो देवेति मन्त्रतः ।

यन्त्रान् कुम्भं च संस्पृश्य शेषं कुम्भे विनिक्षिपेत् ॥६०॥

[ वासुदेवमन्त्रजपविधिः ]

ततो यन्त्राणि कुम्भं च वाससाच्छाद्य देशिकः ।

द्वादशार्णं जपेत्तत्र यथाशक्तचयुतं तु वा ॥६१॥

तदर्धं पादमपि वा सहस्रं वा यथाविधि ।

[ विष्णुसुदर्शनयन्त्रे यज्ञावसानपर्यन्तं तर्पणविधिः ]

तत्पञ्चान्मण्डपे त्वग्निभागे कुर्याच्च वेदिकम् ॥६२॥

प्राग्वेदिकाप्रमाणेन तत्संबोक्ष्य द्विजोत्तमः ।

रङ्गवल्लचाद्यलंकृत्य न्रीहीन् निक्षिप्य मन्त्रतः ॥६३॥

कुशानास्तीर्यं तदनु देवस्यत्वेति पूर्ववत् ।

प्रागग्रानुदगग्रांश्च प्रत्येकं चाष्टसंख्यया ॥६४॥

ध्रुवन्त इति मन्त्रेण तत्र विष्णुसुदर्शनम् ।

यन्त्रं संस्थाप्य मतिमान् दिक्पालानष्टदिक्षु च ॥६५॥

यथाविधि समावाह्य वासुदेवं प्रपूजयेत् ।

यावद्यज्ञान्तमत्रैव सन्निधिं प्रार्थ्यं केशवम् ॥६६॥

गोक्षीरंश्च प्रतिदिनं यन्त्रस्योपरि तर्पयेत् ।

अयुतं वा यथाशक्ति होमसंख्यानुसारतः ॥६७॥  
तदर्थं पादमथवा अष्टांशं वा दशांशकम् ।  
तर्पणं विष्णुसंप्रीत्ये अष्टार्णेन च कारयेत् ॥६८॥

[ विष्णुयन्त्रे यज्ञावसानपर्यन्तं कोटितुलसीदलार्चनविधिः ]

नित्यं संपूजयेच्चर्चेव त्रिकालं यन्त्रमब्जज ।  
तदनन्तरमाचार्यः नैऋत्यां मण्डपस्थ च ॥६९॥  
वेदाभिकां प्रकुर्वीत इष्टकैर्लक्षणैर्युताम् ।  
पूर्वोक्तेन प्रभाणेन चतुरशां मनोहराम् ॥७०॥  
तत्संप्रोक्ष्य यथापूर्वं पञ्चचूर्णेस्समन्ततः ।  
पुष्पपत्रलतादीनि चित्रयित्वा च मध्यतः ॥७१॥  
धान्यपीठं प्रकल्पयं स्यात् आढकाधर्धिमानतः ।  
पूर्वोक्तविधिना ब्रह्मन् तत्र स्थाप्यं कुशादिकम् ७२॥  
विष्णोरराटमन्त्रेण तदगायत्र्या च देशिकः ।  
यन्त्रं तत्र विनिक्षिप्य अष्टदिक्षु यथाक्रमात् ॥७३॥  
शङ्खचक्रगदाखङ्गशङ्गचापांश्र तत्क्रमात् ।  
हलं च मुसलं चैव क्रमादावाह्य पूजयेत् ॥७४॥  
यन्त्रमध्ये वासुदेवं सर्वलोकाधिपं हरिम् ।  
अद्यर्दिभिर्यथान्यायं अर्चयेत् साधकोत्तमः ॥७५॥  
तदादि यावद्यज्ञान्तं विष्णुसाहस्रवर्त्मना ।  
तुलस्या चार्चनं कुर्याद्यद्वा पद्मादिकां सह ॥७६॥  
तुलसीं मेलयित्वा तु कोटिपूजां च कारयेत् ।  
यद्वा ब्रह्मन् होमसंख्यामनुसृत्य तदर्थकम् ॥७७॥  
पादं वाष्टांशमेवापि दशांशं वापि पूजयेत् ।  
त्रिकालं तत्र देवेशं यावद्यज्ञावसानकम् ॥७८॥  
नित्यं समर्चयेत् सम्यक् अद्यर्द्यैस्सर्वसाधनैः ।

[ श्रीचक्रे लक्ष्मुङ्कुमादिपूजाविधिः ]

ततो वादव्यदिग्भागे वेदोँ कृत्वा च पूर्ववत् ॥७६॥

यथा पूर्वं तु संप्रोक्ष्य समलंकृत्य देशिकः ।

धान्यपोठं तत्र कृत्वा तस्मिन् श्रीविद्यया गुरुः ॥८०॥

हिरण्यवण्ठमिति च श्रीचक्रं स्थापयेत् क्रमात् ।

अष्टुदिक्षु समादाह्य शक्तीश्च विमलादिकाः ॥८१॥

श्रीसूक्तवर्णना ब्रह्मत् श्रियं तत्र समर्चयेत् ।

हरिद्राकुङ्कुमादैश्च सुगन्धैः सर्वशः क्रमात् ॥८२॥

लक्ष्मीसाहस्रविधिना लक्ष्मपूजां प्रकल्पयेत् ।

यद्वा होमे दशांशं वा शतांशं वापि पूजयेत् ॥८३॥

प्रत्यहं च महालक्ष्मीं यावद्यज्ञान्तमब्जज ।

तिकालं चात्र वै सम्यगर्चयेद्विधिवर्त्मना ॥८४॥

[ स्त्रीणां वासुदेवहोमशेषपायसं सन्तानार्थं प्रदानविधिः ]

हविशशेषं तु क्षोरान्तं स्त्रीभ्यो दद्यात् स्वयं गुरुः ।

एवं या भक्षयेद्विष्यं हविस्सा पुत्रमाण्यात् ॥८५॥

स्थण्डिले जुहुयान्नित्यं समिधाद्यचर्णस्ततः ।

पद्मपत्रान् घृताक्तांश्च द्वादशार्णेन पद्मज ॥८६॥

अष्टोत्तरशतं वापि शतं वापि यथावसु ।

सायं प्रातश्च यज्ञान्तं जुहुयादेवमेव हि ॥८७॥

[ पूर्णहुत्यादि ]

यज्ञावसानदिवसे कुम्भमुद्भास्य देशिकः ।

तज्जलैःस्नापयेद्ब्रह्मत् त्रीणि यन्त्राणि च क्रमात् ॥८८॥

हुत्वा पूर्णहुतिं चैव स्थण्डिले गरुडाभिधे ।

अग्निं विसर्जयेत्मन्त्रो यन्त्रेषु स्वयमेव च ॥८९॥

[ आचार्याय यन्त्रप्रदानविधिः इष्टिफलनिरूपणम् ]

तात् यन्त्रान् यजमानस्तु दद्यादाचार्यहस्तके ।

हिरण्यकुशपुष्पाद्यगोभूधान्यादिकैसह ॥६०॥  
 दीक्षासंसिद्धिरेतेन भवेत् सत्यं चतुर्मुखं ।  
 वासुदेवेष्टिहीनं यज्ञात्मं स्थात् पद्मसम्भव ॥६१॥  
 तन्मध्ये चान्तरायास्तु भवन्ति बहवस्सदा ।  
 तस्मात् सर्वप्रथत्नेन इष्टिमेतां च कारयेत् ॥६२॥  
 ग्रन्थज्ञास्य च ब्रह्मन् यज्ञारम्भदिने क्रमात् ।  
 यः पूजयेद्विष्णुवन्वं तुलसीकुसुमादिकैः ॥६३॥  
 यज्ञमध्ये स सर्वेशं पातकैर्मुच्यते ब्रुतस् ।  
 सर्वाभीष्टान् लभेदेष इति शास्त्रविनिश्चयः ॥६४॥  
 यः पिबेत्तर्पणक्षीरं भक्तिवुक्तेन चेतसा ।  
 नित्यं जापि च यज्ञान्तं तस्य मुक्तिःकरे स्थिता ॥६५॥  
 व्याधिभिर्मुच्यते सर्वैः पिशाचैश्च ग्रहादिभिः ।  
 शतं जीवति सम्पूर्णं नात्र कार्या विचारणा ॥६६॥  
 यः पूजयेत् कुड्कुमाद्यैः यज्ञमध्ये श्रियं नरः ।  
 तदगृहे सततं लक्ष्मीः वसत्येव न संशयः ॥६७॥  
 किमत्र बहुना ब्रह्मन् इष्टचार्यानेन कर्मणा ।  
 भविष्यन्ति हि सम्पूर्णं सर्वयज्ञफलानि च ॥६८॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नाराणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे यज्ञारम्भदीक्षणीयवासुदेवेष्टि-  
 प्रकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥



श्रीमदष्टाक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

[ यज्ञकर्तृणां श्रीवैष्णवत्वापादकैष्णवेष्टिप्रकरणम् ]

प्रस्तुतः

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मवाच—

भगवन् देव सर्वात्मन् भक्तकामपरात्पर ।  
यज्ञकामो यदा स्याच्छ्रीवैष्णवेतरमानवः ॥१॥  
किं कर्तव्यं तेन लोके तद्वद त्वं मम प्रभो ।

[ भगवद्वचनम् ]

श्रोभगवानुवाच—

[ यज्ञकर्तृणां श्रीवैष्णवत्वापादवैष्णवेष्टिनिरूपणम् ]  
शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि इष्टिमेकं तु वैष्णवम् ॥२॥  
यत्कृत्वा तु नरो भूमौ पाषण्डः पतितोऽपि वा ।  
भवेच्छ्रीवैष्णवः श्रीद्रृं यज्ञर्हो लोकपावनः ॥३॥  
यतीनामपि स श्रेष्ठः वन्द्यो देवर्षिभिस्सदा ।  
मुमुक्षुस्सर्वलोकानां क्षेमदायी स चानघः ॥४॥  
सर्वभूतसमः श्रीमात् शान्तो दान्तश्च सज्जनः ।  
स एव हि महाभागः पुरुषोत्तमनामकः ॥५॥

[ वैष्णवेष्ट्या दिवसनिर्णयः ]

द्वितीयदिवसे वापि तृतीयेऽहनि वा तथा ।  
यज्ञमारम्य तत्कर्ता वैष्णवेष्टि च कारयेत् ॥६॥  
आरम्भात् पूर्वमेवापि चाचरेदिष्टिमञ्जज ।

[ अनन्ताख्यस्थणिडललक्षणम् ]

आचार्यो यज्ञशालायाः अभीष्टुदिशि पद्मज ॥७॥  
 अनन्ताख्यं पञ्चकोणस्थणिडलं कल्पयेत् क्रमात् ।  
 हस्तमात्रायतं तस्य प्रतिभागं च अल्पयेत् ॥८॥  
 यद्वावकाशमात्रं तु तदर्थं पादमेव वा ।  
 कल्पयेलक्षणोपेतं स्थणिडलं शास्त्रवर्त्मना ॥९॥  
 तदन्वाहूय कर्तारं सपुत्रं मित्रबान्धवैः ।  
 संयुतं वा प्येकमेव यथाभिलिषितं पुरा ॥१०॥  
 भगवत्सन्निधि नोत्वा तस्याभीष्टं निवेद्य च ।  
 पुण्याहपूर्वकं सर्वसम्भारान् प्रोक्ष्य देशिकः ॥११॥

[ वारुणकलशस्थापनविधिः ]

स्थणिडलस्योत्तरे भागे आढकाधर्दीर्घसम्मिते ।  
 धान्यपीठे कुम्भमेकं कुशास्तरणभूतले ॥१२॥  
 विन्यसेद्वारणाख्यं तन्मूलमन्त्रेण पद्मज ।  
 तस्मिन् रत्नादिसकलं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ॥१३॥  
 पञ्चगव्यं चोषधीश्च बोजवर्गं च विन्यसेत् ।  
 तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः देवस्यत्वेति चोम्बरन् ॥१४॥  
 कूर्चं निक्षिप्य तत्कुम्भं ऊर्ध्वपुण्ड्रनवाम्बरैः ।  
 पुष्पदामैः फलैश्चंव समलंकृत्य शास्त्रतः ॥१५॥  
 निष्कमात्रसुवर्णेन कृत्वा त्वेकं प्रतिकृतिम् ।  
 वारुणाख्यं कुम्भमध्ये तस्य मन्त्रेण निक्षिपेद् ॥१६॥  
 आपो वा इदं सर्वमिति मन्त्रं समुच्चरन् ।  
 सप्तवारं तु तत्कुम्भमभिमन्त्रय द्विजोत्तमः ॥१७॥

[ पुनः रक्षाबन्धनस्यानावश्यकतादि ]

तस्मिन् वरुणमावाह्य अर्धर्याद्वैः पूजयेत् क्रमात् ।  
 रक्षाबन्धं न कर्तव्यं यज्ञमध्ये गुरुः पुनः ॥१८॥

## [ पञ्चगव्यप्राशनादि ]

पञ्चगव्यानि तत्पश्चाद्यथोक्तविधिनाऽबजज ।  
सम्पाद्य मेलयित्वा च अग्निमासाद्य स्थण्डले ॥१६॥

## [ सुदर्शनादिहोमविधिः ]

दथाविधि सुसंस्कृत्य समिधाज्य चरुन् क्रमात् ।  
सुदर्शनषड्णेन तद्गायत्र्या तथैव च ॥२०॥  
अष्टाक्षरेण प्रत्येकमष्टोत्तरशतं यजेत् ।  
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा सर्वपातकशान्तये ॥२१॥

[ चक्राद्वजमण्डले निवेशनकुम्भोदक प्रोक्षणादि ]

शिष्यमाहूय चक्राद्वजं वर्तयित्वा च षण्डले ।  
विनिवेश्य तदा कुम्भजलं संप्रोक्षणं चरेत् ॥२२॥  
शान्तिसूक्तानुसन्धानं शश्वगव्यं च प्राशयेत् ।  
ततस्तु पञ्चसंस्कार योग्यतासिद्धये तथा ॥२३॥

[ पञ्चसंस्कारयोग्यतासिद्धचर्थं गोदानविधिः ]

वैष्णवत्वापादनाय वैष्णवान् लक्षणेर्युतान् ।  
पञ्च वाप्येकमेवापि यजमानस्य शक्तिः ॥२४॥  
समाहूय सुसंपूज्य गन्धपुष्पाम्बरादिभिः ।  
सवत्सां गां समादाय तस्मै दद्याद्यथाविधि ॥२५॥

## [ तापसंस्कारः ]

ततस्सुदर्शनं शंखं सुवण्डीविनिर्मितम् ।  
समादाय गुरुः शीघ्रं अग्नौ संतप्य च क्रमात् ॥२६॥  
सप्त व्याहृतिभिर्हृत्वा शतमाज्येन देशिकः ।  
शिष्यस्य दक्षिणभुजे लाङ्छयेच्चक्रमबजज ॥२७॥  
सुदर्शन महाद्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।  
अज्ञानान्धस्य मे देव विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥२८॥  
इति मन्त्रं वाचयित्वा शङ्खमादाय देशिकः ।

पाञ्चजन्यनिजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ॥२६॥

पाहि मां नरकाद्वोरात्सारार्णवतारक ।

शिष्यमेवं वाचयित्वा तद्वामे विन्यसेतुजे ॥३०॥

ततः पञ्चामृतैदिव्यैः पाञ्चजन्यसुदर्शनौ ।

शान्तिसूक्तेन सुस्नाप्य अध्यच्छैः पूजयेत् क्रमात् ॥३१॥

[ ऊर्ध्वपुण्ड्रसंस्कारविधिः ]

तद्वनन्तरमाचार्यः प्रस्थमात्रंश्च तण्डुलैः ।

पीठमेकं पुनः कृत्वा तस्मिन् कुम्भांश्च द्वादश ॥३२॥

सोर्ध्वपुण्ड्रात् महारत्नसहितानपि विन्यसेत् ।

अतो देवेति मन्त्रेण गन्धवारि विनिक्षिपेत् ॥३३॥

फलैराच्छाद्य तात् सर्वान् नववस्त्रेण वेष्टयत् ।

केशवादीन् समावाह्य समभ्यर्थ्य च तात् क्रमात् ॥३४॥

श्वेतमृच्च हरिद्रायाः चूर्णमादाय देशिकः ।

श्रीमन्नारायणं चात् श्रियमावाह्य पूजयेत् ॥३५॥

[ केशवादिहोमविधिः ]

अग्नौ यजेत् केशवादीनष्टोत्तरशतं पृथक् ।

आज्येन समिधैश्चैव चरुणा च गुरुः स्वयम् ॥३६॥

सम्पाताज्यं गृहीत्वा तु कलशानि ततः स्पृशेत् ।

[ ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणप्रयोगः ]

कुम्भोदकैः स्वेतमृच्च हरिद्राचूर्णमबजज ॥३७॥

मेलयित्वा गुरुः साक्षात् मृत्तिके हन मेति च ।

हिरण्यवर्णीमिति च जपन् पञ्चाद्विजोत्तमः ॥३८॥

द्वादशाक्षरमन्त्रेण श्रीष्ठडर्णेन च क्रमात् ।

अभिमन्त्र्य तदा शिष्यं वाचयत्वा च तत्पुनः ॥३९॥

केशवादीनि नामानि क्रमादद्वादश देशिकः ।

ललाटे कुक्षिमध्ये च हृदये कण्ठदेशके ॥४०॥

कुक्षौ दक्षिणतः पश्चाद्वाहुभूले च दक्षिणे ।  
 कण्ठपाशर्वे तथा वामकुक्षौ तद्वाहुमध्यतः ॥४१॥  
 कण्ठे च पृष्ठदेशे च ब्रह्मरन्ध्रसमीपतः ।  
 क्रमादद्वादशपुण्ड्राणि धारयेच्छास्त्रवर्त्मना ॥४२॥  
 ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्गुलततनुः शङ्खचक्राङ्गुलतस्तथा ।  
 चररूपो हरिः साक्षान्नात्र कार्या विचारणा ॥४३॥  
 तस्मै दत्तं हव्यकव्यमक्षयं भवति ध्रुवम् ।  
 तं हृष्टा दूरतो यान्ति दुष्टपैशाचिकग्रहाः ॥४४ ।  
 तेन लोकाः समस्ताश्च भवन्ति सुखिनोऽब्जज ।

## [ नामसंस्कारविधिः ]

अथ शृणु प्रवक्ष्यामि नामसंस्कारमादरात् ॥४५ ।  
 प्रस्थमात्रे तण्डुलेऽथ शिष्यस्य पुरतो भुवि ।  
 मार्गशीर्षादिमासादि देवतानामपूर्वकम् ॥४६॥  
 हास्यनाम लिखित्वा च अर्चयेद्देशिकोत्तमः ।  
 ततस्त्वग्नौ यजेद्ब्रह्मन् तन्मन्त्रेण शताहुतीः ॥४७॥  
 आज्येन चरुणा चैव समिद्धश्च पृथक् पृथक् ।  
 ततस्म्पाताज्यमादाय शिष्यमूर्धिन स्पृशन् गुहः ॥४८॥  
 तन्नाम दद्यात् शिष्यस्य वैष्णवं परमं हितम् ।

## [ मन्त्रसंस्कारकमः ]

ततस्तु मन्त्रसंस्कारं कुर्याद्देशिकसत्तमः ॥४९॥  
 तदर्थं जुहुयादग्नौ समिधाज्यचरुन् क्रमात् ।  
 द्वादशार्णेन तदनु अष्टाक्षरविधानतः ॥५०॥  
 षडक्षरेण च ब्रह्मन् प्रत्येकं शतसंख्यया ।  
 अष्टाविंशतिवारं वा यथाशक्ति चतुर्मुख ॥५१॥  
 सम्पाताज्येन शिष्यस्य हृदयं सस्पृशेत् क्रमात् ।  
 तदन्वादाय तं शिष्यं निवेश्य पुरतो भुवि ॥५२॥

न्यासद्यानादिसहितमष्टार्णं द्वादशाक्षरम् ।  
 षड्क्षरं मन्त्ररत्नं चरमं मन्त्रमेव च ॥५३॥  
 दक्षिणे कण्डेशे तु सुस्पष्टमुपदेशयेत् ।  
 आचार्यक्रममारभ्य दद्यान्मन्त्राणि देशिकः ॥५४॥

## [ यागसंस्कारविधिः ]

तदन्वब्जज यागाख्यसंस्कारं शृणु साम्प्रतम् ।  
 स्वाराध्यभगवन्मूर्तिसन्निधौ शिष्यमादरात् ॥५५॥  
 समाहूय च देवाय दर्शयित्वा त्वमुं गुरुः ।  
 तत्सर्वस्वं भगवति निवेद्य तदनन्तरम् ॥५६॥  
 तस्य संरक्षणार्थं च देवाय विनिवेद्य च ।  
 तस्मै दद्यात् तन्मूर्ति अर्चयेच्छास्त्रवर्तमना ॥५७॥  
 तद्विधानं च सकलं तस्य बोध्यं यथाविधि ।  
 वह्नौ च विष्णुगायत्र्या तत्सूक्तेन च देशिकः ॥५८॥  
 नृसूक्तविधिना ब्रह्मन् श्रीसूक्तेन विधानतः ।  
 भूसूक्तविधिना ब्रह्मन् नीलासूक्तेन वर्तमना ॥५९॥  
 जुहुयात् समिधाज्यौ च चरुं चैव यथाविधि ।  
 पायसान्नं भगवते विनिवेद्य क्रमाद्गुरुः ॥६०॥

## [ श्रोवैष्णवधर्मप्रवचनादि ]

शिष्याचार्यक्रमं चैव परत्वं वैष्णवं तथा ।  
 सर्वात् वैष्णवधर्मश्चि संग्रहेण विधानतः ॥६१॥  
 शिष्यस्योक्त्वा समस्तं च विसृजेत् पावकं क्रमात् ।  
 तत्काले गुरवे दद्याद्गां सवत्सां मनोहराम् ॥६२॥  
 हिरण्यं च महीं वस्त्रं भूषणानां च सञ्चयम् ।  
 तत्रस्थवैष्णवात् सर्वात् भक्तात् भागवतांस्तथा ॥६३॥  
 पूजयेद्दक्षिणाद्यैश्च पुष्पगन्धास्त्ररादिभिः ।  
 भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्तात् तथा मित्राणि बान्धवात् ॥६४॥

तान् सर्वानि पि सम्मान्य यथा विभवविस्तरम् ।  
 तदादि वैष्णवो भूत्वा भगवत्करुणावशात् ॥६५॥  
 सर्वाभोष्टुनि लोकेऽस्मिन् समवाप्य परत्र च ।  
 देवानामपि दुस्साधयं दुर्लभं परमं पदम् ॥६६॥  
 प्रविश्य तत्र देवेन सह संमोदते सदा ।  
 पुनरावृत्तिरहितो भवेत्सत्यं चतुर्मुख ॥६७॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधान इष्टिवैभवकाण्डे यज्ञकर्तृणां श्रीवैष्णवत्वापादक-  
 वैष्णवेष्टिप्रकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥



श्रीमद्बृक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

[ यजमानस्य पितृणां वैष्णवत्वपादकवैभवेष्टिप्रकरणम् ]

•३५४•

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

भगवन् सर्वलोकेश जगत्सृष्टयन्तकारण ।  
पञ्चसंस्कारहीनस्य नास्ति मोक्ष इतीरितम् ॥१॥  
यदा ते निरयं प्राप्ना बाधितास्तत्र किञ्चारः ।  
तेषामुद्धरणार्थयि कि कर्तव्यं श्रियः पते ॥२॥  
यजमानस्य वंश्यानां पितृणां तारणाय च ।  
किमस्ति तेन कर्तव्यं तद्वद त्वं मम प्रभो ॥३॥

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

[ यजमानस्य पितृणां मोक्षप्राप्त्यर्थकवैभवेष्टिविधानश्रवणम् ]

शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि वैभवेष्टिविधि क्रमात् ।  
यत्कृत्वा यज्ञकर्ता स्वपितृन् मुर्त्ति च प्रापयेत् ॥४॥  
वैकुण्ठं गमयेच्छोघ्रं नरकादुद्धृतान् ध्रुवम् ।  
पञ्चसंस्कारहीनाश्र पाषण्डाः पतिता अपि ॥५॥  
इष्टिनाऽनेन वै ब्रह्मन् प्राप्नुवन्ति हरेः पदम् ।

[ इष्टर्थ कालनिर्णयः ]

यज्ञारम्भात् पूर्वमेव तदारभ्य परेऽहनि ॥६॥  
तृतीयेऽहनि वा यद्वा त्वभीष्टदिवसेऽपि वा ।

इष्टिमेतं तु सङ्कल्प्य कर्तव्यं शास्त्रवर्तमना ॥७॥

[ इष्टचादि पूर्वकृत्यम् ]

प्रातरेव हि सुस्नातः यजमानस्समाहितः ।

आचार्यस्यान्तिके गत्वा त्वेदं विज्ञापयेत्सुधीः ॥८॥

मतिष्ठृणां वैष्णवत्वं नास्ति देशिकसत्तम ।

तस्मात्ते निरयं प्राप्य वभूवुस्तत्र बाधिता ॥९॥

तेषामुद्घरणायाद्य इष्टि वैभवनामकम् ।

मया कारय भो स्वामिन् यथाशास्त्रविधानतः ॥१०॥

इति संप्रार्थ्य गुरवे फलपुष्पः ब्रादिकम् ।

दद्यात् संसिद्धये ब्रह्मन् इष्टिकर्मणि सत्क्रमात् ॥११॥

[ षट्कोणस्थण्डिललक्षणम् ]

ततस्तु यज्ञशालायाः योग्यदेशे चतुर्मुख ।

षट्कोणं स्थण्डिलं कृत्वा हस्तमालप्रमाणतः ॥१२॥

सर्वलक्षणसंयुक्तं इष्टकैस्सुमनोहरम् ।

यथावकाशमानेन तदर्थं पादमेव वा ॥१३॥

प्रकल्पयेत् स्थण्डिलं तु शिल्पशास्त्रार्थकोविदैः ।

तथा निमन्त्रयेत् कर्ता दशसंख्याकवैष्णवात् ॥१४॥

[ दशसंख्याकवैष्णवनिमन्त्रणम् ]

अष्ट्राक्षरार्थतत्त्वज्ञात् पञ्चकालविशारदात् ।

पाञ्चरात्रे तु निपुणात् सदा हरिपरायणात् ॥१५॥

गृहस्थात् यज्ञनिपुणात् महाभागवतोत्तमात् ।

द्वयानुष्ठानचतुरात् भक्तात् त्रैलोक्यपावनात् ॥१६॥

एवं श्रीवैष्णवात् पूर्वं निमन्त्रय गुरुणा युतः ।

पुण्याहं वाचयित्वा तु यथाशास्त्रविधानतः ॥१७॥

[ विभवकुम्भस्थापनविधिः ]

मत्स्यादिदशमूर्तीनां दृत्वा प्रतिकृतीस्तदा ।

निष्कमात्रसुवर्णेन पञ्चगव्येन शोधयन् ॥१८॥  
 आढके तण्डुले कुम्भमेकं संस्थाप्य मध्यतः ।  
 तस्मिन् निक्षित्य प्रतिमा: गन्धोदकमनन्तरस् ॥१९॥  
 आपो वा इति मन्त्रेण कुम्भे चाचूर्य देशिकः ।  
 वस्त्रपुष्पोर्धर्वपुष्टाद्यैः कुशकूर्चफलादिभिः ॥२०॥  
 तत्कुम्भं समलंकृत्य मत्स्यादिप्रतिमा दश ।  
 तत्र चावाह्य संपूज्य अघ्याद्यैः सर्वसाधनैः ॥२१॥

[ चक्राब्जमण्डलपूजा ]

माषान्नं पायसं चैव अपूपादीन् निवेदयेत् ।  
 तत्कुम्भस्याग्रभागे तु चक्राब्जं वर्तयेत्ततः ॥२२॥  
 तस्मिन्नारायणं देवं श्रिया सह समर्चयेत् ।

[ होमविधिः ]

तत्पश्चाद्गोममारभ्य आज्येन च तिलेस्तथा ॥२३॥  
 मत्स्यादिसूर्तीर्जुहुयात् तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।  
 अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशति वाऽथवा ॥२४॥  
 शान्तिहोमं ततः कृत्वा पूण्हुतिमथाचरेत् ।  
 सम्पाताज्यं कुम्भमध्ये निक्षिपेदेशिकोत्तमः ॥२५॥

[ पित्रादीनां पिण्डप्रदानविधिः ]

कुम्भस्थ दक्षिणे पार्श्वे गोमयालिङ्गभूतले ।  
 त्रिकोणमण्डल कृत्वा वृत्त वा साधकोत्तमः ॥२६॥  
 दक्षिणाग्रान् कुशान्त्यस्थ तेषु कुम्भं निवेदितस् ।  
 माषान्नं तिलसमिश्र मष्टवाज्यदधिसंयुतस् ॥२७॥  
 क्षीरयुक्तं च षट्पिण्डान् क्षारयित्वा विनिक्षिपेत् ।  
 पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥२८॥  
 सप्तनोकानिमांश्चोक्त्वा गोत्रनामादिभिः क्रमात् ।  
 बदरीफः त्रिमात्राणि दद्यात् पिण्डानि देशिकः ॥२९॥

येन शाद्वं कृतं ब्रह्मन् तं विद्यादनिरुद्धकम् ।  
 प्रद्युम्नं च ततो विद्यात् सञ्ज्ञर्षणमतः परम् ॥३०॥  
 वासुदेवं च तत्पश्चात् प्रपितामहमर्मचयेत् ।  
 कुम्भोदकेन तात् पिण्डात् अष्टाक्षरविधानतः ॥३१॥  
 संप्रोक्ष्य पूजयेद् ब्रह्मन् कुशाक्षततिलैस्तदा ।  
 गन्धपुष्पाम्बराद्यैश्च दीपधूपादिकैः शुभैः ॥३२॥  
 पायसं भक्ष्यसंयुक्तं विनिवेद्य यथाक्रमात् ।  
 सौदर्शनाख्यमन्त्रेण पाञ्चजन्यस्य विद्यया ॥३३॥  
 अभिमन्त्र्य तदा पिण्डात् पञ्चसंस्कारसिद्धये ।  
 ऊर्ध्वपुण्ड्रानि कुर्वीत आज्ये सिक्त्वा कुशद्वयम् ॥३४॥

[ दशसंख्याकश्रीवैष्णवार्चनक्रमः ]

तत्पश्चाद्वशसंख्याकात् समाहूय च वैष्णवात् ।  
 पीठानामुपरि न्यस्य मत्स्यकच्छपनामभिः ॥३५॥  
 तात् क्रमादर्चयेद्ब्रह्मन् पादौ प्रक्षाल्य शास्त्रतः ।  
 गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैः यथा विभवविस्तरम् ॥३६॥  
 मत्स्यादिदशसंख्याकात् समाधाय प्रतिकृतीः ।  
 तेषां दद्यात् क्रमाद् ब्रह्मन् एकैकं क्रमशो गुरुः ॥३७॥  
 दशदानानि कुर्वीत पितृवैष्णवसिद्धये ।  
 सन्तुपास्ते तदा ब्रूयुः तपितृणां तु वैष्णवम् ॥३८॥  
 उद्धृत्य च ततः पिण्डात् नद्यादिषु विनिक्षिपेत् ।  
 दद्याद्यद्वापि धेनुभ्यः यथाशास्त्रविधानतः ॥३९॥

[ चक्राब्जे तर्पणविधिः ]

चक्राब्जे तर्पणं कुर्यात् तत्पश्चात् कमलोद्भव ।  
 पृष्ठा वा जलैर्यद्वा तिलसम्मिथ्रैस्ततः ॥४०॥

[ ब्राह्मणभोजनादिकम् ]

पूर्वोक्तदशसंख्याव वैष्णवात् भोजयेत्ततः ।

स्वमित्रबान्धवांश्चैव भक्तान् भागवतोत्तमान् ॥४१॥  
 नानाविधान्नभक्ष्याद्येशशाकपाकादिभिस्सह ।  
 पायसान्नेन चापूषैः फलैर्दधिघृतादिभिः ॥४२॥  
 सन्तर्प्य किञ्च ताम्बूलं दक्षिणादीन् प्रदापयेत् ।

[ एतदिष्टिफलनिरूपणम् ]

एवं यः कारयेत् कर्ता यज्ञकाले महायशाः ॥४३॥  
 तस्य पित्रादयस्सर्वे सप्तनीकाश्चतुर्मुख ।  
 पाषण्डाः पतिताश्चैव नरकाद्वत्तरन्ति हि ॥४४॥  
 प्रविश्य परमं दिव्यं वैकुण्ठं नित्यमव्ययम् ।  
 मत्सायुज्यं तु संप्राप्य मोदन्ते नित्यसूरिभिः ॥४५॥  
 एतदिष्टिप्रभावेन शतपूर्वाः शतापराः ।  
 तद्वान्धवाः सहृदयाः तथैव परिचारकाः ।  
 औवैष्णवत्वमापन्नाः प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥४७॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 इष्टिवैभवकाण्डे यजमानस्य पितृणां वैष्णवत्वापादक-  
 वैभवेष्टिप्रकरणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥



श्रीमद्दृष्टिविधान—इष्टिवैभवकाण्डे

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

[ पुत्रफलप्रदायकवैनतेयेष्टि प्रकरणम् ]

—८४—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

इदातीं ब्रूहि देवेश मम भक्ताभयप्रद ।  
पुत्रसम्पत्प्रदं त्विष्टिविधानं तत्कथं प्रभो ॥१॥  
यजमानस्तथैवास्ये यज्ञकर्मसहायकाः ।  
अपुत्रका भवेयुश्चेत् सन्तानाकांक्षिणश्च ते ॥२॥  
किं कर्तव्यं देवदेव तैर्लोके किप्रसिद्धिदम् ।  
तद्ब्रूहि मयि वात्सत्यात् विस्तरेण यथाक्रमम् ॥३॥

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

साधुपृष्ठं महाभाग त्वया लोकहितेषिणा ।  
वैनतेप्राभिधं त्विष्टिमेकं वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥४॥

[ वैनतेयेष्टिकमः [

यत्कृत्वा यज्ञकर्ता च तत्सहायकसज्जनाः ।  
शीघ्रं विवन्त्यभीष्टार्थनि प्राप्नुवन्ति सुतात् ध्रुवम् ॥५॥

[ इष्टिकालनिरूपणम् ]

यज्ञमारभ्य तत्पश्चात् तृतीयेऽहनि पञ्चमे ।  
सप्तमेऽहनि वा ब्रह्मन् नवमे दिवसेऽपि वा ॥६॥  
प्रातरेव शुचिः स्नात्वा यजमानो जितेर्न्द्रियः ।

[ इष्टे: पूर्वकृत्यम् ]

नवास्वरधरः शुद्धः ऊर्ध्वपुण्ड्रविराजितः ॥७॥

सपविलकरश्चैव सुगन्धकुसुमाञ्चितः ।

तुलसीनलिनाक्षादि मालिकालंकृतशशुचिः ॥८॥

पञ्चाङ्गभूषणैः सम्यक् भूषितो ब्रुधसेवितः ।

बन्धुमित्रकलत्रादि संयुतो ब्राह्मणैर्युतः ॥९॥

[ आचार्यप्रार्थना ]

आचार्यस्यान्तिकं गत्वा विज्ञापनमिदं चरेत् ।

महात्मन् भूसुरश्रेष्ठ मया संतानकांक्षिणा ॥१०॥

पुत्रकामेष्टिसत्कर्म इदानीं कारय प्रभो ।

अपुत्रस्य गतिनस्तीत्येवं लोके प्रतीयते ॥११॥

तस्मात् पुत्रप्रदं त्वेतन्मया कारय देशिक ।

तत्कृपाकारणाच्छीघ्रं पुत्रलाभो भवेन्मम ॥१२॥

इति विज्ञाप्य गुरवे दद्यात् पुष्पाम्बरादिकम् ।

ओं तथेति तदोच्चार्य गुरुरागमकोविदः ॥१३॥

यज्ञशालां प्रविश्यात्र पुत्रकामेष्टिमाचरेत् ।

[ पुण्याहवाचनादिः ]

यज्ञमण्डपदेशस्य अभीष्टुदिशि पद्मज ॥१४॥

पुण्याहं वाचयित्वाग्रे इष्टिसम्भारशुद्धिदम् ।

[ चतुष्कोणस्थण्डलविधिः ]

इष्टकंस्तु चतुष्कोणं कल्पयेत् स्थण्डलं गुरुः ॥१५॥

तत्प्रमाणादिकं सर्वं ज्येयं पूर्वोक्तवर्तमना ।

यज्ञमध्यकृते त्विष्टौ न रक्षाबन्धनं पुनः ॥१६॥

न दीक्षां च पुनःकुर्यात् शास्त्रवित् साधकोत्तमः ।

[ वैनतेयकुम्भस्थापनविधिः ]

गारुडं कुम्भमेकं तु धान्यपीठे तदा न्यसेत् ॥१७॥

सर्वलक्षणसंयुक्तं पुरा प्रोक्तेन वर्त्मना ।  
 स्थापयेदष्टदिक्षवस्थ कुम्भानष्टौ क्रमात्ततः ॥१८॥  
 मध्यमे वैनतेयाख्यकुम्भे तत्प्रतिमां न्यसेत् ।  
 निष्कमात्रसुवर्णेन निर्मितं लक्षण्युतम् ॥१९॥  
 उदकुम्भेषु तदनु राजताः प्रतिमा न्यसेत् ।  
 अनन्तो वासुकिश्चैव तक्षः कर्कोटकस्तथा ॥२०॥  
 पद्माख्यश्च महापद्मः शङ्खश्च गुलिकः क्रमात् ।  
 एतानष्टौ महानागान् प्रतिमासु विलेखयेत् ॥२१॥  
 पञ्चगव्येन सुक्षाल्य प्रतिमास्ताः यथाविधि ।  
 विनिक्षियेत् कुम्भेषु ऐन्द्रादिक्रमयोगसः ॥२२॥  
 प्राणप्रतिष्ठापूर्वं तु मध्ये कुम्भे खगाधिपम् ।  
 समावाह्यार्थपाद्यादौः संपूज्य विधिवद्विजः ॥२३॥  
 निवेदयेत् पायसान्नं नानाविधफलेस्सह ।  
 तदन्वष्टौ महानागानपि संपूजयेत् क्रमात् ॥२४॥

[ कुम्भाभिमन्त्रणविधिः ]

नवेद्यान्तं ततो मौनी गारुडाष्टाक्षरेण च ।  
 सुपर्णो नेति मन्त्रेण तद्गायत्र्या पृथक् पृथक् ॥२५॥  
 अयुतं वा सहस्रं वा जपन् कुम्भाभिमन्त्रणम् ।  
 कुर्यात् संसिद्धये ब्रह्मन् आचार्यो विजितेन्द्रियः ॥२६॥

[ गारुडहोमविधिः ]

ततोऽर्द्धिन् सुप्रतिष्ठाप्य स्थण्डले तु यथाक्रमम् ।  
 समिधाज्यच्छूलंश्चैव पायसं जुहुयात् क्रमात् ॥२७॥  
 त्रिभिः पूर्वोक्तमन्त्रेश्च वैनतेयाभिधैः पृथक् ।  
 अयुतं वा सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥२८॥  
 तदन्वष्टमहानागमन्त्रैराज्येन होमयेत् ।  
 अष्टाविंशतिवारं च प्रत्येकं देशिकोत्तमः ॥२९॥

पूर्णहृति ततो दत्वा संपाताज्येन पूर्ववत् ।  
कुम्भांश्र संस्पृशेद्ब्रह्मन् तत्तन्मन्त्रं स्मरन् गुरुः॥३०॥

[ सन्तानकांक्षिस्त्रीसंप्रोक्षणादिकम् ]

तदन्वाहृय पुत्रार्थं स्त्रियं सुस्नापितां द्रुतम् ।  
नवाम्बरसुगन्धैश्च पुष्पमाल्यैः सुशोभिताम् ॥३१॥  
स्वर्णभूषैर्भूषिताङ्गीं भक्तियुक्तां शुचिस्मिताम् ।  
सभर्तृकां चोपवासकृशाङ्गीं अद्वया युताम् ॥३२॥  
तदगे वर्तयेद्ब्रह्मन् चक्राब्जं विधिवद्विजः ।  
तस्मिन् नारायणं देवं श्रिया सह समर्चयेत् ॥३३॥  
तस्यान्तिके समादाय स्त्रियं चात्रोपवेश्य च ।  
वन्ध्यादोषहरं कुम्भतोयमादाय देशिकः ॥३४॥  
शान्तिसूक्तानुसन्धानैः तस्याः संप्रोक्षणं चरेत् ।  
तथाथ वाचयेन्मन्त्रं वक्ष्यमाणेन वर्तमना ॥३५॥

[ गरुडप्रसादप्रदानविधिः ]

नमस्ते विहगश्रेष्ठ नागाभरणभूषित ।  
वन्ध्यात्वं हर मे देव सुपुत्रं देहि शीघ्रतः ॥३६॥  
इत्येवं वाचयित्वा तु महाकुम्भनिवेदितम् ।  
होमशेषं च क्षीरान्नं दद्यात्तस्यै स्वयं गुरुः ॥३७॥  
फलान्यपि च देयानि एवमेव चतुर्मुख ।  
सर्वमङ्गलवाद्यानि वादयित्वा गुरुस्तदा ॥३८॥

[ वामबाहौ रक्षाकरणम् ]

महाकुम्भस्थसौवर्णगारुडप्रतिमां स्वयम् ।  
समादाय च तद्वामबाहौ रक्षां च कारयेत् ॥३९॥  
शीघ्रं पुत्रवती भूयात् इत्याशीर्वादमाचरेत् ।  
यजमानस्ततो हृष्टमना स्त्वाचार्यमर्चयेत् ॥४०॥  
गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैः धनैर्धन्यैः स्वशक्तिः ।

तत्रैव भक्षयेदाशु भार्यया पायसं फलम् ॥४१॥  
 रक्षयेत् प्रतिमां तस्याः बाहौ विधिविधानतः ।  
 यावत् पुत्रवतो भूयात् तावत्कालं च शङ्खया ॥४२॥

[ आचार्यदक्षिणादि ]

पुत्रजन्मनि चाचार्यं समाहृय मुदान्वितः ।  
 यजमानः स्वयं सम्यगभ्यच्छर्याद्यर्थादिसाधनैः ॥४३॥  
 गवोर्धुगमं भुवं धान्यं बणिभूषणसञ्चयम् ।  
 नवाम्बरहिरण्यादीन् दत्त्वा सन्तोषयेत् क्रमान् ॥४४॥  
 विसृज्य रक्षां भार्यायाः दद्यात्तदपि तस्य वै ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेचचेव यथाशक्ति यथावसु ॥४५॥  
 आचार्यज्ञानुसारेण पुलनाम प्रकल्पयेत् ।  
 वैष्णवं श्रीकरं दिव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥४६॥  
 एवं सामान्यरूपेण पुत्रकामेष्टिपद्धतिः ॥

इति श्रीपाञ्चरात्रै श्रीमन्नाराणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे पुत्रफलप्रदायकश्रीवैनतेयेष्टि-  
 प्रकरणं नाम पञ्चमोऽध्याय ॥



श्रोमदष्टाक्षरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

[ सर्वसंपत्प्रदायकलक्ष्मीनारायणेष्टुप्रकरणम् ]

अष्टोऽध्यायः

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

प्रभो सर्वजगन्नाथ रमानाथ दयामय ।  
अद्य मे कृपया ब्रूहि सर्वसम्पत्प्रदायकम् ॥१॥  
सर्वदारिद्रिचशमनमिष्टमेकं सविस्तरम् ।  
तद्विधानादिकं सर्वं लोककल्याणहेतवे ॥२॥  
देव मे सक्रमं शोद्रं यदि ते वर्तते कृपा ।

[ भगवद्वचनम् ]

श्रोभगवानुवाच—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यादि कांक्षितं यत्त्वयाऽनघ ॥३॥  
लक्ष्मीनारायणेष्टुचा च विधानं विधिचोदितम् ।  
यत्कृत्वा तु नरा भूमौ लभन्ते सर्वसम्पदः ॥४॥  
दारिद्रिचभयनिर्मुक्ताः मोदन्ते दिविजैः समम् ।  
सर्वसौभाग्यभोगादीन् महावैभवसञ्चयम् ॥५॥  
प्राप्नुवन्ति च ते शोद्रं अनेनैव हि कर्मणा ।  
नास्त्यत्र सशयो ब्रह्मन् इति शास्त्रविनिश्चयः ॥६॥

[ इष्टिकालनिरूपणम् ]

यज्ञावसानदिवसाद्द्वितीयेऽहनि वा तथा ।  
तृतीयदिवसे वापि इष्टिमारभ्य कारयेत् ॥७॥

कर्मस्मभदिने प्रातरुत्थाय विधिपूर्वकम् ।

[ इष्टेः पूर्वकृत्यम् ]

स्वानादिकं तु निर्वर्त्य यजमानं प्रसन्नधीः ॥८॥  
आचार्यस्यान्तिके गत्वा फलपुष्पाम्बरादिकम् ।  
ताम्बूलदक्षिणादीश्च तत्वा तत्प्रीतयेऽब्जज ॥९॥  
एवं विज्ञापयेत् पश्चात् भक्तिश्छद्वासमन्वितः ।

[ आचार्यप्रार्थनादि ]

महात्मन् भूसुरश्रेष्ठ महाभागवताप्रणे ॥१०॥  
इदानीं कृपयात्विष्टु लक्ष्मीनारायणाभिधम् ।  
भया कारय भो स्वामित् सर्वसम्पत्प्रवृद्धये ॥११॥  
एवमुक्त्वा च साष्टाङ्गं प्रणमेत्तत्र भूतले ।  
ओं तथेति तदा मौनी उच्चरन् शास्त्रतर्मना ॥१२॥  
यज्ञमण्डपभूभागे स्वाभीष्टदिशि पद्मज ।  
वेदमङ्गलवाद्यैश्च शङ्खतूर्यादिनिस्वनैः ॥१३॥  
इष्टेरारम्भणं कुर्यात् स्वाचार्यज्ञामनुस्मरम् ।

[ पुण्याहवाचनम् ]

पुण्याहं । वाचयेदादौ ब्राह्मणवेदपारगः ॥१४॥  
सर्वसम्भारशुद्धचर्थं इष्टेरारम्भमङ्गलम् ।  
रक्षासूत्रादिकं त्याज्यं दीक्षायद्ये पुनर्गुहः ॥१५॥

[ श्रीमहालक्ष्मीस्थण्डिलप्रकल्पनविधिः ]

स्थण्डिलं कल्पयेत्तत्र तत्त्विकोणात्मकं यथा ।  
पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तं तत्प्रमाणेन समितम् ॥१६॥  
महालक्ष्म्यभिधं चैतत् सर्वसम्पत्प्रवृद्धिम् ।  
तत्पश्चात् स्थापयेत् कुम्भं पुरा प्रोक्तेन वर्त्मना ॥१७॥

[ श्रीलक्ष्मीनारारायणकुम्भस्थापनविधि. ]

धान्यविष्टरमध्ये तु सुवर्णद्वैर्विनिमिनेः ।  
कूर्चपल्लवपुष्पाद्यैः फलैः पुष्पेरलंकृतस् ॥१६॥  
ऊर्ध्वपुण्ड्राश्चितं दिव्यचन्दनाद्यैः सुशोभितस् ।  
रत्नगन्धाम्बुपूर्ण तल्लक्ष्मीनारायणाभिधस् ॥१७॥

[ प्रतिमालक्षणम् ]

पश्चान्निष्कसुवर्णेन प्रतिमां कारयेद्गुरुः ।  
तन्मध्ये तु श्रिया जुष्टं नारायणमनामयस् ॥२०॥  
चतुर्बाहुं विशालाक्षं कोमलं काञ्चनप्रभस् ।  
शङ्खचक्रगदापद्मं श्रीवत्साद्वैरलंकृतस् ॥२१॥  
दिव्याम्बरर्भूषणश्च दिव्यमालयदिराजितस् ।  
एवं लक्षणसंयुक्तं लेखयेच्छ्रीशमबजज ॥२२॥

[ प्रतिमाशोधनविधिः ]

तत् पञ्चगव्यैः संशोध्य तत्सन्धन्त्रैः यथाविधि ।  
प्राणप्रतिष्ठापूर्वं तु कुम्भमध्ये विनिक्षिपेत् ॥२३॥

[ कुम्भार्चनादि ]

श्रीसूक्तेन नृसूक्तेन कृत्वा कुम्भाभिमन्त्रणस् ।  
अधर्यादिसाधनैः सम्यक् पूजयेत् कुम्भमबजज ॥२४॥  
फलानि पायसान्नं च गोक्षीरं च निवेदयेत् ।

[ होमविधिः ]

स्थण्डलेऽपि न प्रतिष्ठाप्य लौकिकं भणिजं तु वा ॥२५॥  
समिधाज्यचर्णचैव पायसं चापि होमयेत् ।  
पृथक् पृथक् सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥२६॥  
श्रीगायत्र्या तथा विष्णुगायत्र्या च द्विजोत्तमः ।  
श्रीसूक्तेन नृभूक्तेन प्रत्येकं पायसं यजेत् ॥२७॥

परिवारादिकं सर्वं हुत्वा शास्त्रविधानतः ।  
 पूणहुतिं ततो दद्यात् अग्निमुद्वासयेत्ततः ॥२८॥  
 तत्सम्पाताज्यमादाय स्पृशेत् कुम्भं प्रसन्नधीः ।  
 सर्वमङ्गलवाद्यादीन् वादयित्वा मुहुर्मुहुः ॥२९॥  
 सम्पाताज्यावशिष्टं च कुम्भमध्ये विनिक्षिपेत् ।  
 अष्टाक्षरमनुं पश्चात् श्रीषडर्णं च देशिकः ॥३०॥  
 सावधानमना भूत्वा सहस्रमयुतं तु वा ।  
 कुम्भं स्पृशन् जपं कुर्यात् यावच्छक्तचथवा तदा ॥३१॥  
 यजमानं समाहृय दर्शयन् देवसन्निधौ ।  
 एवं विज्ञापयेद् ब्रह्मन् देवदेवस्य शाङ्गिणः ॥३२॥  
 स्वाभिन् सर्वजगन्नाथं लक्ष्मीनाथं कृपामय ।  
 दीनानवं महादेवं भक्ताभीष्टफलप्रद ॥३३॥  
 अस्य भक्तस्य सद्गुण्यभोगवैभवसञ्चयस् ।  
 कृपया देहि लोकेऽस्मिन् अद्यप्रभृति केशव ॥३४॥  
 यस्मिन् कस्मिन्नभीष्टार्थं न तु लोपो भवेत्प्रभो ।  
 न चाप्रियं भवेदस्य यत्र कुत्रापि केशव ॥३५॥  
 तच्छासनाच्चिरं जीयादसौ सद्गुण्यसम्पदा ।  
 इति सम्प्रार्थं देवेशं भक्तवाञ्छाफलप्रदस् ॥२६॥  
 प्रोक्षयेत् कुम्भतोयेन यजमानं तदा गुहः ।  
 सर्वमङ्गलवाद्यश्च शान्तिसूक्तप्रपाठकैः ॥३७॥  
 होमशेषं पायसं तु यजमानेन प्राशयेत् ।

[ प्रतिमाप्रदानविधि ]

तस्मैदद्यात्ततो लक्ष्मीनारायणप्रतिकृतिस् ॥३८॥  
 कर्ता तत्प्रतिमां गृह्णेत् साष्टाङ्गं प्रणमेदगुरुम् ।

[ आचार्यदक्षिणादीनि ]

गोभूस्वर्णस्वरादीनि शतनिष्कावधि क्रमात् ॥३९॥

आचार्यदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

[ प्रतिमाया नित्यपूजादिकम् ]

तदादि स्वगृहं नीत्वा प्रतिमां विधिवर्त्मना ॥४०॥

नित्यं संपूजयन् क्षिप्रं लभेत् सङ्कार्यसम्पदम् ।

एतन्मूर्तेः प्रभावेण निश्चयं नात्र संशयः ॥४१॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत — अष्टाक्षर-  
विधान इष्टिवैभवकाण्डे सर्वसम्पत् प्रदायकलक्ष्मी-  
नारायणेष्टिप्रकरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥



श्रीमद्भूक्षरविधानइष्टिवैभवकाण्डे

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

[ सर्वविद्याप्रदायकहयग्रीवेष्टिप्रकरणम् ]

॥३५॥

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

देवदेव महादेव देवर्षिगणसेवित ।  
देवकार्यर्थसन्धातः देवासुरवरप्रद ॥१॥  
यजमानोऽपि तद्वन्धुः मित्रपुत्रास्तथापि वा ।  
विद्यार्थी यदि चेत्तेन किं कर्तव्यं वद प्रभो ॥२॥

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

[ श्रोहयग्रीवेष्टिपद्धतिः ]

शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि हयग्रीवेष्टिपद्धतिम् ।  
यत्कृत्वा तु नरो भूमौ सर्वविद्याधिको भवेत् ॥३॥  
सर्वविद्याधिनाथस्तु हयग्रीव इतीरितः ।  
तस्मादिष्टौ च यद्वा तं सर्वविद्यां लभेन्नरः ॥४॥  
तद्विधानादिकं सर्वं अद्य वक्ष्यामि सत्क्रमात् ।  
लोकानुप्रहभावेन त्वयि वात्सल्यकारणात् ॥५॥

[ इष्टेः कालनिरूपणम् ]

यज्ञावसानपूर्वेद्युः कर्ता स्नात्वा यथाविधि ।  
धौतवस्त्रोऽर्वपुण्ड्रादीन् धृत्वा मित्रेश्च बान्धवैः ॥६॥  
समावृतो दिव्यगन्धपुष्पमाल्यादिशोभितः ।

## [ आचार्यप्रार्थनादि ]

गुरुं गत्वा नमस्कृत्य साष्टाङ्गं भक्तिभावतः ॥७॥  
 हयग्रीवाभिधं त्विष्ट कारयेत मुहुर्मुहुः ।  
 प्रार्थयेद्वस्त्रपुष्पादोऽ दत्वा ताम्बूलदक्षिणाः ॥८॥  
 अौं तथेत्युच्चरत् मौनी पश्चात् कर्म समाचरेत् ।  
 पुण्याहपूर्वकं यस्यां कस्यां वा दिशि पद्मज । ६॥  
 रक्षाबन्धं पुनर्दीक्षां न च कुर्याद्दिव्विजोत्तमः ।  
 ततः प्रकल्प्य द्यानेन विष्टुरं तद्विधानतः ॥१०॥

## [ कुम्भस्थापनादि ]

चक्राङ्गं वर्तयेत्तस्मिन् पञ्चवर्णप्रसूनकैः ।  
 तत्र नारायणं देवं हयाननमनन्यधीः ॥११॥  
 समावाह्यार्चयित्वा च कर्णिकामध्यभूतले ।  
 कुम्भं संस्थापयेद्वह्यन् सर्वलक्षणसंयुतम् ॥१२॥  
 कूर्चत्वक्पञ्चवर्युक्तं दिव्यगन्धाम्बुपूरितम् ।  
 वस्त्रमाल्यफलैर्युक्तं ऊर्ध्वपुष्पोपशोभितम् ॥१३॥

## [ हयग्रीवप्रतिमालक्षणम् ]

ततो निष्कसुवर्णेन हयाननप्रतिकृतिम् ।  
 कारयेचछह्वःचक्रादिदिव्यलाङ्गलनंशोभितम् ॥१४॥  
 लक्ष्म्या सह समासीनं हस्तसंशोभिपुस्तकम् ।  
 वरदाभयहस्ताभ्यां किरीटाङ्गदव्वपुरैः ॥१५॥  
 श्रीवत्सकौस्तुभयुतं तुलसीदाममूषितम् ।  
 पञ्चगद्यैः स्नापयित्वा संस्कृत्य च यथाक्रमात् ॥१६॥  
 प्रतिष्ठासीति साम्ना तत् प्रतिष्ठाप्य द्विजाग्रणोः ।  
 कुम्भे संस्थापयेद्वह्यन् यथाविधिविधानकम् ॥१७॥

## [ कुम्भावाहनादिकम् ]

तत्कुम्भं पूजयेत् पश्चात् अद्यर्द्यैः सर्वसाधनैः ।

पायसं शीतलं क्षीरं नारिकेलफलोदकम् ॥१८॥  
 निवेदयदपूर्पांश्च भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।  
 हयग्रीवाष्टाक्षरेण शतमष्टोत्तरं ततः ॥१९॥  
 कुम्भाभिमन्त्रणं कुर्यात् मन्त्रविद्वेशिकोत्तमः ।  
 इन्द्रादीन् कुम्भपरितः अष्टदिक्षवर्चयेत् क्रमात् ॥२०॥

[ वृत्ताकारस्थण्डलप्रकल्पनविधिः ]

ततस्तु वर्तुलाकारं स्थण्डलं तत्र कल्पयेत् ।  
 तालप्रमाणसूत्रेण भ्रामयेच्च चतुर्मुख ॥२१॥  
 इष्टकैस्तद्यथाशास्त्रं पूर्वमीक्षितलक्षणैः ।  
 कल्पयित्वाग्निमासाद्य होमयेद्वेशिकोत्तमः ॥२२॥

[ होमविधिः ]

नृसूक्तेन चर्ह चैव विष्णुसूक्तेन पायसम् ।  
 अष्टाक्षरेण समिधः हयग्रीवमनु स्मरन् ॥२३॥  
 आज्यं च जुहुयात् सम्यक् सहस्रमयुतं तु वा ।  
 अष्टोत्तरशतं वापि प्रत्येकं च पृथक् पृथक् ॥२४॥  
 पूर्णहृतिं ततो दत्त्वा संपाताज्येन पद्मज ।  
 कुम्भं संस्पृश्य तच्छेषं कुम्भमध्ये विनिक्षिपेत् ॥२५॥

[ भगवत्प्रार्थना ]

भगवन् देवदेवेश हयग्रीवामरप्रभो ।  
 रमानाथ जगन्नाथ विद्यानाथ सुराधिप ॥२६॥  
 एवं त्वद्भूत्तमालोक्य वात्सल्येन दयानिधे ।  
 सर्वविद्यासु कुशलं कुरुष्व पुरुषोत्तम ॥२७॥  
 त्वत्प्रभादद्वुतं त्वेषः महाविद्वान् भवेद्द्विः ।

[ कुम्भोदकप्रोक्षणमन्त्रप्रदानादि ]

एव संप्रार्थ्यं कुम्भस्थं हयग्रीवं हर्षिं क्रमात् ॥२८॥  
 यजमानं समाहूय तज्जलैः प्रोक्ष्य चादरात् ।

तस्मै दद्यात् हयग्रीवमन्त्रं न्यासादिभिर्युतम् ॥२६॥

कुम्भस्थप्रतिमां चैव तस्मै दद्याज्ञतुर्मुखं ।

पायसं होमशेषं च दद्यात् किञ्चिन्महामतिः ॥३०॥

तत्सर्वं श्रद्धया भक्तच्च स्वीकृत्य परम हितम् ।

यजमानस्तदाऽऽचार्यं पूजयेत्त यथाविधि ॥३१॥

[ आचार्यदक्षिणादि ]

गां सुवर्णं च रत्नानि धान्यं वस्त्रं महीमपि ।

ताम्बूलं दक्षिणां चैव शतनिष्कावधि क्रमात् ॥३२॥

दत्त्वा सन्तोषयेद्ब्रह्मन् सिद्धिमाकांक्ष्य शीघ्रतः ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव यथाशक्ति यथावसु ॥३३॥

[ प्रतिमाया नित्यपूजा ]

तेभ्यश्च दक्षिणां दत्त्वा गृह्णीयाज्ञ तदाशिषः ।

तदादि स्वगृहे कर्ता प्रत्येकं सुमनोहरम् ॥३४॥

मन्दिरं कल्पयित्वात्र देवेशं हयशीर्षकम् ।

संस्थाप्य नित्यं भक्तच्च श्रद्धया शास्त्रवर्तमना ॥३५॥

षोडशैरुपचारेस्तं पूजयेत् चतुर्मुखं ।

आचार्येणानुगृहीतं मन्त्रं चापि जपेत् क्रमात् ॥३५॥

एवं कृत्वा सुसंसिद्धं अचिरात्स भजेद्ध्रुवम् ।

लोकेऽस्मिन् सर्वतःपूज्यःतदादि स भवेत् क्रमात् ॥३७॥

सर्वविद्याधिकस्सर्वसंपद्भिः विभवैर्युतः ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
विधानइष्टिवैभवकाण्डे सर्वविद्याप्रदायकहयग्रीवेष्टि  
प्रकरणं नाम सप्तमोऽध्याय ॥



श्रीमद्दृष्टाक्षरविधान—इष्टिवैभवकाण्डे

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

[ ग्रहबाधानिवारकनृसिंहेष्टिप्रकरणम् ]



[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

अतः परं तु हे स्वामिन् लक्ष्मीनाथ जगत्पते ।  
यजमानोऽपि तज्जायापुत्रमित्रादिबान्धवाः ॥१॥  
दुष्टग्रहपिशाचाद्यैर्बाधिता यत्र भूतले ।  
तत्र तैः तत्प्रशान्त्यर्थं किं कर्तव्यं वद प्रभो ॥२॥  
क्रूरभूतादिदुर्जन्मकारणं चापि ब्रूहि मे ।  
किमर्थं तैर्बाधिताः स्युः जनाः सन्ततमच्युत ॥३॥

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

वक्ष्यामि शृणु ते ब्रह्मत् भूतानां जन्मकारणम् ।  
प्रथमं च तदा तेषां विमोचनविधानकम् ॥४॥  
यस्य श्वरणमात्रेण पलायन्ते ग्रहादयः ।  
तदिदानीं तवाख्यास्ये भक्तिश्रद्धान्वितः शृणु ॥५॥

[ पैशाचादीनां जन्मकारणनिरूपणम् ]

वेदोक्तकाम्ययज्ञादीन् यः करोति विसूढधीः ।  
तस्य तत्कर्मजालेषु भवेल्लोपादि सम्भवः ॥६॥  
मन्त्रतन्त्रक्रियाकालद्रव्यादिषु सदाबजज ।  
तेनासौ जायते भूमौ पापपैशाचयोनिषु ॥७॥

तृणाक्षुधादिकैः पश्चाद्वाधितो बनभूमिषु ।  
 पर्वताग्रादिके वापि वर्तते दुःखितो भृशम् ॥८॥  
 तच्छरीरावसानाय निरीक्षेत सदा च सः ।  
 एतस्मिन्नतरे काले तत्र गच्छन्ति ये नराः ॥९॥  
 तेष्वसौ समधिष्ठाय तान् बाधेत सुदारुणम् ।  
 ज्वराद्यामयसंघातैरुन्मादाद्यैर्वर्णादिकैः ॥१०॥  
 तस्योपशमनार्थं तु परमं वैदिकं महत् ।

[ श्रीनृसिंहेष्टिप्रभावः ]

इष्टि कुर्यान्तर्नृसिंहाख्यं यथाविधि तदा भुवि ॥११॥  
 तत्प्रभावेन ते शीघ्रं भवेयुर्ग्रहमोचिताः ।  
 इह सर्वसुखं भुक्त्वा प्राप्नुवन्ति परं पदम् ॥१२॥  
 तैर्मोचितपिशाचाश्र तत्क्षणात् वोतकिलबषाः ।  
 श्रीवैकुण्ठमवाप्यात्र मोदन्ते नित्यसूरिभिः ॥१३॥  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्वयोरपि सुखावहम् ।  
 इष्टिमेतत्प्रकर्तव्यं यजमानेन सत्क्रमात् ॥१४॥

[ इष्टिकालनिरूपणम् ]

यज्ञमध्ये तु तत्कर्ता यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि वा ।  
 प्रातरुथाय सुस्नातः काल्यं कर्म निवर्त्य च ॥१५॥  
 धृतोर्धर्वपुण्ड्रतुलसीमालिकाभूषणास्वरः ।  
 कृताह्निको वृतानेकभक्तभागवतप्रियः ॥१६॥  
 गत्वा ॐ चार्यान्तिकं तत्र नत्वा साष्टाङ्गमब्जज ।

[ आचार्यविज्ञापनम् ]

दद्यात् पुष्पफलादीनि ततो विज्ञापयेदगुरुन् ॥१७॥  
 महात्मन् देशिकश्रेष्ठ जगत्कल्याणकारण ।  
 भक्तकल्पद्रुमं श्रीमन् कृपां कुरु मयि प्रभो ॥१८॥  
 दुष्टग्रहैरहं तीव्रं बाधितोऽस्मि चिराद्वुवि ।

तद्वाधामपहतुं मे त्वमेवार्हसि मन्त्रवित् ॥१६॥  
न चान्ये भुवि वर्तन्ते शक्तिमन्तस्त्वया समाः ।  
तस्मादव्याजकृपया मासुद्धर ब्रुधाग्रणे ॥२०॥

[ इष्टैः पूर्वकृत्यम् ]

एवं पृच्छन्तमावीक्ष्य आचार्यः करुणामयः ।  
ओं तथेत्युच्चरत् यज्ञशालाभूमि प्रवेशयेत् ॥२१॥  
ततः संपूज्य सेनेशं विघ्नशान्त्यर्थमादरात् ।  
पुण्याहं वाचयेद्विप्रैः सर्वद्रव्यादिशुद्धये ॥२२॥

[ स्थण्डलनिर्माणविधिः ]

पश्चात् प्रकल्पयेद्व्रह्मन् स्थण्डलं वृत्तमेव वा ।  
पञ्चकोणात्मकं वापि पूर्वोक्तलक्षणैर्युतम् ॥२३॥

[ कुम्भस्थापनविधिः ]

ततो हैमं राजतं वा ताम्रं वा कुम्भमुत्तमम् ।  
सर्वलक्षणसंयुक्तं सदगन्धाम्बुप्रपूरितम् ॥२४॥  
वस्त्रस्त्रवप्लुवैर्युक्तं नालिकेरफलाश्चितम् ।  
पञ्चामृतेः पञ्चगव्यैः तुलसीदलसञ्चयैः ॥२५॥  
अक्षतैरोषधिद्रव्यैः ऊर्ध्वपुण्ड्रैर्युतं तदा ।  
कुशकूर्चसमायुक्तं पुष्पमालासुशोभितम् ॥२६॥  
रक्ताक्षतैश्च तद्वस्त्रैः तद्वगन्धै तत्सुमैर्युतम् ।  
धान्यविष्टरमध्ये तु षट्कोणे मण्डले न्यसेत् ॥२७॥  
ततो निष्कसुवर्णोनं प्रतिमां कारयेद्बुधः ।  
वृत्ताकारं च तन्मध्ये नृसिंहं लेखयेत् कुमात् ॥२८॥  
अष्टबाहुर्महाभीमः करालवदनोऽद्वुतः ।  
शङ्खचक्रदगदाद्यबाणतूणीरलाज्जितः ॥२९॥  
खङ्खेटकयुक्तश्च तथा परशुशोभितः ।  
मुसलायुधधारी च मृत्युदंष्ट्रांचितः प्रभुः ॥३०॥

दैत्यान्तको रौद्ररूपः दुष्टपैशाचसंहरः ।  
 रक्ताम्बरधरः तीक्ष्णहृषिः भूतभग्नप्रदः ॥३१॥  
 नृसिंहो हारकेयूरकिरीटादिविभूषितः ।  
 एवं विलेखयेत्तत्र देवदेवं द्विजाग्रणीः ॥३२॥  
 पश्चात् संशोधयेदद्विः पञ्चगव्यैः प्रतिकृतिस् ।  
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् तदा साधकसत्त्वः ॥३३॥  
 कुम्भे तद्विन्यसेत् पश्चान्नृसिंहानुष्टुभं पठत् ।

## [ कुम्भावाहनविधिः ]

ततः साक्षान्नृसिंहं तत्कुम्भे चावाहयेदगुरुः ॥३४॥  
 दद्याददर्थादिकं सर्वं नैवेद्यान्तं यथाविधि ।  
 दध्यन्नं नालिकेरं च शीतलं च गवां पथः ॥३५॥  
 विनिवेद्य तु देवाय ताम्बूलादीन् समर्पयेत् ।

## [ होमविधिः ]

स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य यथाविधि द्विजाग्रणीः ॥३६॥  
 समिधाज्यचरुंश्चैव दधि क्षीरे यजेत् क्रमात् ।  
 तिलांश्र जुहुयादब्रह्मन् गायत्र्या नृहरेगुरुः ॥३७॥  
 अयुतं वा सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ।  
 पृथक् पृथक् च प्रत्येकं कुर्यात् पूर्णहृष्टिं ततः ॥३८॥  
 तत्सम्पाताज्यमादाय कुम्भं स्पृष्ट्वा च मन्त्रवित् ।  
 अवशिष्टं कुम्भमध्ये विन्यसेत्तु यथाविधि ॥३९॥

## [ कुम्भाभिमन्त्रणम् ]

ततो नृहरिगायत्र्या कुर्यात् कुम्भाभिमन्त्रणम् ।  
 अष्टाविंशतिवारं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥४०॥  
 पश्चात् तत्कुम्भपरितःदिक्पालान् पूजयेत् क्रमात् ।

## [ कुम्भजलप्रोक्षणविधिः ]

तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः अष्टर्याद्यैः सर्वसाधनैः ॥४१॥

ततःकुम्भाग्रतो भूमौ षट्कोणं कुड्कुमादिभिः ।  
 सुस्पष्टं मण्डलं त्वेकं लेखयेत् साधकोत्तमः ॥४२॥  
 तस्मिन् सुदर्शनं दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।  
 दमस्तिरणमध्ये तु सहस्रारं प्रपूजयेत् ॥४३॥  
 सुदर्शनषड्ठर्णं तु षट्कोणेषु विलेखयेत् ।  
 हेतीशं चक्रराजं च सहस्रारं सुदर्शनम् ॥४४॥  
 चतुर्दिक्षु लिखेद्ब्रह्मत् अक्षताद्यसुपूजयेत् ।  
 गन्धं पुष्पं च धूपं च दत्त्वा तत्र समन्ततः ॥४५॥  
 नालिकेरान् चतुर्दिक्षु निवेद्य च गुरुत्तमः ।  
 अष्टदिक्षु हरिद्रान्नबलि दद्याद्यथाविधि ॥४६॥  
 कुमुदादिगणानां च इन्द्रादोनामपि क्रमात् ।  
 ग्रहाधिष्ठितकर्तारं तदन्यं वा नरोत्तमम् ॥४७॥  
 शान्तिसूक्तानुसन्धानैः समाहूय तदा गुरुः ।  
 भेरीपटहवाद्यादीन् वादयित्वा मुहुर्मुहुः ॥४८॥  
 नीत्वा प्रदक्षिणं तस्य मण्डलस्य पुरो भुवि ।  
 संस्थाप्य दर्शयेद्देवं नृसिंहं भीममव्ययम् ॥४९॥  
 पश्चान्मण्डलमध्ये तमुपवेश्य धरामरः ।  
 कुम्भोदककैश्च संप्रोक्ष्य यद्वा सुस्ताप्य वा क्रमात् ॥५०॥

[ ग्रहमोचनविधिः ]

पाशेन वापि दण्डेन मन्दं सन्ताडयेत् स्वयम् ।  
 त्रिवारं मोक्षयेत्युक्त्वा वीक्षयेत् क्रोधटृष्णिभिः ॥५१॥

[ रक्षाकरणम् ]

कुम्भस्थप्रतिमां पश्चाद्वाहौ सूत्रेण बन्धयेत् ।  
 अनया रक्षया तस्य भवेद्वाधानिवारणम् ॥५२॥  
 दर्शनात्मण्डलस्यैव भयविह्वलचेतसः ।  
 भवन्ति सर्वपैशाचदुष्टग्रहगणादयः ॥५३॥

यदा मण्डलमध्ये स्थात् संप्रविष्टः स बाधितः ।  
 तदेव ते विमुच्यैनं पलायन्ते न संशयः ॥५४॥  
 तद्वाहौ वीक्ष्य रक्षां तु न पुनर्बधियन्त्यमुम् ।  
 तत्समीपतले चापि नागमिष्यन्ति निश्चयः ॥५५॥  
 तदारभ्यमहारोर्य भारयभोगादिभिर्वृतः ।  
 स जीयाच्छतवषर्णि नृहरेः कृपया भुवि ॥५६॥

## [ आचार्यदक्षिणादि ]

कर्मन्ते गुरुमध्यर्च्य दद्याद्देनुद्वयं च सः ।  
 सुवर्णं शतनिष्कं वा तदर्थं पादमेव वा ॥५७॥  
 आचार्यदक्षिणा प्रोक्ता सर्वकर्मसु भूतले ।  
 तस्मादपि देयं स्वाद्यगुरुसन्तुष्टिहेतवे ॥५८॥  
 ब्राह्मणांश्चापि सङ्कृतान् भोजयेत् यथावसु ।  
 तेभ्यश्च दक्षिणां दत्त्वा तोषयेद्द्वगवत्प्रियम् ॥५९॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानइष्टिवैभवकाण्डे ग्रहबाधानिवारकनृसिंहेष्टिप्रकरणं  
 नाम अष्टमोऽध्यायः ॥



श्रीमद्भूतरविधानयज्ञवैभवकाण्डे

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

[ सकलामयनिवारक परमेष्ठिप्रकरणम् ]

३५४

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

अथ स्वामिन् रमानाथ अच्युतानन्त केशव ।  
ज्वराद्यामयशान्त्यर्थं यजमानादिकं भूवि ॥१॥  
यज्ञकाले प्रकर्तव्यं अस्ति यत्कर्म भूतले ।  
तन्मे कथय देवेश लोकानुग्रहकाम्यया ॥२॥

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मन्नद्य प्रवक्ष्यामि लोककल्याणहेतवे ।  
यत्त्वया कांक्षितं मुख्यं परमेष्ठिविधायकम् ॥३॥  
शीततापज्वराद्यैर्वा राजयक्षमादिभिर्भूवि ।  
यजमानादिकाश्रान्ये बाधिता यदि सर्वदा ॥४॥  
ते कुर्वन्तु महाभक्तच्या परमेष्ठि यथाविधि ।  
एतदिष्ठिप्रभावेन सर्वे शास्यन्ति चामयाः ॥५॥  
सदारोग्यं भवेच्चैव सुखं विदन्ति तत्क्षणात् ।  
तस्मादेषा प्रकर्तव्या परमेष्ठिः सदा नरैः ॥६॥

[ इष्टिकालनिरूपणम् ]

यज्ञमारभ्य तन्मध्ये यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि वा ।  
सर्वरोगप्रशान्त्यर्थं एतदिष्ठि च कारयेत् ॥७॥

## [ इष्टे: पूर्वकृत्यम् ]

कर्ता तस्मिन् दिने स्नात्वा गुरुं गत्वा प्रणम्य च ।  
 स्वरोगबाधाविवरं तस्मै विज्ञापनं चरेत् ॥८॥  
 तत्काले फलपुष्पादीन् वस्त्रादीश्च समर्पयेत् ।  
 तदा तुष्टमना भूमौ स गुरुमन्त्रवित्तमः ॥९॥  
 कृपाहृष्टच्या तु तं वीक्ष्य ओं तथेति समुच्चरेत् ।  
 पश्चात् प्रवेशयेद्वज्ञशालां भक्तैर्द्विजंसह ॥१०॥

## [ त्रिकोणस्थण्डलप्रकल्पनविधिः ]

तत्राभीष्टदिशि ब्रह्मन् त्रिकोणस्थण्डलं पुरा ।  
 प्रोक्तमार्गेण निर्माय सर्वलक्षणसंयुतम् ॥११॥  
 पुण्थाहवाचनं कुर्यात् विप्रैर्वेदविशारदैः ।

## [ कुम्भस्थापनम् ]

पश्चादेकं महाकुम्भं सुवर्णद्यैर्विनिर्मितम् ॥१२॥  
 धान्यविष्टरमध्ये तु स्थापयेलक्षणान्वितम् ।

## [ प्रतिमालक्षणम् ]

निष्ठकमात्रसुवर्णेन कारयेत् प्रतिमां ततः ॥१३॥  
 तन्मध्ये वर्तुलाकारमण्डले प्रणवं लिखेत् ।  
 पञ्चगव्यैः सुसंशोध्य कुम्भे तद्विन्यसेत् गुरुः ॥१४॥

## [ कुम्भावाहनक्रमः ]

अथ प्रणवमन्त्रेण लक्ष्मीनाथं जगत्पतिम् ।  
 सर्गस्थितिलयादीनां कारणं परमेश्वरम् ॥१५॥  
 कुम्भमध्ये समावाह्य अद्यत्यैः पूजयेदगुरुः ।  
 पायसान्नं च मुदगान्नं दद्यन्नं विनिवेदयेत् ॥१६॥  
 पूर्णफलैश्च कपूरनर्गिवल्लीदलैर्युतम् ।  
 दद्यादेवाय ताम्बूलं मुक्ताचूर्णान्वितं ततः ॥१७॥  
 साज्यवर्तिद्वयेनाथं कर्पूरेणाथवा गुरुः ।

नीराजनं ततो दद्यात् हरये परमात्मने ॥१६॥  
मन्त्रपुष्टं समर्प्यथ नमस्कारं समर्प्य च ।

[ होमविधिः ]

अग्निमासाद्य तत्पश्चात् स्थण्डले पूर्वमीरिते ॥१६॥  
समिधाज्यचरूपं सद्य जुहुयात् प्रणवेन हि ।  
रोगभेदाननुसृत्य द्रव्यभेदानथ शृणु ॥२०॥

[ रोगभेदेन होमद्रव्यविभेदनिरूपणम् ]

दीर्घज्वरादिषु ब्रह्मन् पालाशं जुहुयात् समित ।  
गुडान्नं लाजसंयुक्तं गोक्षीरं चाज्यमेव च ॥२१॥  
पक्षमरोगे तु न्यग्रोधसमिधश्च तिलान् यजेत् ।  
पायसं मधुसमिश्रमाज्यं चैव चतुर्मुख ॥२२॥  
कुषादिषु यजेद्ब्रह्मन् खादिरं च समितथा ।  
दधिसम्मिश्रिताज्यं च मुद्गान्नं देशिकोत्तमः ॥२३॥  
अतिसारे तु सम्प्राप्ते श्लेष्मरोगादिसम्भवे ।  
मल्लिकाकुसुमं चैव प्लाक्षं च जुहुयात् समित ॥२४॥  
पित्ताधिक्ये चम्पकानि प्रसूनानि यजेद्गुरुः ।  
हरिद्रान्नं तथा बिल्वसमिधस्सर्पिरेव च ॥२५॥  
वातरोगादिषु यजेदौदुम्बरसमिञ्चयम् ।  
कृसरान्नं तथा पद्मबीजानाज्यं च भूतले ॥२६॥  
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।  
यद्वाऽष्टृविंशतिर्वापि प्रत्येकं च पृथक् पृथक् ॥२७॥  
एतद्वचनकार्येषु प्रणवं मन्त्रमुच्चरेत् ।  
तस्मात्तेनैव जुहुयाद्विंश्ति जायासमन्वितम् ॥२८॥  
पूर्णाहृति ततो दत्त्वा होमशेषं समाप्येत् ।  
सम्पाताज्यं तु गायत्र्या कुम्भमध्ये विनिक्षिपेत् ॥२९॥

## [ कुम्भस्याभिमन्त्रणविधिः ]

सप्तव्याहृतिभिः कुम्भमभिमन्त्रयद्विजोत्तमः ।  
 पश्चात् कुम्भं स्पृशन् मौनी प्रणवं जपमाचरेत् ॥३०॥  
 अयुतं नियुतं वापि सहस्रं वा शतं तु वा ।  
 जपसंख्या तु निर्णीता आमयाधिक्यहेतुना ॥३१॥  
 तदर्थं पादमेवाथ जपेन्मौनी स्वशक्तिः ।

## [ प्रोक्षणविधिः ]

तदन्वामयसंयुक्तं समाहूय द्विजाग्रणीः ॥३२॥  
 चक्राब्जं वर्तयित्वाऽग्ने तन्मध्ये तं निवेशयेत् ।  
 सर्वमङ्गलवाद्यादीन् वादयित्वा मुहुर्मुहुः ॥३३॥  
 शान्तिसूक्तानुसन्धानेरबिलङ्घः पावमानकं ।  
 प्रोक्षयेद्यजमानादीन् यद्वा सुस्नापयेत्त तात् ॥३४॥

## [ भगवत्प्रार्थना ]

पश्चादेवं महाभक्तचा प्रार्थयेज्जगदोश्वरम् ।  
 हे प्रभो भगवन् सर्वलोकेश्वर दयामय ॥३५॥  
 दीनावन् परब्रह्मन् सर्वभूतनियामक ।  
 त्वत्प्रसादादयं भक्तःशीघ्रं स्यात्तु निरामयः ॥३६॥  
 विमोचयेनं सर्वेभ्यः पापेभ्यश्च श्रियः पते ।  
 रक्ष रक्ष सदाप्येव मारोग्यादोन् प्रसादयन् ॥३७॥  
 देह्यस्मै सर्वसौभाग्यं दीर्घमायुश्च सन्ततिम् ।  
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश मामप्युद्धर मापते ॥३८॥

## [ रक्षाकरणम् ]

इति संग्रार्थ्य देवेशं पश्चाद्रक्षां समाचरेत् ।  
 सव्येतरेऽस्य बाहौ तु कुम्भस्थप्रतिमां गुरुः ॥३९॥  
 गायत्र्या बन्धयेत्तेन कर्ता स्यात्तु निरामयः ।  
 न कदापि च तद्रक्षा त्याज्या स्यात्तेन भूतले ॥४०॥

यावज्जीवं तु संरक्ष्य सर्वानि कामानवाप्नुयात् ।  
तदारभ्यास्य गेहे च सर्वे पुत्रादिवान्धवाः ॥४१॥  
सदारोग्यं महाभाग्यं लब्ध्वा नन्दन्ति भूतले ।

[ आचार्यदक्षिणादि ]

कमन्ते यजमानश्च स्वाचार्यं स्वयमर्चयेत् ॥४२॥  
गोभूधान्यादिकैर्वस्त्रैः गन्धपुष्पफलादिकैः ।  
शतनिष्कसुवर्णेन तदधर्धिनं वा पुनः ॥४३॥  
तोषयेद्भूषणाद्यैश्च तस्यानुग्रहकाम्यया ।

[ ब्राह्मणादिभोजनविधिः ]

यावज्जीवं च स्वाचार्यं भक्तिश्रद्धान्वितो भवेत् ॥४४॥  
ब्राह्मणान् विष्णुभक्तांश्च भोजयेत् कर्मसिद्धये ।  
सहस्रं वा तदधूं वा तदधूं पादमेव वा ॥४५॥  
दक्षिणादीन् समर्प्याथ आशीर्वदं ततो भवेत् ।  
यावज्जीयादसौ लोके तावत्तान् पूजयेत् क्रमात् ॥४६॥  
तेनास्य स्यान्महत् सौख्यमिहलोके परत्र च ।  
प्राप्नोति सकलाभीष्टान् वैकुण्ठं च समाप्नुयात् ॥४७॥

इति श्रीपाञ्चरात्रै श्रीमन्नाराणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
विधानयज्ञवैभवकाण्डे सकलामयनिवारकपरमेष्ठि-  
प्रकरणं नाम नवमोऽध्यायः ॥



श्रीमद्वृष्टिरविधान—इष्टिवैभवकाण्डे

॥ दशमोऽध्यायः ॥

[ दुर्भिक्षप्रशमनार्थकवैयूहकेष्टप्रकरणम् ]

—३४—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

देवदेवेश्वर श्रीमन्नारायण दयानिधे ।  
अतिवृष्टच्याऽप्यनावृष्टच्या दुर्भिक्षं यदि सम्भवेत् ॥१॥  
गदेशो तत्प्रशान्त्यर्थं किं कर्तव्यं वद प्रभो ।

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

[ वैयूहकेष्टनिरूपणम् ]

शृणु वक्ष्याम्यथ ब्रह्मन् इष्टं वैयूहिकाभिधम् ॥२॥  
यस्मात् सर्वत्र लोकेऽस्मिन् सुभिक्षं भवति ध्रुवम् ।  
वैष्णवं यज्ञमारभ्य यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि वा ॥३॥  
तन्मध्ये कारयेदेतदिष्टं शास्त्रोक्तवत्मना ।

[ इष्टे: पूर्वकृत्यम् ]

तस्मिन् दिने यज्ञकर्ता प्रातःस्नात्वा कृताह्लिकः ॥४॥  
आचार्यस्यान्तिकं गत्वा नत्वा विज्ञापनं चरेत् ।  
महात्मन् मुनिशार्दूल वैष्णवोक्तमदेशिक ॥५॥

[ आचार्यप्रार्थनादि ]

राष्ट्रे त्वस्मिन् जनाः सर्वे दुर्भिक्षभयविह्वलाः ।  
नित्यं चापि महादुःखान्याप्नुवन्ति विशेषतः ॥६॥

तद्दुःखशमनार्थं तु त्वमेवार्हसि सुव्रत ।  
 मया कारय तस्मात् इष्टिमेकं महाफलम् ॥७॥  
 लोककल्याणहेत्वर्थमेव भूतदयापर ।  
 इत्युक्त्वा चार्चयेद्ब्रह्मन् स्वाचार्यं भक्तिभावतः ॥८॥  
 पश्चात्मग्रतो नीत्वा प्रविशेद्यागमप्पदपम् ।  
 तत्र पुण्याहपूर्वं तु सेनेशार्चनमाचरेत् ॥९॥

[ चतुरश्चस्थण्डिलकल्पनम् ]

स्थण्डिलं चतुरश्च च कल्पयेत् पूर्ववद् द्विजः ।  
 स्वाभीष्टभागभूमौ हि कल्पयमेतच्चतुर्मुख ॥१०॥

[ कुम्भस्थापनादि ]

ततस्तु चतुरः कुम्भान् धान्यपीठाग्रभूतले ।  
 पूर्ववत् स्थापयेत् सर्वलक्षणैः संयुतान् तथा ॥११॥

[ प्रतिमालक्षणम् ]

चतुरसंख्याकप्रतिमाः कारयेच्छास्त्रवर्त्मना ।  
 तेष्वेकस्मिन् वासुदेवं सङ्कर्षणमथापरे ॥१२॥  
 तृतीये चैव प्रद्युम्नं अनिरुद्धमनन्तरे ।  
 शङ्खचक्रगदापद्मकिरीटादिकलाञ्छनैः ॥१३॥  
 लेखयेद्वच्छूरुपेण शिलिपना कुशलेन वै ।  
 ततस्तान् पञ्चगव्याद्यैः संशोध्य च यथाविधि ॥१४॥  
 प्राणप्रतिष्ठां विधिवत् कृत्वा कुम्भेषु निक्षिपेत् ।  
 पूर्वादिदिक्षु क्रमशः वासुदेवादिकान् यजेत् ॥१५॥

[ चतुर्वर्घूहमन्त्राः ]

ओं नमः पूर्वमुच्चार्यं पश्चाद्बूगवतेति च ।  
 वासुदेवाय च ततः वासुदेवमनुर्भवेत् ॥१६॥  
 तथैवोङ्कारमादौ च नमः पदसमन्वितम् ।  
 ततो भगवतेति स्यात्पश्चात् सङ्कर्षणाय च ॥१७॥

सङ्कर्षणमनुर्भयात् प्रद्युम्नस्य मनुं शृणु ।  
 प्रणवं च नमोयुक्तं ततो भगवतेति च ॥१८॥  
 प्रद्युम्नायेति तत्पश्चात् प्रद्युम्नो मन्त्र ईरितः ।  
 ओं नमश्च चतुर्थ्यन्तभगवत्पदसंयुतम् ॥१९॥  
 अनिरुद्धायेति च भवेदनिरुद्धमनुः स्वयम् ।

## [ कुम्भावाहनक्रमः ]

एते मन्त्रैः क्रमादृ ब्रह्मन् तत्तत्कुम्भे द्विजोत्तमः । २०॥  
 वा सुदेवादिकव्यूहानावाह्याभ्यर्थ्यच्चयेत्तदा ।  
 चतुरन्नं निवेद्याथ स्थण्डले होममारभेत् ॥२१॥

## [ होमविधिः ]

वासुदेवादिभिर्मन्त्रैः प्रत्येकं च पृथक् पृथक् ।  
 समिधाज्यचरुं श्चैव जुहुयादयुतं तु वा ॥२२॥  
 सहस्रं शतमेवाथ प्रागुक्तेनैव वर्तमना ।

## [ होमद्रव्यभेदः ]

अश्वत्थौदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधिः क्रमात् ॥२३॥  
 वासुदेवादिसूर्तीनां चतुर्णि जुहुयात् पृथक् ।  
 दध्यन्नं च गुडान्नं च मुद्गान्नं चापि पायसम् ॥२४॥  
 चरुभेदस्तु विज्ञेयः तत्तन्सूर्तिविभेदतः ।  
 दधिसप्तिर्मधुक्षीरं तेषां प्रोक्तं पृथक् पृथक् ॥२५॥  
 एलालवज्ञतक्षोलजाजीपत्रफलानि च ।  
 कच्चूरागरुगुल्यकस्तूरीचन्दनानि च ॥२६॥  
 द्राक्षाखर्जूरकपूर केसरीजीरकादिकम् ।  
 सर्वं सम्मिश्य होमान्ते समव्याहृतिभिर्यजेत् ॥२७॥  
 लाजानि च तिलांश्चैव गायत्रया जुहुयात्ततः ।  
 प्रणवेन तु तत्पश्चान्नवधान्यानि होमयेत् ॥२८॥  
 पूर्णहुर्ति समर्थ्यथ सम्पाताज्येन देशिकः ।

कुम्भान् संस्पृश्य शेषं तु विन्यसेत्तेषु पूर्ववत् ॥२६॥

[ कलशाभिमन्त्रणम् ]

पूर्वोक्तेर्मनुभिर्ब्रह्मव् चतुर्भिः साधकोत्तमः ।

जपं कुर्यात् सहस्रं वा दशसाहस्रमेव वा ॥३०॥

अभिमन्त्रणपूर्वं तु कलशानां यथाविधि ।

[ वायसबलिः ]

ततो भूतबर्लिं दद्यात् पायसान्नेन देशिकः ॥३१॥

भूतप्रेतपिशाचाश्र्य ये चान्ये सन्ति दुर्ग्रहाः ।

दुभिक्षभयदा भूमौ लोकोपद्रवकारिणः ॥३२॥

ते तृप्ता बलिनानेन दूरतो यान्तु तत्क्षणात् ।

इति मन्त्रं समुच्चार्यं दिग्बिदिक्षु बर्लि क्षिपेत् ॥३३॥

[ कुम्भजलप्रोक्षणविधिः ]

चतुर्संख्याकविप्रेन्द्रान् समाहृय ततः परम् ।

फलपुष्पाम्बराद्यस्तान् आदौ संपूज्य मन्त्रवित् ॥३४॥

दद्यात्तेषां कराबजेषु कलशानां चतुष्टयम् ।

शान्तिसूक्तानुसन्धानैः सर्वैर्वाद्यश्च सत्क्रमात् ॥३५॥

यज्ञमण्डपप्राप्तभागे गत्वा त्रिचार्यो जितेन्द्रियः ।

वासुदेवाख्यकुम्भस्थजलं सिङ्गचेत् समन्ततः ॥३६॥

वासुदेव जगन्नाथं त्वत्प्रभावादतः परम् ।

प्राप्तभागे स्थान्तु सर्वत्र सुभिक्षं सर्वदा प्रभो ॥३७॥

इति संप्रार्थ्यं देवेशं नमस्कृत्य चतुर्मुखं ।

पूर्ववद्विक्षणे भागे गत्वा तत्रापि देशिकः ॥३८॥

सङ्क्लिष्णाभिधात् कुम्भात् सिङ्गयेत् सर्वतो जलम् ।

सङ्क्लिष्णं रमानाथं त्वन्महिम्ना त्वतः परम् ॥३९॥

सुभिक्षं सर्वसंवृद्धिः सुवृष्टिश्च भवेत् प्रभो ।

एवं संप्रार्थ्यं तं देवं नमस्कुर्यात् द्विजोत्तमः ॥४०॥

पश्चादेव यथाशास्त्रं पश्चिमं भागमाश्रयेत् ।  
 प्रद्युम्नाभिधकुम्भस्थजलं तत्र तु सिञ्चयेत् ॥४१॥  
 पश्चात् सम्प्रार्थयेद्देवमेकं प्रद्युम्नरूपिणम् ।  
 हे स्वामिन् तव बात्सल्यात् प्रद्युम्नं जगतां पते ॥४२॥  
 पश्चिमस्यां दिशि भवेत् सुभिक्षं सर्वदापि च ।  
 इत्युक्त्वा प्रणमेद्भूमौ गुरुः साष्टाङ्गमब्जज ॥४३॥  
 ततो गत्वा यथापूर्वमुत्तरं भागमलं च ।  
 अनिरुद्धाख्यकुम्भस्थं सिञ्चयेज्जलमलं वै ॥४४॥  
 अनिरुद्ध दयारूप तव बात्सल्यहेतुना ।  
 उत्तरस्यां दिशि भवेत् सुभिक्षं सर्वतोऽपि च ॥४५॥  
 एवं संप्रार्थ्य विधिवदेवेशं प्रणमेत्ततः ।

[ आचार्यतोषणादिकविधयः ]

यजमानस्तदाचार्यं गोभूस्वर्णम्बरादिकैः ॥४६॥  
 शतनिष्कादिकैः प्राग्वद्वक्षिणाद्यैश्च भूषणैः ।  
 यावत्संतृप्ति संपूज्य ब्राह्मणान् चापि भोजयेत् ॥४७॥  
 धनधान्यादिभिविप्रान् तोषयेच्च यथादसु ।  
 तेषामाशीः प्रभावेन सुभिक्षं सर्वतो भवेत् ॥४८॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विवानइष्टिवैभवकाण्डे दुर्भिक्षप्रशमनार्थकवैयूहकेषि-  
 प्रकरणं नाम दशमोऽध्यायः ॥



शोमदण्डाक्षरविधान—इष्टिवैभवकाण्डे

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

[ सर्वसंग्रामजयप्रदायक श्रीविष्वक्सेनेष्टिप्रकरणम् ]

—४३—

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

भगवत् सर्वलोकेश भक्तवाञ्छाफलप्रद ।  
यज्ञकर्ता यदा स्यात् क्षत्रियो देशपालकः ॥१॥  
तेन युद्धजयप्राप्त्यै किं कर्तव्यं वद प्रभो ।

[ भगवद्वचनम् ]

थोभगवानुवाच—

अद्य वक्ष्ये चतुर्वक्त्रं यत्त्वया कांक्षितं शृणु ॥२॥

[ विष्वक्सेनेष्टिविधानम् ]

विष्वक्सेनाभिधं त्विष्टिविधानं विधिचोदितम् ।  
सर्वशत्रुहरं चैव सर्वसम्पत्प्रदं भुवि ॥३॥  
संग्रामेषु जयप्राप्तिसाधनं सर्वथापि च ।  
विष्वक्सेनो महावीरः वैकुण्ठपुरपालकः ॥४॥  
नित्यमुक्तादिकाध्यक्षः सेनेशः सर्वकामदः ।  
सर्वविघ्नहरः श्रीमान् लोकोद्धरणदीक्षितः ॥५॥  
द्यामूर्तिर्गणाधीशो जगदाचार्य एव च ।  
देव्यदानवसंहर्ता राक्षसानां भगद्वारः ॥६॥

[ इष्टिकालनिरूपणम् ]

तस्य संप्रीतये कुर्यादितदिष्टि चतुर्मुख ।

वैष्णवे यज्ञमध्ये तु यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि वा ॥७॥

[ इष्टे: पूर्वकृत्यम् ]

कर्ता स्नातः सोर्ध्वपुण्ड्रो गुरुं गत्वा भिवाद्य च ।  
संपूज्यराम्बरपुष्पाद्यैः अलंकृत्य च भूषणैः ॥८॥  
स्वशत्रुबाधाविस्तारं सर्वं चास्मै निवेदयेत ।  
ततस्तु देशिकश्रेष्ठः तं नीत्वा यज्ञमण्डपम् ॥९॥  
तत्राभीष्टदिशि ब्रह्मन् इष्टि सम्यक् समाचरेत ।  
सेनेशाराधनात् पश्चात्कृत्वा पुण्याहवाचनम् ॥१०॥  
परिषत्प्रार्थनं चैव कर्तव्यं शास्त्रवर्तमना ।  
यज्ञमध्ये पुनर्दीक्षा न कर्तव्या द्विजोत्तमैः ॥११॥

[ षट्कोणस्थण्डिलविधिः ]

षट्कोणस्थण्डिलं तत्र कल्पयेत् यथाविधि ।  
पूर्वोक्तवर्तमना ब्रह्मन् सर्वलक्षणसंयुतम् ॥१२॥

[ कुम्भस्थापनक्रमः ]

ततः कुम्भं धान्यपीठे स्थापयेत् कमलासन ।  
प्रागुक्तेन विधानेन तन्मध्ये प्रतिमां न्यसेत् ॥१३॥

[ प्रतिमालक्षणम् ]

विष्वक्सेन सूत्रवत्या सहितं तत्र लेखयेत् ।  
यथापूर्वं प्रतिष्ठादि सर्वसंस्कारसंयुता ॥१४॥  
प्रतिमा तत्र संस्थाप्या न कदाप्यन्यथा भवेत् ।  
प्रतिष्ठादिविहीना चेत् सर्वं कर्म वृथा भवेत् ॥१५॥  
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तत्प्रतिष्ठां समाचरेत् ।

[ कुम्भपूजा ]

विष्वक्सेनाख्यगायत्र्या कुम्भे सेनाधिपं क्रमात् ॥१६॥

समावाह्यार्चयेद्ब्रह्मन् अर्धर्याद्यैः सर्वसाधनैः ।  
मुद्गान्नं गुडसंयुक्तं यथाविधि निवेदयेत् ॥१७॥

[ होमविधिः ]

ततो होमं समारम्य समिधाज्यतिलैस्तथा ।  
लाजैश्च चरुभिश्चैव जुहुयात् पृथक् पृथक् ॥१८॥  
रक्ताम्भोजंश्च तद्वीजैः आज्यसंमिश्रितैः पृथक् ।  
होमयेत् सहस्रं वा प्यष्टोत्तरशतं तु वा ॥१९॥  
विष्वक्सेनाय विद्यहे वेत्रहस्ताय धीमहि ।  
तच्चः सेनाधिप इति तदन्ते स्यात् प्रचोदयात् ॥२०॥  
विष्वक्सेनस्य गायत्री स्यादेतत् कमलोद्घव ।  
एतस्यान्ते वह्निजायां संपुटीकृत्य होमयेत् ॥२१॥  
अथ पूणहुति ब्रह्मन् दद्यात् पूर्वोक्तवर्त्मना ।  
सम्पाताज्यं समादाय कुम्भं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ॥२२॥  
शेषं सर्वं कुम्भमध्ये निक्षिपेदेशिकोत्तमः ।

[ आयुधपूजा ]

ततः कुम्भपुरोभागे चक्राब्जं लेखयेद्गुरुः ॥२३॥  
तस्मिन् संस्थापयेद्ब्रह्मन् यजमानस्य चायुधम् ।  
खङ्गेष्टादिसर्वं च यथाविधयुक्तवर्त्मना ॥२४॥  
प्रोक्षयेत्तानि कुम्भस्थजलैः सेनेशविद्यया ।  
पश्चादावाहयेत्तेषु चक्रराजं सुदर्शनम् ॥२५॥  
तद्गायत्र्याऽथवा तस्य षडर्णेनैव देशिकः ।  
रक्तस्त्रगन्धवस्त्राद्यैः कुड़कुमाद्यैः यथाविधि ॥२६॥  
धूपदीपादिभिश्चैव अर्चयित्वा तु पायसम् ।

[ यजमानस्य रक्षाकरणविधिः ]

विनिवेद्याथ तेभ्यः प्राक् यजमानं च स्थापयेत् ॥२७॥

प्रोक्षयेत्तं यथाशास्त्रं कुम्भतोयेन पूर्ववत् ।  
 तस्य दक्षिणहस्ते वा यद्वा बाहौ गुरुत्तमः ॥२८॥  
 कुम्भस्थया प्रतिकृत्या रक्षां सम्यक् समाचरेत् ।  
 तस्य रक्षाप्रभावेन जयप्राप्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥२९॥  
 तद्वर्णनात् पलायन्ते सर्वे शत्रुजना भुवि ।

## [ चतुरङ्गबलादिप्रोक्षणविधिः ]

तत्पश्चाद्यजमानस्य चतुरङ्गबलादिकम् ॥३०॥  
 समाहूयात्र विप्रेन्द्रः तच्च संप्रोक्षयेत्तदा ।  
 सर्वमङ्गलवाद्यानि वादयित्वा मुहुर्मुहुः ॥३१॥  
 जयमङ्गलवाद्यैश्च विप्राशीर्वादपूर्वकम् ।  
 यजमानं भूषयित्वा किरीटाद्यर्थथाविधि ॥३२॥  
 तस्य हस्ते प्रदद्यात्तु सर्वायुधचयं गुरुः ।  
 छत्रचामरयानाद्यं सर्वं तस्य प्रदापयेत् ॥३३॥  
 यजेच्चेषः पायसानं भोजयेद् बान्धवैश्च तम् ।  
 ततस्तु मण्डपबहिः नत्वा तं सर्वलाङ्घनैः ॥३४॥  
 दर्शयेच्चतुरङ्गाखप्रबलं सर्वं च तदगुरुः ।  
 तदा तु विश्रकन्याश्च सुमङ्गल्यादयश्च तम् ॥३५॥  
 सुमवृष्ट्या सुसम्मान्य दद्युनीराजनं क्रमात् ।

## [ आचार्यादिसम्मानविधिः ]

ततः प्रपूजयेत् कर्ता स्वाचार्यं श्रद्धया पुरा ॥३६॥  
 महाभक्तच्चा च ग्रामाद्यैः गोभूधान्यधनादिभिः ।  
 ऋत्विजां ब्राह्मणादीनां धनं दद्याद्विशेषतः ॥३७॥  
 विप्रस्त्रीणां कन्यकानामपि दद्यान्महद्वनम् ।  
 सैनिकानां तथाप्यन्यसेवकानामपि क्रमात् ॥३८॥  
 यथायोग्यं धनादीनि दत्वा सम्मानमाचरेत् ।

पश्चाद्विप्रसहस्रं वा प्ययुतं वापि भोजयेत् ॥३८॥  
 तर्पयेत् सर्ववर्णश्च भोजनाद्यैविशेषतः ।  
 एतदिष्टिप्रभावेन यजमानो धरापतिः ॥४०॥  
 जयमाप्नोति वै शीघ्रं शत्रून् निभिद्य सङ्गःरे ।  
 तस्य सैनिकवगनां बलवृद्धिर्भवेदध्रुवम् ॥४१॥

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानयज्ञवैभवकाण्डे सर्वसंग्रामजयप्रदायकश्रीविष्वसेनेष्टि-  
 प्रकरणं नाम एकादशोऽध्याय ॥



श्रीमद्बृक्षरविधानइष्टिवै भवकाण्डे

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

[ सर्वपापप्रशमनार्थकनारायणेष्टिप्रकरणम् ]

ॐ नमः शिवाय

[ ब्रह्मप्रश्नः ]

ब्रह्मोवाच—

श्रीमन्नारायण स्वामिन् श्रीनिवास दयाम्बुधे ।  
यजमानादिकानां तु पातकं चोपपातनम् ॥१॥  
बाधते यदि हे स्वामिन् हेतुना येन केनचित् ।  
इह जन्मकृतं तद्वज्जन्मान्तरकृतं तु वा ॥२॥  
तत्तच्छान्त्ये तु तैर्भूमौ कर्तव्यं किं भवेत् प्रभो ।

[ भगवद्वचनम् ]

श्रीभगवानुवाच—

[ श्रीमन्नारायणेष्टिविधानम् ]

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि सर्वपातकशान्तये ॥३॥  
श्रीमन्नारायणाख्यातं इष्टिमेकं सविस्तरम् ।  
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुजायादिसङ्गमेः ॥४॥  
ब्रह्महत्या भ्रूणहत्या सत्रीहत्यानृतभाषणः ।  
भक्तनिन्दा द्विजद्रोहस्वामिद्रोहादिकस्तथा ॥५॥  
गोहत्यादिकपापैश्च तथा चैवोपपातकैः ।  
ज्ञानाज्ञानकृतैश्चेव जन्मान्तरकृतैरपि ॥६॥  
ये नरा बाधिता भूमौ भवन्ति कमलोद्धव ।  
तैर्नरैस्तततं कार्यमेतदिष्टेविधानकम् ॥७॥

## [ इष्टे: कालनिरूपणम् ]

यज्ञकर्म प्रवृत्ते तु यस्मिन् कस्मिन् दिनेऽपि वा ।  
 कर्ता प्रातः समुत्थाय सुस्नातश्च कृताह्लिकः ॥८॥  
 ध्यात्वा देवं जगन्नाथं सर्वपापहरं प्रभुम् ।  
 स्वाचार्यसन्निधौ गत्वा शिरसा तं प्रणम्य च ॥९॥

## [ आचार्यप्रार्थनादि ]

देशिकेन्द्र महास्वामिन् दीनानव कृपामय ।  
 पुराकृतमहापापैः अद्याहं बाधितो भृशम् ॥१०॥  
 तद्वेषशान्तये त्वेकमिष्ठि कारय भो प्रभो ।  
 मन्त्राधीनाः सुराः सर्वे तन्मन्त्राः त्वद्वशंगताः ॥११॥  
 दस्मात्वमेक एवार्हः मद्वाधाविनिवारणे ।  
 इति संप्रार्थ्य तं भक्तच्या दद्यात् पुष्पफलादिकम् ॥१२॥  
 ततस्तु देशिकशीघ्रं यजमानादिभिर्युतः ।  
 यज्ञशालां संप्रविश्य इष्टमन्त्राचरेत् क्रमात् ॥१३॥

## [ इष्टे: पूर्वकृत्यम् ]

स्वाभीष्टभागे त्वाचार्यः पूर्वोक्तविधिनाऽब्जज ।  
 ब्राह्मणैः सन्निविष्टस्सन् भक्तैर्भागवतैस्तथा ॥१४॥  
 पुण्याहवाचनादीनि यथाविधि समाप्य च ।

## [ वर्तुलाकारस्थण्डिलकल्पनम् ]

स्थण्डिलं वर्तुलाकारं यद्वा षट्कोणनामकम् ॥१५॥  
 यथाशास्त्रं पुराप्रोक्तसर्वलक्षणसंयुतम् ।  
 शिल्पना कारयेत्तत्र आचार्यो देशिकःस्वयम् ॥१६॥

## [ कुम्भस्थापनम् ]

ततः पूर्वोक्तविधिना धान्यपोठं प्रफलप्य च ।  
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं सुवण्णद्यैविनिर्मितम् ॥१७॥

गन्धोदकेन सम्पूर्ण वस्त्रस्त्रकफलशोभितम् ।  
तन्मध्ये निक्षिपेदब्रह्मन् देवदेवप्रतिकृतिम् ॥१८॥

[ प्रतिमालक्षणम् ]

निष्कमात्रसुवर्णेन कारयेत्तां यथाविधि ।  
तन्मध्ये लेखयेद्देवं नारायणमनामयम् ॥१९॥  
श्रीभूतीलादिभिर्युक्तं शेषासनसुखस्थितम् ।  
शङ्खचक्रगदापद्महारत्नपुरशोभितम् ॥२०॥  
किरीटाङ्गदकेयूरवनमालाविभूषितम् ।  
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥२१॥  
स्वर्णचेत्तं स्फुरद्रूपं सर्वपापहरं प्रभुम् ।  
ततस्तत्प्रतिमां ब्रह्मन् शोधयित्वा यथाविधि ॥२२॥  
पश्चागच्छादिकैः शुद्धतोयैः पूर्वोक्तवर्त्मना ।  
कृत्वा प्राणप्रतिष्ठां च कुम्भे तद्विनिवेशयेत् ॥२३॥

[ कुम्भावाहनविधिः ]

पश्चात् कुम्भे यजेदब्रह्मन् श्रीनिवासं जगत्पतिम् ।  
स्वामिन् सर्वजगन्नाथं रमानाथं ददानिधे ॥२४॥  
दीनावनं महादेवं सर्वपापनिवारकं ।  
मय्यनुग्रहभावेन सान्निध्यं कुरु भो प्रभो ॥२५॥  
इति ध्यात्वाऽर्ध्यपाद्यादैः उपचारैः तमर्चयेत् ।  
पायसान्नं गुडान्नं वा विनिवेद्य यथाक्रमम् ॥२६॥  
ताम्बूलादीनि दत्त्वा च स्थणिडले होममाचरेत् ।

[ होमविधानम् ]

समिधाज्यचरुक्र.हितिललाजादिकं गुरुः ॥२७॥  
जुहुयात् स्वदमग्नौ तु सहस्रमयुतं तु वा ।  
अष्टोत्तरस्तं वापि अष्टाविंशति वाथदा ॥२८॥

घोडशं दशवारं वा प्रत्येकं च पृथक् पृथक् ।  
 कर्माधिक्यं समालोक्य तेनैवानुगुणं यथा ॥२६॥  
 नारायणाख्यगायत्र्या सर्वमेतद्यजेत् क्रमात् ।  
 ततः पूर्णहृति दत्त्वा सम्पाताज्येन पूर्वबत् ॥३०॥  
 अष्टाक्षरेण मनुना कुम्भं संस्पृश्य देशिकः ।  
 तन्मध्ये निक्षिपेच्छेषं पुरा प्रोक्तेन वर्त्मना ॥३१॥

## [ कुम्भाभिमन्त्रणम् ]

ततोऽभिमन्त्रयेत् कुम्भं विष्णुसूक्तेन पद्मज ।  
 अष्टार्णेन च विष्णवाख्यगायत्र्या शतसंख्यया ॥३२॥  
 यद्वा द्वादशवारं वा दशवारमथापि वा ।  
 कुम्भाभिमन्त्रणं कार्यं कर्माधिक्यं विचार्य वै ॥३३॥

## [ कुम्भजलप्रोक्षणविधिः ]

पश्चात् कर्तारिमाहूय कुम्भस्य पुरतो भुवि ।  
 षट्कोणमण्डले न्यस्य यद्वाष्टदलपञ्चजे ॥३४॥  
 तत्काले सर्ववाद्यादीन् वादयित्वा मुहुर्मुहुः ।  
 शान्तिसूक्तानुसन्धानैः कुम्भतोयेन प्रोक्षयेत् ॥३५॥  
 पश्चात् पापहरं दिव्यं हविशशेषं गुरुः स्वयम् ।  
 तस्मै दत्त्वा दयां कुर्यादाशीर्वादं च कारयेत् ॥३६॥  
 कुम्भस्थप्रतिमां चैव यजमानाय दापयेत् ।  
 तां नित्यमपि संपूज्य स वैकुण्ठमवाप्नुयात् ॥३७॥

## [ आचार्यदक्षिणादीनि ]

कर्मान्ते गुरुमश्यचर्यं वस्त्रमाल्पानुलेपनैः ।  
 धेनुयुग्मं च भूमि च शतनिष्कसुवर्णकम् ॥३८॥  
 यद्वा तदर्थं पादं वा दद्यात्कर्ता तु दक्षिणाम् ।  
 कर्माधिक्यमनसमत्य आचार्यप्रोक्तवर्त्मना ॥३९॥

गोभूहिरप्यदानाद्यैः द्विजाम् सन्तर्पयेत्तदा ।  
 ब्राह्मणान् भोजयैत् पश्चाद्यथाशक्ति यथावसु ॥ ४० ॥  
 तेऽयश्च दक्षिणादीनि दद्वाद्वक्ति विशेषतः ।  
 एवं यः कुरुते भूमो इष्टिमेतं चतुर्मुख ॥ ४१ ॥  
 स सर्वं पापनिर्मुक्तो वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे श्रीमन्नारायणसंहितान्तर्गत—अष्टाक्षर-  
 विधानइष्टिवैभवकाण्डे सर्वं पापप्रश्नमनायं ऋनाराय णोष्टि-  
 प्रकरणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥